

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հակոբյան Վահագն Ռուբենի

Երևանի խանության XVIII դարի երկրորդ կեսի պատմության հիմնախնդիրները ըստ
Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի

Ատենախոսություն

Է.00.05 «Պատմագրություն, աղբյուրագիտության» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝ պ.գ.դ. Քրիստինե Կոստիկյան
(պ.գ.դ. պրոֆեսոր Պավել Չոբանյան)

ԵՐԵՎԱՆ 2019

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	4
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՎՈՂ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԼԵԶՈՒ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԼԵԶՎԱՈՃԱԿԱՆ, ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	15
1.1 ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՎՈՂ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ.....	15
1.2 ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՎՈՂ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	21
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ.....	36
2.1 ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ և ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ.....	36
2.2 ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆԻԿ ԿԱԶՄԸ.....	43
2.3 ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ.....	56
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ և ՆՐԱ ՇՈՒՐՋ 1750-1770-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	73
3.1 ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1750-1770-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	73
3.2 ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍ-ՎՐԱՑ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 1760-1770-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	87

3.3	ԵՐԵՎԱՆԻ ՀՈՒՍԵՅՆ ԱԼԻ ԽԱՆԻ և ՀԵՐԱԿԼ 2-ՐԴԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	99
	ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ	
	ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1780-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	111
4.1	ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1780-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՌՈՒՍ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ.....	111
4.2	ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍ-ՎՐԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 1780-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	116
	ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....	130
	ԱՂԲՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	132
	ՀԱՎԵԼՎԱԾ	
	ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՐԿԱՅԻՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ...141	

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թեմայի արդիականությունը

XVIII դարի երկրորդ կեսին Հյուսիսային Իրանում և Այսրկովկասում կիսանկախ կարգավիճակ ունեին Երևանի, Նախիջևանի, Խոյի, Մակուի, Ղարադաղի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղուբայի (1765թ հետո այս խանությանն է միացվում նաև Դերբենդի խանությունը), Բաքվի, Շիրվանի, Շաքիի, Թալիշի, Արդաբիլի, Մարաղայի, Սավուջ-Բուլաղի, Ղարաբաղի խանությունները¹: Կիսանկախ խանությունների ի հայտ գալով փոխվեց քաղաքական իրադրությունը տարածաշրջանում: Այս պետական միավորները սկսեցին համեմատաբար ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարել թե՛ միմյանց հետ, թե՛ հարևան տերությունների հետ և թե՛ Իրանում մեծ ազդեցություն ունեցող գործիչների հետ: Նման հանգամանքներում ակտիվ գործունեություն են ծավալում նաև ժամանակի հայ նշանավոր գործիչները, և հայությունը սկսում է կարևոր դերակատարում ունենալ ոչ միայն Երևանի խանության ներքին, այլ նաև արտաքին քաղաքականության մեջ, երբեմն որոշիչ դեր ունենալով խանության համար կարևոր արտաքին քաղաքական հարցերում: Ուստի թեմայի ուսումնասիրումն անհրաժեշտ է Երևանի խանությունում հայության ունեցած կարևոր դերակատարումը ներկայացնելու տեսանկյունից: Թեման արդիական է հատկապես այն հանգամանքով, որ խանությունում ընթացող ժողովրդագրական գործընթացներին վերաբերվող պարսկալեզու սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրումը և վերլուծությունը հնարավորություն է ընձեռում հերքելու ադրբեջանցի կեղծարարների կողմից առաջ քաշվող բազմաթիվ սխալ մոտեցումներ, որոնցից են Երևանի խանության ադրբեջանական, իսկ նրա բնակչության մեծամասնությունը ադրբեջանցիներից բաղկացած լինելու վերաբերյալ և այլ գաղափարները:

Թեման արդիական է նաև հարևան կայսրությունների և Երևանի խանության հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից:

¹Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780-1800), Երևան, 1958, էջ 29:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրման շնորհիվ նոր փաստեր են ի հայտ գալիս որոնց միջոցով հնարավոր է դառնում թեման առավել խորքային հետազոտության ենթարկել և տարբեր հարցեր մանրամասն լուսաբանել:

Աշխատանքի նպատակը և խնդիրները

Չնայած խանության այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը հետազոտվել է տարբեր ուսումնասիրողների կողմից, այնուամենայնիվ բազմաթիվ հարցեր դեռևս ամբողջովին լուսաբանված չեն և կարիք ունեն խորքային հետազոտության: Ուստի սույն ատենախոսությունում մեր նպատակն է ուսումասիրել վերոնշյալ թեման, որպես հիմնական աղբյուր օգտագործելով Երևանի խաների պարսկալեզու նամականին և վավերագրերը:

Ատենախոսության խնդիրներն են ուսումնասիրել Մատենադարանի պարսկալեզու վավերագրերը՝ շահական և խանական հրովարտակները, խանական նամակները, և դրանց հաղորդած տեղեկությունների միջոցով Երևանի խանության XVIII դարի երկրորդ կեսի պատմության մի շարք հարցեր, որոնցից են.

- Երևանի խաների և Էջմիածնի կաթողիկոսների փոխհարաբերությունները,
- Երևանի խանությունում տիրող հողատիրության ձևերը և հարկային համակարգը,
- Էջմիածնի վանական հողատիրությունը սվյալ ժամանակաշրջանում,
- Երևանի խանության բնակչության էթնիկ կազմը, խանությունում ընթացող ժողովրդագրական փոփոխությունները, հայ բնակչության թվաքանակի ավելացմանը և նվազմանը նպաստող գործոնները,
- Երևանի խաների արտաքին քաղաքականությունը. փոխհարաբերությունները հարևան խաների, վրաց թագավորների, նաև Ռուսաստանի, Իրանի և Օսմանյան կայսրության իշխանությունների հետ:

Ատենախոսության գիտական նորույթը

Մինչ այս որոշ ուսումնասիրություններ են իրականացվել թեմայի վերաբերյալ: Սակայն Երևանի խանության XVIII դարի երկրորդ կեսի պատմությունը որպես առանձին պատմական ժամանակաշրջան խորքային ուսումնասիրման չի ենթարկվել: Այս ատենախոսությունով փորձ է արվում լրացնել այդ բացը՝ Մատենադարանի պարսկալեզու վավերագրերի հաղորդած տեղեկությունների ուսումնասիրման միջոցով:

Ատենախոսության գիտական նորույթներից են Երևանի խաների դեռևս չուսումնասիրված նամակների ու վավերագրերի տվյալների հիման վրա նրանց կառավարման ժամանակագրության ճշգրտումը, Էջմիածնի կաթողիկոսների և Երևանի խաների հարաբերությունների բազում նոր ծալքերի վերհանումն ու ուսումնասիրումը, Էջմիածնի վանքի կալվածքների, դրանց նկատմամբ ունեցած իրավունքների, Երևանի խանությունում կիրառվող հարկատեսակների հետազոտությունը:

Խանության դերը հատկապես կարևորվում էր Այսրկովկասում ռուս-թուրք-իրանական մրցակցության սրման պայմաններում, քանի որ կողմերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածել ռազմավարական և տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող Երևանում: Երևանի խաների նամակների ուսումնասիրությունը թույլ է տվել հիմնավոր կերպով լուսաբանել Երևանի խանության արտաքին քաղաքականությունը, այդ համատեքստում վեր հանել նոր փաստեր Երևանի խաների և վրաց Հերակլ 2-րդ² արքայի հարաբերությունների, Երևանի խաների վրաց արքունիքին վճարվող հարկերի և դրանց գանձման եղանակների վերաբերյալ: Երևանի Հուսեյն Ալի և Ղուլամ Ալի խաների օսմանյան իշխանություններին ուղարկված նամակների հիման վրա նոր փաստեր ու մանրամասներ են բացահայտվում վերջիններիս և Երևանի խաների փոխհարաբերությունների, Օսմանյան

² Տվյալ ժամանակահատվածում գոյություն ուներ երեք վրացական թագավորություն. դրանցից Իմերեթիայում թագավորում էր Սողոմոնը, իսկ Իմերեթիայից արևելք՝ Քարթլիում, թագավորում էր Թեյմուրազ 2-րդը, Կախեթում վերջինիս որդի Հերակլ 2-րդը: 1762թ. հետո Քարթլին և Կախեթը միացան Հերակլ 2-րդի իշխանության ներքո որպես միասնական թագավորություն: Քանի որ Հերակլ 2-րդի թագավորությունը սկզբնաղբյուրներում և իր ժամանակի փաստաթղթերում կոչվում է նաև Վրաստան, մենք ևս սույն աշխատությունում Վրաստան անվան տակ նկատի կունենանք Հերակլ 2-րդի թագավորությունը:

կայսրությունից ուղարկված նվերների և հրամանագրով շնորհված տարածքների վերաբերյալ:

Աշխատանքի շարադրման մեթոդաբանությունը

Աշխատանքը շարադրելիս առաջնորդվել ենք սկզբնաղբյուրների համեմատական և քննական վերլուծության, պատմական փաստերի համեմատական համադրման մեթոդաբանությամբ: Սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկությունները քննել և համեմատել ենք միմյանց հետ, զերծ ենք մնացել չափազանցված և կողմնակալ տեղեկությունների վրա հիմնվելուց՝ միաժամանակ լիովին չանտեսելով դրանք: Խուսափել ենք հաստատուն մոտեցումներ և եզրահանգումներ կատարել աղբյուրագիտական թույլ հիմք ունեցող տվյալների վերաբերյալ:

Աղբյուրների և գրականության տեսություն

Ատենախոսության շարադրման համար որպես հիմնական աղբյուր օգտագործվել են Երևանի խաների պարսկալեզու վավերագրերը և նամականին, որոնք պահպանվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում և Արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդում: Կաթողիկոսական դիվանի վավերագրերը հիմնականում փաստաթղթերի բնօրինակներն են: Իսկ Արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդում պահպանվող նամականին Երևանի Հուսեյն Ալի խանի (1759-1783թթ.), նրա որդիներ Ղուլամ Ալի խանի (1783-1784թթ.) և Մոհամմադ խանի (1784-1805թթ.) նամակների և հրովարտակների պատճենների ժողովածուն է, որը կազմել է խանական դիվանի գրագիր Միրզա Մոհամմադ Մուսալլամը: Իրանական իշխանությունների հրապարակած հրովարտակների մեծ մասը հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն թարգմանությունների հետ զուգահեռ մի քանի հատորով հրատարակվել են Հ. Փափագյանի և Բ. Կոստիկյանի կողմից,³ ինչը հեշտացնում է այդ

³ Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺՁդդ.), Երևան, 1956, Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ երկրորդ (1601-1650թթ.), Երևան, 1959, Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, կավաճագրեր, պրակ I (ԺԴ-ԺՁդդ), Երևան, 1968, Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731), Երևան,

կարգի այլ աղբյուրների ուսումնասիրումը: Ավելին, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականների չորրորդ պրակը հավելյալ նյութ է ապահովում Իրանի գահին XVIII դարի երկրորդ կեսին հավակնող և իշխանությունը գրաված տիրակալների և Երևանի խանների ու Էջմիածնի կաթողիկոսների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Պարսկալեզու վավերագրերում և նամակներում առկա տեղեկությունը լրացվում է այլ աղբյուրների շնորհիվ: Մեծ արժեք են ներկայացնում Էջմիածնի կաթողիկոսներ Սիմեոն Երևանցու և Ղուկաս Կարնեցու նամակները, որոնք հրատարակվել են Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանցի կողմից մի քանի հատորով⁴: Այդ նամակները, որոնց մի մասն ուղղված են տարածաշրջանի տարբեր առաջնորդների՝ Հերակլ 2-րդին, Իրանի խաներին, օսմանյան փաշաներին և այլոց, կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակաշրջանի միջազգային իրադրության, հայ կաթողիկոսների դիվանագիտական կապերի վերաբերյալ: Իսկ հայ հոգևորականներին և այլ գործիչներին ուղարկված նամակներում կաթողիկոսները երբեմն մանրամասնորեն շարադրում են իրենց ապրած ժամանակահատվածում Երևանի խանությունում տեղի ունեցող իրադարձությունները:

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո» աշխատությունը ժամանակաշրջանի անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է Էջմիածնի վանքի տնտեսությունն ուսումնասիրելու, պարսկալեզու վավերագրերում առկա տեղեկությունները լրացնելու և ամբողջացնելու համար⁵: Կաթողիկոսն իր աշխատությունում նկարագրում է տարբեր ժամանակներում Էջմիածնին պատկանած կալվածքները, դրանց ձեռքբերման հանգամանքներն ու դրանց նկատմամբ վանքի ունեցած իրավունքները:

Թեմայի ուսումնասիրման համար մեծ կարևորություն ունեն նաև վրացական, ռուսական և օսմանյան աղբյուրները: Դրանց հետազոտումը հնարավորություն է

2005, ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ(1734-1797), Երևան, 2008:

⁴ Գ. Աղանյանց, Դիվան հայոց պատմության, գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս 1893, Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարան, Թիֆլիս, 1894, Գ. Աղանյանց, Դիվան հայոց պատմության, գիրք Դ, Ղուկաս կաթողիկոս (1780 — 1800) Թիֆլիս, 1899, Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Ը, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարան մասն երկրորդ (1767-1776), Թիֆլիս, 1908:

⁵ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, «Ջամբո», Երևան 2003:

ընձեռում առավել բազմաբովանդակ քննության ենթարկել թեման: Լ. Մելիքսեթ-Բեկի կողմից հրատարակված վրացերեն սկզբնաղբյուրները արժեքավոր տեղեկություններ են հայտնում խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում վրաց արքաների դեպի Երևան իրականացրած արշավանքների, տարածաշրջանում տեղի ունեցած այլ իրադարձությունների վերաբերյալ⁶: Այդ աղբյուրների հեղինակներից ոմանք իրենց կողմից շարադրված պատմական իրադարձությունների անմիջական մասնակիցներն են եղել, ինչն էլ ավելի է կարևորում աղբյուրի նշանակությունը: Այդուհանդերձ վրաց հեղինակների հաղորդած տեղեկություններին պետք է վերապահումով մոտենալ, քանի որ հեղինակները, ցանկանալով փառաբանել վրաց արքաներին, երբեմն ոչ օբյեկտիվ են ներկայացնում իրադարձությունները՝ վրաց արքաներին մեծ հաջողություններ վերագրելով, չափազանցնելով նրանց զորքի, նրանց կողմից գերվածների թվերը և այլն:

Աշխատությունը շարադրելիս օգտվել ենք Ա. Սաֆրաստյանի աշխատասիրությամբ հրատարակված թուրքական սկզբնաղբյուրներից, որոնցում, ինչպես վրացական սկզբնաղբյուրներում, հանդիպում ենք իրադարձությունները ոչ օբյեկտիվորեն ներկայացնելու, երբեմն չափազանցությունների դիմելու երևույթների⁷: Մեր կողմից ուսումնասիրված թուրքական աղբյուրներում հատկապես արժեքավոր է սուլթան Աբդուլ Համիդ I Ղազիի (1774-1789թթ.) Երևանի Հուսեյն Ալի խանին ուղղված ֆերմանը, որը բացառիկ տեղեկություններ է հաղորդում Հուսեյն Ալի խանի և Օսմանյան կայսրության հարաբերությունների, տարածաշրջանի քաղաքական իրադրության վերաբերյալ:

Թեմային առնչվող օտարալեզու սկզբնաղբյուրների շարքում կարևոր են հատկապես ռուսականները: Դրանք հիմնականում տարածաշրջանում դիվանագիտական, ռազմական, առևտրային և այլ գործունեություն իրականացրած անձանց հաշվետվությունները, նամակները և օրագրություններն են, որոնցից մի մասը պահվում է Ռուսաստանի դաշնության արխիվներում: Դրանցից որոշները մի քանի

⁶ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 1955:

⁷ Ա. Սաֆրաստյան, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հատոր Ա, Երևան, 1964:

հատորով հրատարակվել են⁸: Ժողովածուներում հրատարակված են հայ նշանավոր գործիչների, վրաց Հերակլ 2-րդ թագավորի, Իրանի մի շարք խաների, ռուսական իշխանությունների ներկայացուցիչների և տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում ակտիվ մասնակցություն ունեցող այլ անձանց նամակներ, զեկույցներ, հրամաններ և նմանատիպ այլ գրավոր փաստաթղթեր: Դրանց հաղորդած տեղեկությունների միջոցով կարողանում ենք առավել խորքային հետազոտության ենթարկել Այսրկովկասում ռուսական իշխանությունների ծավալած գործունեությունն ու տարածաշրջանին վերաբերվող այլ կարևոր անցուդարձերը:

Թեմայի շարադրման ընթացքում հետազոտություններ են իրականացվել Ռուսաստանի հին ակտերի պետական արխիվում և Ռուսաստանի ռազմա-պատմական պետական արխիվում, ինչի շրջանակներում ծանոթացել ենք չհրատարակված փաստաթղթերի. մասնավորապես 1780-1785թթ. Իրանում Ռուսաստանի հյուպատոս Իվան Վասիլևիչ Տումանովսկու որոշ նամակների և Իրանի խաների ռուսական իշխանություններին ուղղված նամակներին: Այս նամակներում հեղինակները հանգամանորեն շարադրում են Քերիմ խանի մահվանից հետո Իրանում ստեղծված իրադրությունը, ծավալված գահակալական պայքարը, իրանական խաների նկրտումները Այսրկովկասի տարածքների նկատմամբ և նրանց հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ: Այս տեղեկությունները կարևոր են Ռուսաստանի Այսրկովկասյան քաղաքականությունը լիարժեք ուսումնասիրելու համար:

Թեմայի շարադրման ընթացքում օգտվել ենք նաև Կովկասյան Հնագրագիտական հանձնաժողովի կողմից հրատարակված Ռուսական հրամանատարների, պաշտոնյաների և Այսրկովկասի իշխողների նամակներից ու այլ փաստաթղթերից⁹: Այս վավերագրերը կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում XVIII դարի երկրորդ կեսում Այսրկովկասի միջխանական բախումների, ժողովրդագրական

⁸Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, Сборник документов, т. III, В. Восканян, Дж. Галустян, В. Мартиросян, Ереван, 1978, Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800гг., Сборник документов. т. IV, А. Алексанян, В. Мартиросян, М. Нерсисян, П. Чобанян, Ереван, 1990.

⁹ АКТЫ собранные кавказскую археографическою комиссиею, т. 1, Тифлиси, 1866, т. VI/1, Тифлиси 1866, т. VIII, Тифлиси, 1881.

փոփոխությունների և տարածաշրջանում ընթացող այլ կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ:

Ռուսական սկզբնաղբյուրների շարքում առանձնահատուկ կարևորություն ունի Շոպենի աշխատությունը նվիրված Երևանի նահանգի վիճակագրական նկարագրությանը¹⁰: Հեղինակն իր աշխատանքը գրելու համար ուսումնասիրություն է իրականացրել 1829-1831թթ., ինչի շնորհիվ Երևանի խանության տարածքի, բնակչության, կառավարման համակարգի և այլնի վերաբերյալ նրա հաղորդած տեղեկությունները աչքի են ընկնում իրենց արժանահավաստությամբ: Աշխատանքում հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է խանության սահմանները, ներքին վարչական բաժանումը, աղյուսակների տեսքով ներկայացնում խանության բնակչության կազմը՝ ըստ էթնիկ պատկանելության:

XVIII դարի երկրորդ կեսում Այսրկովկասում Ռուսաստանի, Օսմանյան կայսրության և Իրանում ազդեցություն ունեցող գործիչների ծավալած գործունեության մասին է Օ. Մարկովայի աշխատությունը¹¹: Հեղինակը խորքային քննության է ենթարկել տերությունների մրցակցությունը Այսրկովկասում՝ առավել մանրամասն անդրադառնալով ռուս-թուրքական, ռուս-իրանական հարաբերություններին և դրանցում վրացական թագավորությունների դերին: Մարկովան այս աշխատությունը գրելիս հիմնականում օգտվել է արխիվային փաստաթղթերից, ինչն ավելի է բարձրացնում աշխատանքի կարևորությունը:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի Այսրկովկասյան քաղաքականության, Այսրկովկասում և Իրանում ընթացող իրադարձությունների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Պ. Բուտկովի աշխատությունը¹²: Չնայած այստեղ առկա են որոշակի ժամանակագրական սխալներ, այնուամենայնիվ աշխատությունում առկա տեղեկությունը կարևոր է տարածաշրջանում ընթացող դեպքերի ուսումնասիրման համար: Թեմային վերաբերող փաստագրական առատ նյութ պարունակող արժեքավոր ուսումնասիրություններից են նաև Ա.

¹⁰ И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санктпетербург, 1852.

¹¹ О. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966.

¹² П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 года, ч. 1, Санктпетербург, 1869.

Ցագարելու աշխատությունները¹³, որոնցում,—հեղինակն օգտագործել է վրացական, ռուսական, իրանական իշխանությունների և հայության ղեկավարության միջև գրագրության նյութերը:

Երևանի խանությունում եղած հողատիրության ձևերի և հարկային համակարգի ուսումնասիրման համար անփոխարինելի արժեք ունեն Ի. Պետրուշևսկու¹⁴ և Փափազյանի աշխատությունները¹⁵: Երկու հեղինակներն էլ իրենց աշխատությունները շարադրելիս օգտվել են գլխավորապես պարսկական վավերագրերից: Պետրուշևսկին Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերին զուգահեռ օգտվել է նաև ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի Թիֆլիսի մասնաճյուղ Ն. Մառի անվան ինստիտուտի կողմից հրատարակված Նախիջևանի և Ղուբայի խանությունների վավերագրերից, իրանական, արևմտաեվրոպական, ռուսական սկզբնաղբյուրներից: Հեղինակն իր աշխատությունում նկարագրում է ֆեոդալական հարաբերություններն Այսրկովկասում, գործող հողատիրության ձևերն ու հարկային համակարգը՝ հանգամանորեն բացատրելով հարկային համակարգին և հողատիրությանը վերաբերվող տերմինների ծագումնաբանությունը, դրանց նշանակությունն ու կիրառությունը: Հ. Փափազյանը ևս իր աշխատանքը շարադրելիս օգտվել է պարսկական վավերագրական ու պատմագրական նյութերից, ռուսական և արևմտաեվրոպական սկզբնաղբյուրներից: Փափազյանն իր աշխատանքում զգալի տեղ է հատկացրել նաև հայկական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին: Թերևս սա պայմանավորված է աշխատության թեմատիկ ուղղվածությամբ: Եթե Պետրուշևսկու աշխատությունը վերաբերվում է Այսրկովկասի ֆեոդալական հարաբերություններին, ապա Փափազյանը կենտրոնացել է Արևելյան Հայաստանի ֆեոդալական հարաբերությունների վրա՝ սահմանափակվելով XVI-XVII դարերով: Հեղինակն իր աշխատանքում քննության է ենթարկել Արևելյան Հայաստանում հայ հողատեր ֆեոդալների, որպես դասակարգ, վերանալու գործընթացը, եկեղեցական հողատիրությանը և հարկային համակարգին վերաբերվող հարցեր: Պետրուշևսկու և Փափազյանի այս աշխատություններն

¹³ Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся кь Грузии, том 1, сь 1768 по 1774, под ред. А. А.Цагарели, СПб., 1891, А. Цагарели, Сношения росии с кавказом в 16-18 столетиях, СПб 1891.

¹⁴ И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград, 1949.

¹⁵ А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках, Ереван, 1972.

հնարավոր են դարձնում առավել խորքային և առարկայական ձևով հետազոտել Երևանի խանության սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերը, քանի որ դրանք իրենց մեջ կրում էին նախորդ՝ Սեֆյան ժամանակաշրջանին բնորոշ շատ հատկանիշներ:

Ատենախոսությունը շարադրելիս օգտվել ենք Պ. Չոբանյանի աշխատությունից¹⁶: Հեղինակն իր աշխատությունում հատուկ ուշադրություն է դարձրել XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ-ռուսական, հայ-վրացական և վրաց-ռուսական հարաբերություններին՝ լուսաբանելով Այսրկովկասում ընթացող քաղաքական դեպքերին վերաբերվող բազմաթիվ կարևոր հարցեր: Չոբանյանն այս հետազոտությունն իրականացնելիս օգտվել է հայկական, վրացական, ռուսական և այլ սկզբնաղբյուրներից, ինչի շնորհիվ աշխատությունում առկա տեղեկատվությունն աչքի է ընկնում իր արժանահավատությամբ: Հեղինակը, օգտվելով բազմալեզու սկզբնաղբյուրներից, թեմային վերաբերվող հարցերը խորքային քննության է ենթարկել և շարադրել մատչելի լեզվով, ինչն ավելի է բարձրացնում աշխատության գիտական արժեքը:

Երևանի խանության XVIII դարի վերջին քսանամյակի պատմության շարադրման հաջողված փորձ է Վ. Գրիգորյանի աշխատությունը¹⁷: Այն շարադրվել է հայկական, ռուսական սկզբնաղբյուրների և գրականության հիման վրա: Հեղինակն օգտագործել է նաև մի քանի պարսկալեզու վավերագիր: Գրիգորյանի կողմից օգտագործված սկզբնաղբյուրներից հիշատակման են արժանի կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցու նամակների սևագրությունները, որոնք պահվում են ՄՄ. Մատենադարանի համապատասխան ֆոնդերում: Ի տարբերություն մեր կողմից ուսունասիրված պատմագիտական մյուս աշխատությունների, որոնք ընդհանուր առմամբ Այսրկովկասի պատմության տարբեր հարցերի վերաբերյալ են, և դրանցում Երևանի խանության պատմությանը անդրադարձ է կատարվում Այսրկովկասի պատմության համատեքստում, Գրիգորյանի աշխատությունը վերաբերվում է միայն Երևանի խանությանը: Այս աշխատությունում հեղինակը հանգամանորեն ուսումնասիրել է

¹⁶ Պ. Չոբանյան, Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Երևան 2006:

¹⁷ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ.:

խանության քսան տարվա պատմությունը՝ թեմայի վերաբերյալ հետազոտողներին տրամադրելով հարուստ նյութ:

Այսպիսով, թեման հետազոտելիս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերին զուգահեռ ուսումնասիրել ենք նաև հայերեն, օսմանյան, ռուսական և վրացական սկզբնաղբյուրներ՝ փորձելով ատենախոսությունում համակողմանիորեն նեկայացնել Երևանի խանության XVIII դարի երկրորդ կեսի պատմության հիմնախնդիրները:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՎՈՂ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԼԵՁՈՒ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԼԵՉՎԱՈՃԱԿԱՆ, ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1.1 Երևանի խանության XVIII դարի երկրորդ կեսի պատմությանը վերաբերվող պարսկերեն վավերագրերը որպես պարսկական գրագրության նմուշներ

Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները հրապարակված են Իրանի գերագույն տիրակալների՝ շահերի և երկրի տարբեր երկրամասերի կառավարիչների՝ խաների կողմից: Այս հրովարտակներն իրենց կառուցվածքով ունեն և՛ որոշակի ընդհանրություններ և՛ տարբերություններ: Վավերագրերը սովորաբար բաղկացած են երեք հիմնական մասից՝ մաթլա (مطلع սկիզբ), մաթն (- ممتن տեքստ՝ այսինքն վավերագրի բովանդակությունը), խաթեմե (- جاتمه վավերագրի ավարտը)¹⁸: Վավերագրերը հաճախ կրում են այն կազմող պաշտոնյաների, վկաների, գործարքի մասնակիցների և այն անձանց կնիքների դրոշմը, ում անունից, որ դրանք հրապարակվել են: Շահական և խանական հրովարտակների միջև կան կառուցվածքային տարբերություններ:

Մատենադարանի շահական հրովարտակների մեծ մասը վերաբերվում են Էջմիածնի վանքի իրավունքներին և պարտավորություններին: Սեֆյանների, հետագայում նաև Ջենդերի շրջանում, խնդրագրերին ի պատասխան հրապարակված հրովարտակները կոչվում էին ռաղամ¹⁹: Էջմիածնի վանքին էին պատկանում գյուղեր, առուներ, ձիթհաններ և այլ կալվածքներ, որոնց նկատմամբ վանքի իրավունքներն ու դրանց տեսակներն ամրագրվում էին շահական հրովարտակներով: Այդ հրովարտակներից ոմանք գրվել են տարբեր գործիչների, այդ թվում նաև Էջմիածնի կաթողիկոսների խնդրագրերի հիման վրա: Հրովարտակների սկզբում դրված է շահի

¹⁸ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը Հայոց պատմության սկզբնաղբյուր (XVII դարի II կես – XIX դարի I կես), (դոկտորական ատենախոսություն), Երևան, 2017, էջ 198:

¹⁹ سرهنگ دکنتر جهانگیر. قاسم مقامی. بر شناخت اسناد تاریخی. تهران 1350. ض 78

կնիքը²⁰: Սեֆյան կառավարիչների կնիքներն ուղղանկյուն կամ օվալաձև էին, երբեմն շրջանաձև: Կնիքի ներսում գրված է կառավարչի անունը և կրոնական բնույթի արտահայտություններ: Սեֆյանների շրջանում դիվանում կար հատուկ աշխատող՝ կնիքապան (մոհրդար): Հրովարտակում կառավարչի կնիքը դրվում էր կառավարչի կողմից, իսկ կնիքապանը հրովարտակի հակառակ կողմում դնում էր փոքր դրոշմակնիք²¹: Հրովարտակի տեքստի սկզբում գրվում էր, թե ինչ խնդրով է խնդրարկուն դիմել շահին: Այնուհետև շարադրվում էր շահի վճիռը: Շահի վճռում սովորաբար նշվում էր նաև, որ պետք է վարվել այնպես, ինչպես թելադրում է շար'ը և ինչպես, որ ընդունված է եղել հնում: Ապա վճռին հաջորդում էր հրամանը, որ հետևեն իր այդ որոշման կատարմանը և այստեղ լինում էր նաև զգուշացում, որ այդ հրամանին հակառակ չփորձեն գործել: Երբեմն նշվում էր, թե որ տարածքի կառավարիչներին էր ուղղված հրամանը: Մեր կողմից ուսումնասիրված հրովարտակները հիմնականում վերաբերվել են Երևանի բեկլարբեկությունում ընթացող իրադարձություններին, ուստի հրովարտակներում, որպես դրանց իրականացման հասցեատեր, նշվում էին Երևանի բեկլարբեկերը:

Հրովարտակների վերջում գրվում էին դրանց արձակման ամսաթվերը: Ամսաթվի առկայությունը մեծ կարևորություն է ներկայացնում, քանի որ հասկանալի է դառնում, թե հրամանագրում արձարծվող թեմաները երբ են տեղի ունեցել: Հրովարտակները հասցեատերերին առաքելուց առաջ ուղարկում էին ֆինանսական վարչակազմի տարբեր բաժիններ, որտեղ պաշտոնյաներն ապահովվում էին հրովարտակի վավերացումն ու գրանցումը համապատասխան մատյաններում²²: Փաստաթղթերը սկզբում բերվում էին մուսթովֆի²³ մոտ, հետո շրջանառվում տարբեր բաժիններում, վերջում կրկին գալիս մուսթովֆի մոտ²⁴: Հրովարտակների հակառակ կողմում գրվում էր նաև թե ում կողմից այն գրվեց, ում կողմից գրանցվեց: Գրողի և

²⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 353, 354, 355, 401, 405, թղթ. 4, վավ. 131:

²¹ The Enciclopedia of Islam, New Edition, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schasht, vol. II, Leiden, E.J. Brill 1991, p. 312.

²² The Enciclopedia of Islam, New Edition, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schasht, vol. II, p. 312.

²³ Այսպես էին կոչվում պետության, արքունի, ինչպես նաև կրոնական հաստատությունների ֆինանսական, հաշվապահական գործերի գլխավոր կառավարիչները: Մուսթովֆիներ կային խոշոր նահանգային վարչական կենտրոններում, որոնք վերահսկում ու կառավարում էին տվյալ նահանգի կամ երկրամասի հաշվապահական գործերը:

²⁴ The Enciclopedia of Islam, New Edition, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schasht, vol. II, p. 312.

գրանցողների անունների կողքին դրվում էին նաև նրանց կնիքները: Վավերագրերից շատերի հակառակ կողմում կա դրանց հայերեն համառոտագրությունը, որտեղ գրված է, թե ում հրովարտակն է, ինչի մասին է, ինչպես նաև հրովարտակի արձակման ամսաթիվը հայկական թվագրությամբ, որն իհարկե կատարել են վավերագրի հայ մշակողները²⁵:

Խանական հրամանագրերը որոշակի կառուցվածքային տարբերություններ ունեն շահական հրամանագրերից: Խաների կնիքը մշտապես դրվում էր հրամանագրի վերջում՝ ստորին մասում: Հրովարտակներում թողրան հիմնականում հետևյալն է «բարձր հրաման եղավ - حکم عالی شد»: Իսկ պաշտոնյան, ում ուղղված է հրամանագիրը, նշվում է թողրայից հետո: Խանական հրամանագրերում հիմնականում բացակայում է խնդրագրի մասը, ուստի հասցեատիրոջ անվանումից հետո նշվում է, թե ինչ խնդրի առկայությամբ է պայմանավորված հրովարտակի հրապարակումը, որից հետո շարադրվում է հրամանը: Հրամանին, ինչպես և շահական հրովարտակներում էր, հաջորդում է խաթեմեն, որտեղ զգուշացվում էր, որ հրամանը պարտադիր պետք է կյանքի կոչվի: Հրովարտակի բուն նյութից հետո գրվում էր դրա արձակման ամսաթիվը: Խանական հրամանագրերը աչքի չեն ընկնում իրենց գեղարվեստական զարդարանքով ու վայելչագրությամբ. դրանք ավելի զուսպ են ու հակիրճ:

Ազատ խանի հրովարտակները ևս սկսվում են «բարձր հրաման եղավ - حکم مطاع
حکم عالی شد شد արտահայտությամբ, որին հաջորդում է հրովարտակի բովանդակության շարադրումը: Բովանդակությանը հաջորդում է կարգադրությունը, որ հրամանը կատարվի: Այնուհետև գրված է հրամանագիրն արձակելու ամսաթիվը, որից հետո խանի կնիքն է: Կնիքն օվալաձև է, ներսում գրված է խանի անունը՝ «Ազատ» - آزاد, գրության մնացած հատվածն անընթեռնելի է²⁶: Տարբեր են հրովարտակների հակառակ կողմերի նշումները: Դրանցից ոմանց հակառակ կողմում նշված է, թե ում կողմից է գրի առնված, ում կողմից է աչքի անցկացված, ում կողմից է գրանցված և

²⁵Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, վավ. 35, 37, էջ 73, 76: ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1327, վավ. 1353:

²⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1323, 1326, 1327, 1339. Ազատ խանի այլ հրամանագրեր հրատարակվել են Ք. Կոստիկյանի կողմից: Տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, վավ. 38, էջ 317-318, վավ. 40-47, էջ 321-343:

յութաքանչյուրի անվան դիմաց նրա կնիքը²⁷: Ազատ խանի որոշ հրովարտակաների հակառակ կողմում բացակայում են այն գրողի, գրանցողի և դրա հետ կապ ունեցող այլ անձանց տվյալները: Հակառակ կողմում պարսկերեն գրված է, թե ում է այն ուղղված և հայերեն հակիրճ շարադրանք կա, որով հիմնականում ճիշտ տեղեկություն է հաղորդվում հրովարտակի բովանդակության վերաբերյալ²⁸:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի շարքում առկա է նաև վրաց Հերակլ 2-րդ արքայի հրովարտակը²⁹: Դրա վերջում դրված է վրաց արքայի կնիքը, որի ներսում գրված են հետևյալ տողերը. «Ապավինում եմ Ալլահին, Աստծո ծառա Հերակլ»: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս թե մահմեդական կայսրությունում քրիստոնյա պաշտոնյաներն իրենց գործունեությունում ինչպիսի հնարքներով էին փորձում շրջանցել կրոնական պատկանելիության հետ կապված խոչընդոտները. նշում էին, որ ապավինում են Ալլահի հզորությանը³⁰: Միաժամանակ այս և Գեորգի արքայազնի հրովարտակները, ինչպես նաև նրանց ու Երևանի խաների փոխանակած նամակները փաստում են, որ մահմեդական խաների հետ փոխհարաբերություններում վրաց թագավորը իր հրամանագրերն ու նամակները գրում էր Կովկասում այդ շրջանում որպես միջազգային հաղորդակցման լեզու ծառայող պարսկերենով և ավանդաբար հետևելով պարսկական գրագրության կանոններին իր կնիքը, որպես խանի կնիք, դնում հրամանագրի վերջում:

Նամականի: Նամակագրությունը գրավոր աղբյուրների առանձին տեսակ է, որը կարող է հանդիսանալ պատմական տարբեր փուլերի և հարցերի ուսումնասիրման գլխավոր աղբյուրը: Նամակագրությունը պատմագրության բաղադրիչներից է³¹: Դրա նպատակն է տարբեր դարաշրջանի նամակների ներքին բովանդակային

²⁷ Նույն տեղում, վավ. 38, էջ 317-318, վավ. 45,46, 47, 330-343, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1327, 1339:

²⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1323, 1326, Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, վավ. 41, պարսկերեն տարբերակն ու բնօրինակը՝ էջ 321-323, հայերեն թարգմանությունը՝ 79:

²⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 406, Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, վավ. 39:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ В. Сметанин, Византийское общество XIII-XV веков по данным эпистолографии, Свердловск, 1987, с. 18.

կառուցվածքի և հաղորդվող տեղեկատվության ուսումնասիրումը³²: Նամակներն անհրաժեշտ է խիստ քննության ենթարկել, քանի որ ամենայն հավանականությամբ նամակում արժարձվող իրողությունները միշտ չէ, որ ամբողջական են շարադրված՝ թե փաստերի առումով, թե իրողության գնահատման առումով: Քննադատությունը պետք է կայանա նրանում, որ անհրաժեշտ է համեմատել և զուգակցել նամակում արժարձվող երևույթը փաստերի հետ³³:

Մատենադարանի արաբատառ № 233 ձեռագիրը Երևանի Հուսեյն Ալի, Ղուլամ Ալի, Մոհամմադ խաների 200 նամակների ու հրովարտակների պատճենների ժողովածուն է: Այն որոշ չափով ուսումնասիրվել է Հ. Փափազյանի և Բ. Կոստիկյանի կողմից: Հ. Փափազյանը հրատարակել է երկու վավերագրեր³⁴, ինչպես նաև վավերագրերի բովանդակության վերաբերյալ տեղեկություն է հաղորդել Վ. Գրիգորյանին, ով այն օգտագործել է իր աշխատությունում³⁵: Վավերագրերի վերնագրերը հրատարակվել են Բ. Կոստիկյանի կողմից Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրացուցակում³⁶: Ձեռագրի էջերի վերին հատվածում, առկա է մատիտով էջանշում, որն ըստ էության կատարվել է ուշ, հնարավոր է Հ. Փափազյանի կողմից: Վերջինս իր հրատարակած վավերագրերը հղում է համապատասխան այդ էջադրման³⁷: Ձեռագիրը Մատենադարանի ձեռագրերի մշակման ու էջադրման սկզբունքով էջադրել է նաև Բ. Կոստիկյանը: Հղումներ կատարելիս մենք առաջնորդվել ենք այս էջադրումով: Ձեռագիրը կազմվել է Հուսեյն Ալի խանի և Մոհամմադ խանի գլխավոր քարտուղար Միրզա Մոհամմադ Մոսալլամի կողմից:³⁸ Ձեռագիրը գրի է առնվել նրա ենթակա գրագիրներից մեկի կողմից, ում անունը նշված չէ: Ձեռագիրը գրված է շեքսպեթ-նասթա'լիղ գրով, սև թանաքով, նամակների և հրովարտակների վերնագրերը՝ կարմիր թանաքով: Դաղստանի խաներին ուղղված հինգ նամակներն

³² Там же., с. 19.

³³ Там же., с. 16.

³⁴ Հ. Փափազյան, Երևանի Մոհամմադ խան Ղաջարի՝ Միրզա-Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (XVIIIդ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIII, Քրդագիտություն, Երևան, 1985, էջ 276-277:

³⁵ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 80:

³⁶ K. Kostikyan, Catalogue of Persian Manuscripts in The Matenadaran, Yerevan, 2017, p. 105-109.

³⁷ Հ. Փափազյան, Երևանի Մոհամմադ խան Ղաջարի՝ Միրզա-Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (XVIIIդ.), էջ 272-277:

³⁸ ՄՄ, Մատենադարան, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 22ա:

արաբերենով են գրված³⁹: Ձեռագրի յուրաքանչյուր էջում 14 տող է, ներառյալ նամակների վերնագրերը, որոնք չեն սկսվում նոր էջից, նոր տողից. յուրաքանչյուր նամակի ավարտին անմիջապես հաջորդում է մյուսը: Թերթերից մի քանիսը վնասված են, որոշ թերթերում առկա են ջնջված հատվածներ⁴⁰: Ժողովածուի մի քանի վավերագրեր թվագրված են⁴¹: Դրանցից ամենավաղը թվագրված է 1107/1695-1696 թվականով⁴², իսկ ամենաուշը՝ 1201/1786-1787 թվականով⁴³: Պահպանված չէ նաև փաստաթղթերի բնօրինակների ստեղծման ժամանակագրական հաջորդականությունը. Մոհամմադ խանի կողմից ուղարկված նամակին կարող են հաջորդել Հուսեյն Ալի խանի և Ղուլամ Ալի խանի նամակները: Սա դժվարացնում է նամակի, հրովարտակի պատմության և դրանցում ներկայացված իրադարձությունների հստակ ժամանակագրության ճշտումը: Վավերագրերի վերնագրերում գրված են, թե ում են ուղղված և ինչի մասին են: Որոշ վավերագրերի վերնագրերում գրված է, թե ում կողմից է այն գրված, ինչն օգնում է առավել շատ տեղեկություն ստանալ վավերագրի, դրա հաղորդած տեղեկության վերաբերյալ:

Խանական հրամանագրերը տասնչորսն են: Դրանք ընդօրինակումներ են և իրենց կառուցվածքով նման են ժողովածույում ընդօրինակված խանական նամակներին. վերնագրերը կարմիր են և չեն սկսվում նոր տողից, պարզապես շարունակվում են նախորդ վավերագրից անմիջապես հետո, վավերագրի վերջում չկա կնիք կամ փաստաթղթին պաշտոնական տեսք հաղորդող այլ նշան, թողրան, տեքստը և խաթեմեն առանձնացված չեն իրարից: Հրովարտակները վերաբերվում են տիտղոսների և պաշտոնների շնորհմանը⁴⁴, վակֆային ունեցվածքի նկատմամբ

³⁹ Նույն տեղում, 184բ-188բ էջերն արաբերեն են, բացառությամբ 186ա էջի, որը գրված է պարսկերեն նախսա գրով:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 211ա-218բ, 224ա-225բ, 233բ-239բ:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 85բ-87ա՝ Ղուլաս Կարնեցուն ուղղված հրովարտակը, էջ 118բ-119ա՝ ղազիի պաշտոնում նշանակում կատարելու վերաբերյալ, և այլ վավերագրեր:

⁴² Նույն տեղում, էջ 157բ-158ա: Սա Սեֆյան Հուսեյն I շահի հրովարտակն է դադեֆալին՝ վրաց թագուհուն՝ էյալեթի կառավարիչ նշանակելու վերաբերյալ:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 105ա-106ա՝ ցանքատարածություններ նվիրելու վերաբերյալ:

⁴⁴ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, 88բ-90ա, 106ա- 106բ:

իրավունքների հաստատմանը⁴⁵: Հրամանագրեր են տրված նաև խանական դիվանատան գլխավոր աստղագետին և այլ պաշտոնյաների⁴⁶:

Նամակները հիմնականում սկսվում են, քանի որ - چندانکه բառակապակցությամբ, ինչին հաջորդում են ժամանակաշրջանի գրագրությանը հատուկ գովաբանությունն ու պերճախոս արտահատությունների շարքը: Մեծարանքի խոսքերը ծանրաբեռնված են խրթին ներբողական-այլաբանական արտահայտություններով: Դրանք ուղղված են Ալլահին, նամակի հասցեատիրոջը, խանի մոտ եկած դեսպաններին, նամակում շարադրված հարցերի հետ առնչություն ունեցող անձանց: Գովաբանական արտահայտությունները համեմված են Ղուրանից մեջբերված արտահայտություններով, երկնային ու երկրային երևույթների հետ համեմատություններով:

1.2 Երևանի խանության XVIII դարի երկրորդ կեսի պատմությանը վերաբերվող պարսկերեն վավերագրերի բովանդակային առանձնահատկությունները

Մատենադարանի վերոնշյալ պարսկերեն վավերագրերը կարևոր տեղեկություններ են բովանդակում հայ ժողովրդի պատմության իրանական տիրապետության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Դրանք արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են նաև Հայաստանի XVIII դարի երկրորդ կեսի պատմության ուսումնասիրման համար: Վավերագրերի մի մասն իրավական նշանակություն ունեցող փաստաթղթեր են, որոնցով ամրագրվել են իրանահպատակ ժողովուրդների գույքային, հարկային և այլ բնույթի իրավունքներն ու պարտականությունները: Ուստի վավերագրերի ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս ստույգ տեղեկատվություն ձեռք բերել ժամանակաշրջանի իրավական համակարգի բաղադրիչների, տարբեր իրադարձություններում դրանց դրսևորումների և այլ իրավական հարցերի վերաբերյալ: Իրավական համակարգի ուսումնասիրումը կարևոր է նաև միջնադարյան Հայաստանում բնակչության սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետազոտման

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 87ա-88ա:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 85ա-85բ:

տեսանկյունից, որպեսզի հասկանալի լինի թե սոցիալ-տնտեսական գործունեություն իրականացնելիս ինչ իրավունքներ և պարտավորություններ ուներ հայ գյուղացիությունը, քաղաքային արհեստավորների և վաճառականների խավը, հայ հոգևորականությունը:

Հրամանագրերը բացահայտում են նաև Երևանի խանությունում առկա տարբեր խնդիրները: Շատ են հատկապես վանքապատկան կալվածքների վերաբերյալ տեղեկություններ պարունակող հրամանագրերը: Դրանց ուսումնասիրումը հնարավորություն է ընձեռում վեր հանել արժեքավոր տեղեկություններ և լույս սփռել Էջմիածնի վանական հողատիրության պատմության վրա՝ տալով այնպիսի կարևոր հարցերի պատասխաններ, ինչպիսիք են. Էջմիածնի վանքը տարբեր ժամանակներում ինչ կալվածքներ է ունեցել, ինչպիսի իրավունքներ և պարտականություններ⁴⁷ է ունեցել այդ կալվածքների նկատմամբ, այդ իրավունքներից որոնք է կարողացել իրագործել, որոնք՝ ոչ, ինչ ապօրինի պահանջներ են ներկայացվել վանքին կալվածքների, հոգևորականների գործունեության և այլնի համար, ովքեր և ինչ հանգամանքներում են վանքին խոչընդոտել իրականացնել իր իրավունքները կալվածքների նկամամբ, ինչպիսի փոփոխությունների են ենթարկվել վանքի իրավունքները տարբեր տիրակալների օրոք: Օրինակ, Սեֆյան շահ Աբբաս 2-րդի 1645թ. հրամանագրին ծանոթանալիս իմանում ենք, որ Էջմիածնի վանքի կալվածքներից ջիզյա է գանձվել⁴⁸: Սակայն երբեմն Երևանի բեկլարբեկության պաշտոնյաները սահմանվածից ավելին են պահանջել վանքից: Հայ հոգևորականները նախկին հրամանագիրը, որով սահմանված էր ջիզյայի չափը, ներկայացրել են շահին և վերջինս հրամայել է, դրանից ավելին չգանձել վանքից: Սա այն բազմաթիվ օրինակներից մեկն է, թե ինչպես են շահական հրովարտակները ժամանակին հաջողությամբ օգտագործել նաև հայ հոգևորականներն իրենց իրավունքները վերականգնելու համար:

1650թ. շահ Աբբաս 2-րդի հրամանագրով հաստատվում են վանքի վակֆային կալվածքները⁴⁹: Այս վավերագրում առկա է վակֆային կալվածքների ցանկը:

⁴⁷ Խոսքը հարկեր հավաքելու և պետությանը հարկեր տալու իրավունքի և պարտականության մասին է:

⁴⁸ Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ երկրորդ (1601-1650թթ.), էջ 118:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 137-138:

Ուսումնասիրելով այն և համեմատելով 1431թ. կալվածագրում նշված վակֆային ունեցվածքի հետ, տեսնում ենք, որ վանքի կալվածքները զգալի չափով նվազել են: Վանքապատկան կալվածքների հետագա պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր է Իբրահիմ շահի 1748թ. և 1749թ. հրամանագրերի հետազոտումը, քանի որ այս վավերագրերում ևս նշվում են էջմիածնապատկան գյուղերը: 1748թ. հրամանագրերից մեկում Իբրահիմ շահը հրամայել է, որ վանքի կալվածքներն ազատվեն հարկերից, ինչպես եղել է Նադիրի ռազամներով⁵⁰: Իսկ 1749թ. փետրվարի 15-ի հրամանագրում Իբրահիմ շահը էջմիածնի վանքի կալվածքները հարկերից ազատելու հրամանում հղում է կատարել իր իսկ նախկին հրամաններին⁵¹:

Այսպիսով, շահական հրովարտակների ուսումնասիրումը հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրել, թե էջմիածնի վանքին տարբեր ժամանակներում, ինչ կալվածքներ են պատկանել, ինչպես է վանքը դրանք ձեռք բերել և կորցրել:

Հրովարտակներում նշվում են նաև այն հարկատեսակները, որոնցից վանքը ազատվել է, որոնք վանքը պարտավորվել է տալ: Նման տեղեկությունը հատկապես կարևոր է Հայոց եկեղեցու իրավական կարգավիճակը քննելու առումով՝ հաշվի առնելով, որ եկեղեցին գործում էր մահմեդական կայսրությունում: Ուստի հարկավոր է հասկանալ, թե ինչպես էին եկեղեցական իրավական նորմերը զուգորդվում մահմեդական իրավական նորմերին, ինչ ընդհանրություններ և տարբերություններ կային, դրանցից որքանով էին կարողանում օգտվել հայ հոգևորականները: Օրինակ, կալվածքներին վակֆային իրավունքով տիրելու արտոնությունից հաջողությամբ կարողանում էին օգտվել հայ կաթողիկոսները և օգտագործելով նախկին կալվածագրերը, կարողանում էին վանքի տօրինության ներքո պահել մի քանի գյուղեր՝ իրենց ամբողջ ունեցվածքով: Իսկ ջիզյա և այլ հարկեր վճարելու պարտավորությունը երբեմն թեթևացնում կամ շրջանցում էին, ինչպես տեղի ունեցավ Նադիր շահի 1735թ. հրամանագրով: Համաձայն այդ հրամանագրի Երևանի խանության թվով 17 վանքեր

⁵⁰ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, վավ. 35, պարսկերենը և բնագիրը՝ էջ 309-311, հայերեն թարգմանությունը՝ էջ 72-73:

⁵¹ Նույն տեղում, վավ. 37, պարսկերենը և բնագիրը՝ էջ 314-316, հայերեն թարգմանությունը՝ էջ 75-76:

բոլոր տեսակի հարկերի դիմաց սահմանված չափով որոշակի գումար էին վճարում և ազատվում հարկային այլ պարտավորություններից⁵²:

Հարկատեսակների թվարկումը հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրել նաև Երևանի խանությունում գործող հարկային համակարգը. Հասկանալ, թե ինչպիսի հարկեր էր գանձվում բնակչությունից, կրոնական հաստատություններից, ինչ հանգամանքներում կարող էին փոփոխվել հարկաչափերը:

Շահական հրովարտակներում արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Երևանի խանությունում տեղի ունեցող ժողովրդագրական գործընթացների, Էջմիածնի կաթոսիկոսների և շահերի հարաբերությունների և այլ կարևոր դեպքերի վերաբերյալ: Ատենախոսության մյուս հատվածներում առավել մանրամասն կքննենք դիտարկվող ժամանակաշրջանի Երևանի խանության պատմությանն առնչվող շահական հրովարտակները և դրանց հաղորդած տեղեկությունները այլ աղբյուրների տեղեկությունների հետ համադրությամբ:

Խանական հրամանագրեր: Նադիր շահի մահվանից հետո Իրանում երկար ժամանակ գոյություն չունեղ կենտրոնացված իշխանություն: Շահական գահին տիրելու համար պայքարի մեջ մտան տարբեր խաներ: Իբրահիմ շահի հրովարտակներից հետո մենք տևական պատմական ժամանակահատվածի՝ 1749-1795թթ., չենք հանդիպում Էջմիածնի վանքին և Երևանի խանությանը վերաբերվող շահական հրամանագրի⁵³: Էջմիածնի վանքին և Երևանի խանությանը վերաբերվող հրովարտակները հրապարակում էին Իրանի գահին հավակնող Ազատ խանը, Ֆաթհալի խանն ու Քերիմ խանը, ինչպես նաև Երևանի Հասան Ալի, Հուսեյն Ալի, Ղուլամ Ալի, Մոհամմադ խաները:

Հրամանագրերում ամսաթվի առկայությունը հնարավոր է դարձնում ճշտել Երևանի խանությունում դիտարկվող ժամանակահատվածում իշխած խաների ցանկն

⁵² Նույն տեղում, վավ. 9, էջ 35-38:

⁵³ XVIII դարի II կեսում Իրանում շահ չկար և պայքար էր ընթանում շահական գահի համար: Ուստի Էջմիածնին վերաբերվող առաջին շահական հրամանագիրը Ազա Մոհամմադ շահի հիջրայի 1210 ռաբիի առաջին ամսի (1795թ. սեպտեմբերի 15 - հոկտեմբերի 14) հրամանագիրն է Երևանի Մոհամմադ խանի անունով, որին հայտնվում է, որ Ղուկաս կաթողիկոսը շահին նվիրված ու նրա կողմից հարգված անձանցից է, ուստի անհրաժեշտ է նրան պատվել ու ամեն կարգի աջակցություն ցուցաբերել: Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 528:

ու ժամանակագրությունը: Այս հարցը կարիք ուներ խորքային ուսումնասիրման, քանի որ չկար երևանում իշխած խաների ամբողջական ցանկը և հստակ ժամանակագրությունը: Հ. Փափագյանի, Վ. Գրիգորյանի և այլ հեղինակների մոտ նշված ցանկերում առկա են մի շարք ժամանակագրական և այլ անճշտություններ: Ատենախոսության մեջ վերոհիշյալ պարսկերեն վավերագրերի տվյալների, խանական հրամանագրերի և կնիքների քննությամբ հնարավոր եղավ ճշգրտել XVIII դարի երկրորդ կեսում երևանում իշխած խաների ցանկը՝ հստակ ժամանակագրությամբ:

Խանական հրովարտականների տեղեկությունները հատկապես կարևոր են երևանի խանության XVIII դարի երկրորդ կեսի պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից: Այդ ժամանակահատվածում երևանի խանությունը, Իրանում ուժեղ կենտրոնացված իշխանության բացակայությամբ պայմանավորված, կիսանկախ էր, իսկ տեղի կառավարիչ խաները համեմատաբար անկախ էին իրենց ներքին քաղաքականությունում: Հետևաբար երևանի խանությունում առկա տարբեր խնդիրների համար, եթե նախկինում էջմիածնի կաթողիկոսները դիմում էին շահին, այժմ դիմում էին երևանի խանին կամ երևանի խանությունն իր ազդեցության տակ առած իրանական այլ գործիչների: Այդ իսկ պատճառով ժամանակի շատ իրադարձությունների վերաբերյալ տեղեկություններ առկա են խաների արձակած հրովարտականներում:

Սկզբնական շրջանում երևանում իր իշխանությունը հաստատեց Ատրպատականի Ազատ խանը: Վերջինս մի քանի տարի իշխեց խանությունում և մի շարք հրովարտականեր հրապարակեց խանության հայ բնակչությանը և հոգևորականությանն առնչվող հարցերի վերաբերյալ: Ազատ խանի հրովարտակերի կառուցվածքը հիմնականում միանման է:

Ազատ խանի մեր կողմից ուսումնասիրված պարսկերեն հրովարտակաները էջմիածնի վանքի կալվածքների, հարկային իրավունքների, երևանում կառավարիչ նշանակելու և այլ կարևոր անցուդարձերի վերաբերյալ են: Դրանցից մի քանիսով խանը հաստատում է նախկինում վանքին տրված արտոնությունները, նշում, թե դրանք վանքի որ կալվածքներին են վերաբերվում՝ հնարավորություն տալով պարզելու, թե

Ազատ խանի տիրապետության օրոք ինչ կալվածքներ է ունեցել վանքը և ինչ իրավունքներ է կիրառել դրանց նկատմամբ⁵⁴: Հրովարտականերից մեկով Ազատ խանը հաստատում է Էջմիածնի վանքի իրավունքը Կարբի գետից դեպի Էջմիածին բերված ջրանցքի ջրի նկատմամբ⁵⁵: Հրովարտակը գրվել է ի պատասխան Ալեքսանդր Բ Բյուզանդացի կաթողիկոսի (1753-1755թթ.) խնդրագրի: Հրովարտակին կից ներկայացված են ջրանցքի ջրի բաշխման պատմությունը, դրա հետ առնչություն ունեցող անձանց, այդ թվում նաև Կարբի գյուղի մելիք Մելիք Աֆթանդիլի, նախկին միրաբների վկայությունները: Բոլոր վկայությունների վերջում դրված են դրանց հեղինակների կնիքները: Դա կարևոր է ժամանակաշրջանում սեփականության իրավունքի ապացուցման և հաստատման իրավական գործընթացների կազմակերպման և իրականացման ձևերը քննելու և հասկանալու տեսանկյունից: Այսպիսով, հրովարտակի շնորհիվ իմանում ենք, որ Վաղարշապատում բնակչությունը բրդի և բամբակի զտմամբ է զբաղվել⁵⁶ և ջրանցքը, որի ջուրն օգտագործվել է այդ աշխատանքների համար, կառուցվել է շահ Աբբաս 2-րդի օրոք⁵⁷: Տեղեկանում ենք նաև, որ Կարբի գյուղն այդ ժամանակ շեն գյուղ է եղել և ունեցել է հայ մելիք: Հրովարտակում նշվում է նաև, որ այդ ջրանցքի ջրով ոռոգվել են նաև մահմեդականների գյուղերը:

Ազատ խանի մի քանի հրամանագրեր ուղղված են Երևանի բեկլարբեկ Խալիլ խանին և այլ պաշտոնյաների, որոնցով նա կարգադրում է հոգ տանել Էջմիածնի վանքի հոգևորականների մասին և նեղություն չտալ վանքին⁵⁸: Այս հրովարտակների ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս հասկանալ Էջմիածնի կաթողիկոսների ու Խալիլ խանի հարաբերությունները, պարզել ովքեր էին խանության ազդեցիկ հայ մելիքները, ինչ հարաբերություններ ունեին Ազատ խանի հետ:

Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի պարսկերեն վավերագրերում կարևոր տեղ են զբաղեցնում մահմեդական տիրակալների կողմից Էջմիածնի կաթողիկոսների իրավունքները հաստատելու վերաբերյալ վավերագրերը: Խնդրո

⁵⁴ Նույն տեղում, վավ. 38, էջ 76, վավ. 40, 41, էջ 78-79:

⁵⁵ Նույն տեղում, վավ. 46, էջ 84-88:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 87:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 84:

⁵⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 1323, 1326:

առարկա ժամանակաշրջանում նման հրովարտականքներ են հրապարակել Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, Իրանի գահին հավակնող Ազատ խանը, Քերիմ խանը: Ազատ խանը հրովարտակը հրապարակել է 1753թ.⁵⁹ հաստատելով Ալեքսանդր կաթողիկոսի իրավունքները: Հրովարտակում նշվում է, որ Էջմիածնի կաթողիկոս է ճանաչվում Ալեքսանդրը⁵⁹:

Այդ հրովարտակն էականորեն տարբերվում է Հուսեյն Ալի խանի և Քերիմ խանի կողմից հրապարակված այն հրովարտակներից, որոնցով վերջիններս հաստատել են Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքները: Հուսեյն Ալի խանն իր հրովարտակը հրապարակել է 1763թ. և թվարկում է կաթողիկոսի և Հայոց եկեղեցու իրավունքները սահմանող տասնչորս կետերը: Յուրաքանչյուր կետի վերջին տողի ներքևում գիծ է քաշված, ինչի շնորհիվ բոլոր կետերը միմյանցից առանձնացված են: Հրովարտակի վերջում դրված է Հուսեյն Ալի խանի կնիքը՝ քառակուսի, մեջը գրված «Հուսեյն Ալի - حسین علی», մնացած հատվածն՝ անընթեռնելի գրություն: Այս վավերագրում հայերենից բացի առկա է նաև ռուսերեն գրություն նրա հակիրճ բովանդակությամբ և թվագրված է 1839թ. հուլիս ամսով⁶⁰:

Քերիմ խանի Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքները հաստատող հրովարտակը հրատարակվել է Ք. Կոստիկյանի կողմից⁶¹: Հրովարտակում թվականը ջնջված է: Սիմեոն Երևանցու հաղորդման համաձայն այն ձեռք է բերվել հիջրայի 1177 թվականին, որը համապատասխանում է 1763/1764 թթ.⁶²: Այստեղ, ինչպես Հուսեյն Ալի խանի հրովարտակում, նշվում են կաթողիկոսական իրավունքները սահմանող տասնչորս կետերը, որոնք միմյանցից առանձնանում են գծային բաժանումով:

Հուսեյն Ալի խանը 1780թ. հրապարակած հրովարտակով հաստատում են նաև Ղուկաս Կարնեցու կաթողիկոսական իրավունքները⁶³:

⁵⁹ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 1327:

⁶⁰ Նույն տեղում, վավ. 1353:

⁶¹ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, վավ. 49:

⁶² Նույն տեղում, էջ 91:

⁶³ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 85բ-87ա:

Երևանի խանության վարչական բաժանման, գյուղերի անունների, խանական կալվածքների և այլ հարցերի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ ենք գտնում Մոհամմադ խանի կալվածքները նկարագրող վավերագրից⁶⁴: Այս վավերագրից օգտվել է Վ. Գրիգորյանն իր «Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780-1800)» աշխատությունում⁶⁵: Փաստաթղթում առկա չէ խանական կնիք: Այն պարզապես վերնագրված է صورت املاك مختس محمد قاجار ايروانى - Երևանի Մոհամմադ Ղաջարին նախատեսված մուլքերի ցանկը⁶⁶: Այնուհետև նշված է թե որ նահիէի՝ մահալի, որ գյուղում քանի դանգ մուլք, «քարվանսարա», «դուքյան», այգի է պատկանում Մոհամմադ խանին:

Վրաց Հերակլ 2-րդ արքայի մեզ արդեն ծանոթ պարսկերեն հրովարտակը սկսվում է բուն տեքստով: Հրովարտակով վրաց արքան հրամայում է Էջիմաձնի հոգևորականներին չանհանգստացնել և անհարկի հարկեր չպահանջել:

XVIII դարի երկրորդ կեսին Այսրկովկասում Իրանի ազդեցության նվազմամբ պայմանավորված միջֆեոդալական մարտերին զուգահեռ ռուսական և օսմանյան իշխանություններն ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն էին ծավալում իրենց ազդեցությունը տարածաշրջանում տարածելու ուղղությամբ: Այդ ժամանակաշրջանում Երևանի խաները հիմնականում անկախ էին հարևան խանությունների, փաշայությունների, վրացական թագավորությունների, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների հետ հարաբերություններում: Ուստի Երևանի խաները, իրենց մասնակցությունն ունենալով տարածաշրջանային քաղաքական իրադարձություններին, ակտիվ նամակագրական կապ ունեին տարածաշրջանի տիրակալների հետ: Մատենադարանի արաբատառ № 233 ձեռագրի թաղկացած է այս նամակների և խաների մի շարք հրովարտակների պատճեններից:

Այս հրովարտակների քննությամբ կարողանում ենք նոր տեղեկություն ստանալ Երևանի խանության XVIII դարի երկրորդ կեսի պատմության մի քանի հարցերի վերաբերյալ: Հաջի Մեջլումի եղբոր որդուն՝ Հաջի Իբրահիմ բեկին պալատական

⁶⁴ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 861:

⁶⁵ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

⁶⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 861:

արարողապետ՝ իշիք աղասի, նշանակելու վերաբերյալ վավերագրում նշվում են վերջինիս ենթարկվող պաշտոնյաները, ինչի շնորհիվ իմանում ենք թե խանի դիվանում ինչ պաշտոնյաներ կային⁶⁷: Դիվանի կառուցվածքի վերաբերյալ առկա տեղեկությունը հարստացնում է ղազիի՝ դատավորի, նշանակելու վերաբերյալ հրովարտակը⁶⁸: Հաջի Մուհամադ դերվիշին դերվիշների առաջնորդ նշանակելու վերաբերյալ հրովարտակից տեղեկանում ենք, որ խանությունում գործել են որոշակի թվով դերվիշներ⁶⁹:

Ժողովածույի վավերագրերից երկուսը՝ Երևանի Մոհամադ խանի՝ Միրզա-Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը, հրատարակվել են Հ. Փափագյանի կողմից⁷⁰: Այդ հրամանագրերով Երևանի խանը Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին հաստատում է քրդական Սիպկի և Զիլան աշիրաթների աղայության պաշտոններում: Այս հրամանագրերը կարևոր են Երևանի խանության խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի ժողովրդագրության, Երևանի խանի և խանությունում բնակվող քուրդ բնակչության հարաբերությունների ուսումնասիրման տեսանկյունից:

Մատենադարանի արաբատառ № 233 ձեռագիրի նամակները, ըստ դրանց հասցեատերերի, կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի. ա.Քարթլի-Կախեթի թագավորության արքունիք ուղարկված նամակները, բ.օսմանյան իշխանություններին ուղարկված նամակներ, գ.Այսրկովկասի տարբեր խանություններ ուղարկված նամակներ, դ.ռուսական և ե. իրանական իշխանություններին ուղարկված նամակներ:

1759թ. Երևանի խանությունը դարձավ վրաց Հերակլ 2-րդ արքայի հարկատուն, որից հետո վերջինիս և Երևանի խաների միջև ակտիվ նամակագրական կապ հաստատվեց: Հարկատվությունը կանոնավոր բնույթ չէր կրում և երբեմն խնդիրներ էր առաջացնում կողմերի միջև, ինչը հանգեցնում էր ռազմական բախման⁷¹: Վրացական արքունիք ուղարկված նամակներն արժեքավոր տվյալներ են բովանդակում Երևանի

⁶⁷ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 166բ-167ա:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 118բ-119ա:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 106ա-106բ:

⁷⁰ Հ. Փափագյան, Երևանի Մոհամադ խան Ղաջարի՝ Միրզա-Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (XVIIIդ.), էջ 272-277:

⁷¹ Այս մասին առավել մանրամասն տես ատենախոսության համապատասխան հատվածներում:

խաների և Հերակլ 2-րդի փոխհարաբերությունների, հարկատվության, կողմերի միջև առկա խնդիրների և այլ կարևոր հարցերի քննության համար:

Վրացական արքունիք ուղարկված նամակների հասցեատերերը մի քանիսն են՝ Հերակլ 2-րդ արքան, արքայազն Գեորգին, Դարեջան թագուհին, ով նամակներում հայտնի է դադե ֆալ – داد هال պարսկերեն անվանումով: Այս նամակների շարքում շատ են ցավակցական, շնորհավորական և նման արարողակարգային բնույթ կրող նամակները: Նման նամակների համար առիթ են հանդիսացել արքայազն Լևոնի մահը, Երևանի Հուսեյն Ալի խանի մահը, Հերակլ 2-րդի ռազմական հաջողությունները և այլ դեպքեր: Նամակների մի մասը գրվել է ի պատասխան վրացական արքունիքից եկած նամակների: Նման նամակներ գրել է Ղուլամ Ալի խանը՝ ի պատասխան հոր մահվան կապակցությամբ Դարեջան թագուհու գրած նամակի⁷²: Նամակներում քիչ տեղ է հատկացված կողմերի հարաբերությունների, ժամանակի կարևոր իրադարձությունների նկարագրությանը⁷³: Նամակների հեղինակները գերադասել են կարևոր հարցերը, որոնք պետք է գաղտնի մնային, չչարադրել նամակներում, այլ նամակատարի միջոցով հաղորդել հասցեատիրոջը: Նամակների մի մասը վերաբերվում է Երևանի խաների վրաց արքունիքին տրվող հարկին: Այդ նամակները կարևոր տեղեկություն են պարունակում նաև Երևանի խաների վասալական պարտավորությունները կատարելու, դրանցից խուսափելու մեթոդների⁷⁴, Երևանի խաների և վրաց արքունի գործիչների միջև տեղի ունեցող դրամական գործարքներում ընդունված դրամական միավորի⁷⁵, Երևանի խանությունում տարածված գյուղատնտեսական արտադրատեսակների⁷⁶ և այլ կարևոր երևույթների ու իրադարձությունների վերաբերյալ: Նամակներում հեղինակները նկարագրում էին նաև իրենց արտաքին ձեռնարկումները, ինչի շնորհիվ արժեքավոր տեղեկություններ ենք ստանում խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում տարածաշրջանում տեղի ունեցող

⁷² ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 69ա-70ա

⁷³ Երբեմն մի քանի տող, կամ մի քանի բառ:

⁷⁴ Տե՛ս ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 121ա-121բ

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 59ա-60ա, 38բ-41բ:

⁷⁶ Երբեմն գումարի փոխարեն գյուղմթերք էին ուղարկում վրացական արքունիք: Տե՛ս ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 37բ-38բ:

իրադարձությունների վերաբերյալ⁷⁷: Վրացական արքունիք ուղարկված նամակներն ընդհանուր առմամբ կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Երևանի խանության և Քարթլի-Կախեթի թագավորության փոխհարաբերությունների, տարածաշրջանային իրադարձությունների վերաբերյալ:

Օսմանյան իշխանություններին ուղարկված նամակները կարելի է բաժանել երկու խմբի. Ա.Օսմանյան կայսրության արքունիք՝ Բարձր Դուռ ուղարկված նամակներ, Բ.փաշայություններ ուղարկված նամակներ: Օսմանյան իշխանությունների հետ նամակագրական կապը հատկապես ակտիվացավ Գեորգիևսկյան պայմանագրին հաջորդող ժամանակահատվածում. օսմանյան իշխանությունները սկսեցին ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն ծավալել Երևանի խաներին իրենց կողմը գրավելու և խանությունը Օսմանյան կայսրության ենթակա տարածքի վերածելու ուղղությամբ: Երևանի խաների գրած նամակներն այս առումով կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակի միջազգային հարաբերությունների, խաների և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունների և կարևոր այլ հարցերի վերաբերյալ: Այս վավերագրերի հաղորդած տեղեկությունների շնորհիվ հնարավորություն է ստեղծվում առավել խորքային քննության ենթարկել ժամանակաշրջանի շատ իրադարձություններ և նոր իրողություններ վեր հանել Օսմանյան կայսրության Այսրկովկասյան քաղաքականության, Երևանի խաների և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունների վերաբերյալ⁷⁸: Նամակներում անդրադարձ է կատարվում նաև հարևան խանությունների, վրացական թագավորության և Ռուսաստանի հետ Երևանի խանության և Օսմանյան կայսրության հարաբերություններին⁷⁹:

Երևանի Հուսեյն Ալի և Ղուլամ Ալի խաներն ակտիվ նամակագրական կապ են ունեցել Ախալցխայի Սուլեյման փաշայի հետ: Վերջինս կարևոր դերակատարում ուներ այսրկովկասյան քաղաքական կյանքում և հաճախ միջնորդի դեր էր խաղում Երևանի խաների և Հերակլ 2-րդ թագավորի, Երևանի խաների և Օսմանյան կայսրության միջև⁸⁰: Սուլեյման փաշային ուղարկված նամակներից մեկում Երևանի Ղուլամ Ալի

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 80բ-81բ, 110ա-111ա:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 132ա-132բ, 196բ-197բ, 197բ-199ա և այլն:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 112բ-113ա, 113ա-115բ:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 145բ-147բ, 164ա-165բ, 106բ-108բ:

խանը մանրամասնորեն նկարագրում է 1780-ականների սկզբին Այսրկովկասում ընթացող քաղաքական գործընթացները, տարածաշրջանի խաների միջև տեղի ունեցող բանակցությունները, Իրանում գահի համար մղվող պայքարը և այդ իրադրությունում Օսմանյան կայսրության դիրքորոշումը⁸¹:

Նամակների մի մասը գրվել է ի պատասխան օսմանյան փաշաներից և Բարձր Դռնից եկած նամակների և դրանցում տեղեկություններ կան նաև խաներին գրված նամակների բովանդակության վերաբերյալ: Բարձր Դուռ ուղարկված նամակներից մի քանիսը շնորհակալական նամակներ են օսմանյան իշխանություններից ուղարկված նվերների և գումարի համար: Այդ նամակներում նշված է, թե ինչ նվերներ և որքան գումար են օսմանյան իշխանություններն ուղարկել⁸²: Նամակներում խաները, շնորհակալություն հայտնելով նվերների և գումարի համար, նշել են, թե ինչպիսի հարաբերություններ են պատրաստվում ունենալ Վրաստանի և ռուսական իշխանությունների հետ: Այս տեղեկությունը կարևոր է նաև ռուս-թուրք-վրացական հարաբերությունների համատեքստում Երևանի խանության դերակատարումը քննելու տեսանկյունից:

Ժողովածուի մեջ ներկայացված նամականին կարևոր տեղեկություն է հաղորդում նաև Իրանի Ալի Մարդան խանի և Երևանի խաների հարաբերությունների վերաբերյալ: Թեմայի վերաբերյալ կատարված որևէ ուսումնասիրությունում հիշատակված չէ Երևանի խաների և Ալի Մարդան խանի միջև հաստատված կապի մասին: Ժողովածուի մեջ ներկայացված են Ղուլամ Ալի խանի Ալի Մարդան խանին ուղղված նամակները⁸³: Դրանցից երկուսը Ալի Մարդան խանի հրամանների՝ ֆարմանների վերաբերյալ են⁸⁴: Ալի Մարդան խանի գործունեության և Իրանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություն է հաղորդում

⁸¹Նույն տեղում, էջ 106բ-108բ:

⁸²Նույն տեղում, էջ 74ա-76բ:

⁸³Նույն տեղում, էջ 165բ-166բ,

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 156ա-157ա, 169ա-169բ: Ֆարմանը Նադիր շահի ժամանակաշրջանից սկսած سرهنگ دکتر جهانگیر. قاسم مقامی. بر شناخت اسناد تاریخی. تهران 1350. ص. 46. St'u.46 պաշտոնական գրություն էր համարվում,

հատկապես վրաց Հերակլ 2-րդ արքային Ղուլամ Ալի խանի կողմից ուղարկված նամակը⁸⁵:

1780-ականներին Այսրկովկասում ռուսական իշխանությունների վարած քաղաքականության, Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հետ նրանց հարաբերությունների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում ռուսական իշխանություններին հասցեագրված նամակները⁸⁶: Այդ նամակների մի մասը թերևս պատմագրությանը անհայտ և դեռևս չուսումնասիրված վավերագրեր են, որոնց շնորհիվ նոր արժեքավոր տեղեկություններ ենք ստանում խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Երևանի խանության շուրջ ընթացող քաղաքական զարգացումների, Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև ընթացող մրցակցության վերաբերյալ:

Երևանի խաների հարևան խաներին ուղղված նամակները կարևոր տեղեկություններ են բովանդակում Երևանի խանության և այլ խանությունների հարաբերությունների վերաբերյալ: Այսրկովկասի խանությունների փոխհարաբերությունների ըմբռնման տեսանկյունից արժեքավոր են հատկապես Խոյի Ահմադ և Ղարաբաղի Իբրահիմ խաներին ուղղված նամակների հաղորդած տեղեկությունները:

Իրենց հաղորդած տեղեկություններով հարուստ են Խոյի Ահմադ խանին և նրա որդուն գրված նամակները: Նամակներից մեկով Հուսեյն Ալի խանը Խոյի Ահմադ խանին խնդրում է ճարտարապետ Միրզա Ջաֆարին ուղարկել Երևանի խանությունում շինարարական աշխատանքներ իրականացնելու համար⁸⁷: Նամակներից մեկով Երևանի խանը նկարագրում է Երևանի բերդը, թվարկում թե որքան ռազմամթերք, զինվոր և պարեն ունի բերդը թշնամիներից պաշտպանելու համար: Այս նամակը ևս գրված է պերճախոսական ոճով. ներկայացրած թվերում շատ են չափազանցությունները: Սակայն նամակը արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում

⁸⁵ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, է, էջ 169ա-169բ:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ էջ 192ա-192բ, 194բ-194բ:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 41բ-42բ:

խանական բանակում առկա զինատեսակների վերաբերյալ: Նամակն ուղղված է Ահմադ խանի որդի Նաջաֆ Ղուլի բեկին⁸⁸:

Իբրահիմ խանին ուղարկված նամակի ուսումնասիրումը հնարավորություն է ընձեռում քննելու Երևանի և Ղարաբաղի խանությունների հարաբերությունները, հասկանալու, թե ինչ ազդեցություն ուներ Իբրահիմ խանը Երևանի խանությունում և այլ կարևոր հարցեր երկկողմ հարաբերությունների վերաբերյալ⁸⁹: Ժողովածուի մեջ ներկայացված են նաև Նախիջևանի Քյալբալի խանին ուղարկված նամակները: Նամակներից մի քանիսը վերաբերվում են Երևանի խաների և Քյալբալի խանի փոխանակած նվերներին՝ որը խոսում է նրանց միջև բարիդրացիական փոխհարաբերությունների գոյության մասին⁹⁰: Քյալբալի խանին ուղղված նմանատիպ և այլ նամակներն իրենց բովանդակությամբ, ինչպես այլ խաներին ուղղված նամակները, կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում XVIII դարի երկրորդ կեսի Երևանի խանության պատմության, Այսրկովկասի քաղաքական իրադրության և այլ կարևոր հարցերի վերաբերյալ:

Պարսկական վավերագրերում հայկական բնակավայրերը, շրջաններն ու վանքերը առավելապես նշվում են օտար կամ օտարահունչ անուններով⁹¹:

Այսպիսով՝ Մատենադարանի դիտարկվող շրջանի պարսկերեն վավերագրերը գրված են պարսկական գրագրությանը բնորոշ ոճով և ունեն իրենց տեսակներին հատուկ պերճախոսական բնույթ: Հրովարտակներն ու խանական նամականին ունեն բովանդակային առանձնահատկություններ, որոնք թույլ են տալիս դրանք զատորոշել Երևանի խանության պատմության որոշակի հիմնախնդիրների քննության համար ներգրավելիս: Դրանց շնորհիվ հնարավոր է լինում խորքային հետազոտության ենթարկել և լուսաբանել Երևանի խանության հարկային համակարգին, վանական

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 108բ-110ա:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 123ա-124բ:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 31ա- 32բ, 47բ-48բ:

⁹¹ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Հայոց վանքերի անվանումները պարսկերեն վավերագրերում, Ք. Կոստիկյան, Մ. Խեչո, Մատենադարանի պարսկերեն շարիաթական նոտարական փաստաթղթերը (ԺԷ – ԺԸ դարեր), Երևան, 2018, էջ 34, 38, Հ. Փափազյան, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դար), Տեղեկագիր հ. 7-8, Երևան 1960, էջ 25, ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 106բ-108բ, 83բ-85ա և այլն:

հողատիրությանը, խանական դիվանին և այլ երևույթներին վերաբերվող կարևոր հարցեր: Խանական նամականին արժեքավոր և թերևս անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է Երևանի խաների վարած արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրման համար: Նամականիի հետազոտման շնորհիվ հարուստ տեղեկություն ենք ստանում նաև տարածաշրջանային քաղաքական իրադրության վերաբերյալ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

2.1 Երևանի խանության տարածքը և կառուցվածքը

Նադիր շահի օրոք (1736-1747թթ.) Երևանի բեկլարբեկությունից առանձնանում է Նախիջևանը և Երևանը դառնում է առանձին խանություն: Նադիր շահի սպանությունից հետո Իրանում սկսված խառնակ ժամանակաշրջանում Երևանի խանության համար պայքարի մեջ մտան տարբեր ուժեր և մի քանի տարվա ընթացքում խանությունում իշխանության գլուխ եկան մի քանի խաներ: 1749թ. որպես Երևանի խան է հիշատակվում Հուսեյն խանը: Այնուհետև Ատրպատականի Ազատ խանի 1750թ. արշավանքի ժամանակ, որպես Երևանի խան է հիշատակվում Հասան Ալի խանը, որին նույն տարում փոխարինում է Աբդուլ խանը 1750-1752թթ.: Հասան Ալի խանը կրկին գալիս է իշխանության 1752թ.: Սակայն շուտով նրան փոխարինում է Խալիլ խանը 1752-1755թթ., ում 1755թ. հաջորդում է Հասան Ալի խան Ղաջարը: Վերջինիս 1759թ. փոխարինում է իր եղբայր Հուսեյն Ալի խան Ղաջարը, ով իշխում է մինչև 1783թ.,⁹² այնուհետև վերջինիս որդի Ղուլամ Ալի խան Ղաջարը՝ 1783-1784թթ.,⁹³ Մոհամմադ խան Ղաջարը՝ 1784-1805թթ.⁹⁴:

Խանության սահմանները XVIII դարի երկրորդ կեսին գրեթե անփոփոխ մնացին բացառությամբ Շորագյալի: Շորագյալի պատկանելության վերաբերյալ հակասական են ուսումնասիրողների հաղորդած տեղեկությունները: Վարդան Գրիգորյանը, անդրադառնալով Շորագյալի պատկանելությանը, նշում է, որ Երևանի Հուսեյն Ալի խանի (1759-1783թթ) օրոք այն եղել է Երևանի կազմում և վրաց տիրապետության տակ է անցել Հերակլ 2-րդի 1779թ.-ի Երևան կատարած արշավանքից հետո⁹⁵: Նախ Վ. Գրիգորյանի, ինչպես այլ ուսումնասիրողների մոտ՝ Հ. Փափագյան, Հ.

⁹² Վ. Հակոբյան, Երևանի խանությունը 1749-1755թթ.ին, Արևելագիտության հարցեր, № XIII, Երևան, 2018, էջ 98:

⁹³ А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван 1947, с. 266-267.

⁹⁴ Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 571:

⁹⁵ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

Շահխաթունյանց, Ե. Շահագիզ և այլն⁹⁶, Հուսեյն Ալի խանի կառավարման տարիները տարբեր և սխալ են նշվում: Վերջինս կառավարել է 1759-1783թթ.⁹⁷:

Նշելով, որ Շորագյալը Երևանի կազմում է եղել Հուսեյն Ալի խանի օրոք, Վ. Գրիգորյանը հղում է կատարում գեներալ Լազարևի 1800թ. հոկտեմբերի 4-ին գեներալ Կնորրիզին ուղղված նամակին,⁹⁸ իսկ Շորագյալի կրկին Հերակլ 2-րդի տիրապետության տակ անցնելու մասին տեղեկությունը հղվում է Լ. Մելիքսեթ-Բեկի մեզ արդեն հայտնի աշխատությանը: Պետք է նշել, որ Լազարևի նամակում չի նշվում, որ Շորագյալը Երևանի խանության կազմում է եղել Հուսեյն Ալի խանի օրոք: Նամակի հեղինակը նշում է, որ այն ժամանակավորապես շնորհվել է Հերակլ 2-րդի կողմից, ապա ետ վերցվել⁹⁹: Ընդ որում չի բացառվում, որ Հերակլ 2-րդը, Շորագյալը նվիրել է Երևանի խանությանը Երևանի Հասան Ալի խանի օրոք (1755-1759թթ.) կամ դրանից առաջ: Ինչ վերաբերվում է Շորագյալի 1779թ. վրաց թագավորի Երևան իրականացված արշավանքի ժամանակ վրաց տիրապետության տակ անցնելու տեսակետին, ապա այս տեսակետը նույնպես արժանահավատ չէ: Ժամանակակից սկզբնաղբյուրներում՝ Օման Խերխետուլիձե, Դավիթ Բագրատիոն և այլ¹⁰⁰ հեղինակներն, անդրադառնալով այդ արշավանքին, մանրամասնորեն ներկայացնում են, որ Հերակլ 2-րդը Երևանի խանին պատժելու համար ութ հայկական գյուղերի բնակիչների տեղափոխեց Քարթլի-Կախեթիա: Սակայն մեզ հասանելի ոչ մի սկզբնաղբյուրում արժանահավատ հիշատակություն չկա այն մասին, որ վերոնշյալ արշավանքի ժամանակ տարածքներ ևս խլվեցին Երևանի խանից: Արշավանքների հետևանքների քննման համար արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հուսեյն Ալի խանի Ախալցխայի Սուլեյման փաշային գրած նամակը¹⁰¹: Նամակում Հուսեյն Ալի խանը հայտնում է, որ դիմել է Հերակլ 2-րդին, որպեսզի ետ վերադարձնի Երևանից

⁹⁶ Տես Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հ. Գ, Երևան 1977, Հ. Փափագյանի Երևանի խանությունը հոդվածը, էջ 571, Ե. Շահագիզ, Հին Երևանը, Երևան 1931, էջ 85, Հ. Շահխաթունեանց, Ստորագրություն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին 1842, էջ 139:

⁹⁷ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվանի 1գ թղթապանակի, № 427 վավերագիրը Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հրովարտակն է, որն արձակված է 1759թ.: Սույն վավերագիրն փաստում է, որ Հուսեյն Ալի խանն իշխել է սկսած 1759թ.-ից:

⁹⁸ АКТЫ собранные кавказскую археографическою комиссиею, т. 1, Тифлиς, 1866, с. 158

⁹⁹ Там же, с. 158.

¹⁰⁰ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 179, էջ 200:

¹⁰¹ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 145բ-147բ:

գաղթեցրած բնակչությանը և խնդրում է Սուլեյման փաշային, որպեսզի վերջինս միջնորդի Հերակլ 2-րդի մոտ բնակչությանը ետ ուղարկելու համար¹⁰²: Այս նամակում ևս տեղեկություն չի հաղորդվում Հերակլ 2-րդի կողմից որևէ տարածքի նվաճման վերաբերյալ:

Դուբրովինն իր աշխատությունում նշում է, որ 1795թ.-ին Աղա Մուհամմադ Խանը Քարթլի-Կախեթի թագավորությունից հեռանալուց հետո Փամբակը, Ղազախը և Բորչալուն, որոնք պատկանում էին Հերակլ 2-րդին, հանձնում է Երևանի Մուհամմադ խանին (1784-1803թթ.)¹⁰³: Կարծում ենք հեղինակի կողմից Շորագյալը չի նշվել, քանի որ այն մինչ այդ Երևանի խանության տարածքում է եղել: Շորագյալը 1813թ. Գյուլիստանի պայմանագրով անցավ Ռուսաստանին: Շոպենը, թերևս այս հանգամանքով էլ պայմանավորված, խանության սահմանները նկարագրել է առանց Շորագյալը դրա մեջ նկարագրելու:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների քննության և վերլուծության արդյունքներով պետք է պնդել, որ գոյություն չունի որևէ հիմնավոր փաստարկ, համաձայն որի Շորագյալը XVIII դարի երկրորդ կեսին Երևանի խանության կազմում չի եղել:

Խանությունը ընդգրկում էր 7500 մղոն² տարածք:¹⁰⁴ Դրա սահմաններն արևմուտքում Արփաչայով ձգվում էր Ղըզլ-Քիլիսա գյուղի մոտից հյուսիսից հարավ մինչև Ախուրյան գետի ստորին հոսանքի վրա գտնվող Հաջի-Բայրամլու գյուղը: Այստեղից գետն անցնելով ուղղվում արևմուտք և հասնում մինչև Կարբի-դաղ լեռնաշղթան, որտեղ սահմանն անցնում էր Արաքսը և նույն լեռնաշղթայով ուղղվում դեպի հարավ-արևմուտք՝ մինչև Քյոռ-օղլի դաղը, հետո թեքվում էր հարավ-արևելք՝ քիչ հարավային թեքումով, Հայկական պարի ջրբաժան բարձրություններով մինչև Փոքր Մասիսը, այնուհետև շարունակվում դեպի հարավ-արևմուտք, մինչև Արաքս: Արաքսը հատելով սահմանն անցնում էր Նախիջևանի և Շարուրի դաշտերն անջատող լեռնաշղթայով, ապա Վարդենիսի լեռնաշղթայով, Զանգեզուրի լեռների հյուսիսային

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 147ա:

¹⁰³ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 3, Санктпетербург 1886, с. 65.

¹⁰⁴ Encyclopedia iranica, The Persian khanate of Erevan, <http://www.iranicaonline.org/articles/erevan-1#ii>

հատվածով ու Արևելյան Սևանի լեռներով, շարունակվելով Փամբակի լեռների և Արագածի հյուսիսային լանջերը Ախուրյանի հետ միացնող գծով և Բազարջիկ գյուղի վրայից անցնելով գնում հասնում էր Ղըզլ-Քիլիսա գյուղը¹⁰⁵:

Մեզ հասանելի սկզբնաղբյուրներում Երևանի խանության XVIII դարի երկրորդ կեսի վարչական բաժանմանը վերաբերվող տեղեկություններ չկան: Սակայն առկա մի շարք սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրումը, որոնք վերաբերվում են 1740-ականներին, 19-րդ դարի սկզբին Երևանի խանության վարչական բաժանմանը, նույնպես կարևոր են այդ հարցի ուսումնասիրման համար՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ դժվար թե խանությունում կարճ ժամանակահատվածում էական վարչական փոփոխություններ տեղի ունեցած լինեն: Նախ պետք է նշել, որ Երևանի խանության վարչական բաժանման հիմքում ընկած էր ոռոգման համակարգը, որը կարևոր նշանակություն ուներ գյուղատնտեսության համար¹⁰⁶: Ըստ Աբրահամ Կրետացու 1740-ականներին Երևանի խանությունը բաժանված էր իննը վարչական շրջանների՝ մահալների: Դրանք էին Կարբի, Ղըրխբուլաղի, Շորագյալի, Իկտիրի, Ծաղկածորի, Գեղարքունիքի, Ապարանի և Շիրակավանի¹⁰⁷: Ըստ Թ. Հակոբյանի 1779թ.-ից սկսած, երբ Շորագյալն անցավ Քարթլի-Կախեթի թագավորությանը, Երևանի մահալների թիվը դարձավ 8: Հեղինակը նշում է, որ XVIII դարի վերջում Երևանը բաժանվում է նոր վարչական շրջանների և մահալների թիվը հասնում է 12-ի: Իսկ ըստ Շոպենի, ով իր հետազոտական աշխատանքներն իրականացրել է 1829-1831թթ, այսինքն Երևանի Ռուսաստանին միանալուց անմիջապես հետո, մահալների թիվը եղել է 15-ը: Թ. Հակոբյանը նշում է, որ խանությունը 15 մահալների է բաժանվել 1805-1828թթ.-ի ընթացքում¹⁰⁸: Համաձայն վերջինիս և Շոպենի հաղորդման, Երևանի խանության մահալները հետևյալներն էին. 1. Ղըրխբուլաղի (Աբովյանի), 2. Զանգի-բասարի, 3. Գառնի-բասարի (Արտաշատի), 4. Վեդի-բասարի (Արարատի), 5. Շարուրի, 6. Սուրմալուի, 7. Դարաքենտ-փարչենիսի, 8. Սահթալիի, 9. Թալինի, 10. Սեյիդլի-Ախսախլիի, 11. Սարդարաբադի, 12. Կարբիբասար (Աշտարակի), 13. Ապարանի, 14.

¹⁰⁵ И. Шопен, указ. соч., с. 351-353.

¹⁰⁶ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

¹⁰⁷ Աբրահամ Կաթողիկոս Կրետացիոյ, Պատմութիին Անցիցն և Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ 1870, էջ 61-62:

¹⁰⁸ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800), Երևան, 1971, էջ 145:

Դարաչիչակի (Ծաղկայքի), 15. Գյուկչայի (Գեղարքունիքի)¹⁰⁹: Ինչպես տեսանք վերոնշյալ հեղինակները մահալները թվելիս չեն նշում Շորագյալը: Մահալների վերաբերյալ այլ տեղեկություններ է հայտնում անգլիացի Սըր Ռոբերտ Կեր Փորտըրը, ով, 1817-1820թթ. ին ճամփորդելով Հարավային Կովկասում, Իրանում, Միջագետքում և Թուրքիայում, եղել է նաև Երևանում: Ըստ նրա խանության մահալները, ներառյալ Շորագյալի մահալը, եղել են 15-ը¹¹⁰: Վերջինիս և Շոպենի հաղորդած տեղեկությունների միջև առկա հակասությունը քննելիս, մենք հակված ենք ընդունել Թ. Հակոբյանի տեսակետը՝ համաձայն որի առավել արժանահավատ է Շոպենի տեղեկությունը, քանի որի Սըր Ռոբերտ Կեր Փորտըրի հաղորդած տեղեկություններում մի շարք անճշտություններ ևս կան¹¹¹:

Ավարտելով Երևանի խանության մահալային բաժանման հարցի քննումը, հարկ ենք համարում նշել, որ Մոհամմադ խանի օրոք (1784-1804թթ.) Ղըրխբուլաղի մահալի մեջ միավորված է եղել նաև Զանգի-բասարի մահալը: Այս հանգամանքը փաստվում է Մոհամմադ խանին պատկանող մուլքերի մի ցուցակի ուսումնասիրումից, որտեղ Զանգիբասարի գյուղերը նշված են որպես Ղըրխբուլաղի գյուղեր¹¹²: Երևանը XVIII դարում և դրանից առաջ առանձին վարչական միավոր է եղել և չի մտել որևէ մահալի մեջ¹¹³: Այն բերդաքաղաք էր և չի կարելի համարել քաղաք իր առանձին բերդով¹¹⁴: Սկզբնաղբյուրներում առկա են բազմաթիվ հիշատակումներ բերդի կառուցվածքի և տեղադրության վերաբերյալ: Դրա վերաբերյալ հաղորդումներն ուսումնասիրել է Կ. Ղաֆադարյանը, ով բերդի տեղանքի մասին հաղորդում է հետևյալը. «Այս բերդը Հրազդանի բարձրադիր գեպուսիին գրավում էր մոտ 18 հեկտար տարածություն, նրա հողակերտը հսկայական պատերն ու ահարկու աշտարակները դրված էին քարե հիմքերի վրա: Ներսում բացի բերդի բնակիչ պարսիկների տներից եղել են Սարդարի ապարանքն իր նշանավոր «շուշաբանդով», կանանոցը կամ հարեմը, երկու մզկիթ. մեկը հասարակաց, մյուսը՝ Սարդարի համար, ընդարձակ զորանոց և այլ

¹⁰⁹ И. Шопен, указ. соч., с. 444-446.

¹¹⁰ Հ. Հակոբյան, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ռիդեգրություններ, հատոր 2, Երևան, 1934, էջ 769:

¹¹¹ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801-1879), Երևան, 1959, էջ 12:

¹¹² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 861:

¹¹³ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800), էջ 146:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 147:

շինություններ: Բերդն ուներ դեպի Հրազդանի ձորն իջնող գեղնուղի, որ բերդի մոտ ճյուղավորված էր երկու մասի, մեկի մուտքը գտնվում էր բերդի ներսում, ազատ փարածության վրա, կամարակապ մեծ դռնով, իսկ մյուսինը՝ Սարդարի պալատում»¹¹⁵: (նույն էջի հղման մեջ հեղինակը նշում է հետևյալը. « բերդի միջից դեպի Հրազդան գեղն իջնող գեղնուղին մենք ուսումնասիրել ենք 1933թ., երբ ջրանցքի համար հողային աշխատանքներ էին կատարվում բերդի փակ, նրա զառիթափ լանջին, այժմյան գինու գործարանի պատերի մոտակայքում դեպի կամուրջն իջնող հին խճուղու կողքին, բացվեց գեղնուղին)»¹¹⁶:

Երևանում ակտիվ շինարարական աշխատանքներ են իրականացվել Հուսեյն Ալի խանի օրոք: Վերջինս բերդն ամրացնելու համար հրավիրել է Խոյի տիրակալ Ահմադ խանի ճարտարապետ Միրզա Զաֆարին¹¹⁷: Բերդում եղած պետական պաշտոնյաների և Երևանի խանի՝ սարդարի, վարչական ապարատի վերաբերյալ տեղեկություններ է հայտնում Շոպենը: Մահալների կառավարիչները նշանակվում էին սարդարի կողմից և կոչվում էին միրբուլուքներ: Հնարավոր էր, որ երկու, երեք և ավելի մահալների կառավարումը հանձնվեր մեկ միրբուլուքի¹¹⁸: Հայաբնակ մահալների կառավարիչ նշանակվում էր հայերից և սովորաբար կոչվում էր մելիք¹¹⁹:

Երևանի խանի դիվանը բաղկացած է եղել վեզիրից կամ գլխավոր նախարարից, և մի քանի միրզաներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր հատուկ գործառույթը կառավարման մեջ: Դիվանը բաղկացած է եղել չորս բաժանմունքից՝ պալատի կամ սարդարի տան կառավարչությունից, զինվորական բաժանմունքից, ֆինանսական բաժանմունքից և կատարողական կամ ոստիկանական բաժանմունքից:¹²⁰ Ֆինանսական բաժանմունքը և ոստիկանական բաժանմունքը գրեթե ձուլված էին միմյանց: Պալատի բաժանմունքը ղեկավարել է կամ ինքը սարդարը կամ նրա վստահելի մարդկանցից մեկը: Խանի դիվանում գործել է նաև արարողապետի՝ իշիք

¹¹⁵Կ. Ղաֆադարյան, Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 98:

¹¹⁶Նույն տեղում, էջ 98:

¹¹⁷ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 56ա:

¹¹⁸Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1801-1879թթ., էջ 13, И. Шопен, указ. соч., с. 448.

¹¹⁹Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1801-1879թթ., էջ 13:

¹²⁰Նույն տեղում, էջ 23, И. Шопен, указ. соч., с. 451.

աղասու պաշտոնը: Իշիք աղասուն էին ենթարկվում ջարջիները և յասավուները¹²¹: Ռազմական բաժանմունքը վերջին սարդար Հուսեյնի (1807-1828թթ.) օրոք գլխավորել է նրա կրտսեր եղբայրը՝ Հասան խանը, ով համարվում էր խանության զինված ուժերի հրամանատար: Երևանի խանության զինված ուժերի մեջ էին մտնում երկու գումարտակ սարբազներ՝ հետևակայիններ, հեծյալ զորամասեր, որոնց թիվը տարբեր ժամանակներում տարբեր է եղել, մի քանի դաշտային հրանոթներ, ֆալկոնետներ, որոնք տեղից տեղ էին տեղափոխվում ուղտերով: Խանական ուժերի մեջ էր մտնում նաև բերդապաշտպան հրետանին, որն անմիջապես ենթարկվում էր քաղաքի պարետին: Զինվորական մասերի ցուցակները պահելու և անձնակազմը միշտ ստուգելու համար դիվանում նշանակված էր միրզա: Երևանի խանը¹²² Խոյի Ահմադ խանի որդուն գրած նամակում տեղեկություն է հայտնում բերդում առկա զորատեսակների և դրանց քանակի մասին: Համաձայն խանի հաղորդած տեղեկության բերդում բացի սարբազներից առկա են եղել նաև 10 000 թուֆանկչիներ՝ հրացանակիրներ¹²³: Կարծում ենք հրացանակիրների թիվը չափազանցված է, քանի որ Երևանի խանի ունեցած զորքի թիվը տարբեր սկզբնաղբյուրներում շատ ավելի քիչ է նշվում: Բացի այդ, նամակը գրված է պերճախոս ոճով և դրանում առկա մնացած տեղեկությունները ևս չափազանցված են, ինչպես օրինակ բերդի զինամթերքի և սննդի պաշարների մասին տեղեկությունն է, համաձայն որի այն կարող է վերոնշյալ քանակի զինվորականներին ապահովվել 10-12 տարի¹²⁴: Հարկ ենք համարում նշել, որ խանի հրացանակիրների մեջ շատ էր հայերի թիվը: Դրա մասին է վկայում 1766թ.-ին Սիմեոն Երևանցու գրած նամակը, որտեղ հեղինակը, նկարագրելով տարածաշրջանի խաների միջև ծագած պատերազմը, նշում է որ Երևան ներխուժած լեզգիներից պաշտպանվելու համար կաթողիկոսը գնում է Երևան, բազում մարդիկ է վարձում, խանից ևս շատ հայ թուֆանկչիներ է վերցնում և ետ գալիս էջմիածին այն պաշտպանելու¹²⁵: Խանության զորքի մասին տեղեկություններ են հայտնում նաև

¹²¹ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 166բ-167ա:

¹²² Ցավոք սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները բավարար չեն ճշտելու թե որ խանի մասին է խոսքը: Ըստ էության նամակի հեղինակը Հուսեյն Ալի, Ղուլա Ալի և Մոհամմադ խաներից մեկն է, քանի որ նամակը նրանց նամակների և հրովարտականների ժողովածույում է:

¹²³ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 109բ:

¹²⁴ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 109ա:

¹²⁵ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ 494:

ժամանակակից այլ սկզբնաղբյուրներ: 1769թ.-ին Հերակլ 2-րդը, նկարագրելով Վրաստանին հարակից տարածքները, Երևանին անդրադառնալիս նշում է, որ այն ուղիղ դաշտ կարող է դուրս բերել 2000 զինվոր,¹²⁶ ռուսական բանակի գնդապետ Բուռնաշևը, ով 1783թ. վրաց արքայի արքունիքում էր, նշում է, որ Երևանի խանության զորքի թիվը 5000 էր, որից 1/3-ը հայեր էին¹²⁷: Դիվանում հատկապես կարևոր էր ֆինանսական և ոստիկանական (կատարողական) բաժանմունքը: Կատարողական բաժանմունքը զբաղվում էր ոչ միայն ֆինանսական հարցերով, այլ նաև ապահովում էր շարիաթի կամ հոգևոր դատարանի վճիռների կատարումը¹²⁸: Հերակլի 2-րդի ազդեցության ներքո անցնելուց հետո ամենայն հավանականությամբ Երևանում մշտապես կամ ժամանակ առ ժամանակ գտնվել է նրա ներկայացուցիչը, որն ամենայն հավանականությամբ պաշտոնապես խանի դիվանի մեջ չէր, սակայն տեղյակ էր խանության ներքին կյանքին: Դրա մասին է փաստում Պապունա Օրբելիանին, ով նշում է, որ 1749թ. վրաց թագավորներն Թիֆլիսից Երևանի խանի հետ Երևան են ուղարկում Զազա Թարխանիշվիլուն, իբրև հյուրընկալի (մեյմանդար)¹²⁹:

2.2 Երևանի խանության բնակչության էթնիկ կազմը

Խանության տարածքում ապրում էին տարբեր ազգեր՝ հայեր, պարսիկներ, թյուրքեր, քրդեր, արաբներ: XVIII դարի առաջին քառորդի վերջում Երևան քաղաքում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էր հայությունը¹³⁰: Երևան քաղաքի մահմեդականներն հիմնականում ապրում էին քաղաքի արևելյան մասում, իսկ հայերն արևմտյան¹³¹: Առավել ստույգ հայերն ապրում էին Շահար և Կոնդ թաղամասերում: Հայ

¹²⁶ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов. т. IV, 94.

¹²⁷ С. Бурнашев, Описание областей Азербайджанских в Персии и их политического состояния, Курск 1793, с. 17, Ч. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

¹²⁸ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1801-1879թթ., էջ 24, И. Шопен, указ. соч., с. 452.

¹²⁹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 130:

¹³⁰ Մ. Կարապետյան, Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724—1800թթ.: Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան 1987, № 3, էջ 3:

¹³¹ X.Ф.Б. Линч, Армения, путевые очерки и этюды, том 1, русские провинции, Тифлис, 1910, с. 276.

բնակչության ութսուն տոկոսը բնակվում էր Ղըրխբուլաղի, Սուրմալուի, Սարդարաբադի և Կարբիբասարի մահալներում¹³²:

Քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի մասին մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հիշատակումներից մեկն առկա է Աբրահամ Երևանցու մոտ՝ օսմանյան բանակին Երևանի հայ բնակչության ցուցաբերած դիմադրության նկարագրությունում: 1724-թ. Երևանը օսմանյան բանակի կողմից պաշարվելու ժամանակ քաղաքի դիմադրությունը լիովին կազմակերպեցին հայերը: Այդ ժամանակ օսմանյան բանակին դիմագրավելու համար Երևանի Ձորագյուղ թաղամասում հավաքվել էին 9443 սպառազեն ազգությամբ հայ տղամարդիկ¹³³: Ըստ Աբրահամ Երևանցու այդ ժամանակ քաղաքում հաշվում էր 28000 հայ¹³⁴: Այնուհետև օսմանյան բանակի կողմից Երևանը գրավվելուց հետո թուրքական իշխանությունները հաշվառում են անցկացնում, որի նպատակը ճշգրիտ հարկահավաքության կազմակերպումն էր: Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի «Երևանի» ֆոնդում պահվող վավերագրերը վերաբերվում են այդ ժամանակ օսմանյան իշխանությունների «Արարադյան երկրից» ստացվող եկամուտներին: Վավերագրերից մի քանիսն ուսումնասիրվել են Հակոբ Փափազյանի կողմից¹³⁵: Ըստ այդ փաստաթղթերի թուրքական իշխանություններն 1725թ. առաջին հաշվառումն են իրականացնում Ղըրխբուլաղի, Կարբիի, Գառնիի, Շարուրի, Սուրմալուի, Դարաշիչակի և Դարալագյազի շրջաններում և բաժանում 14317 ջիզյայի թերթիկ¹³⁶: Այսինքն, Երևանի խանության ընդամենը մի քանի շրջաններում չափահաս քրիստոնյա տղամարդկանց թիվը կազմել է մոտ 14317: Պետք է նշել, որ ջիզյայի թերթիկների քանակով չափահաս հայերի թվի մասին վերջնական տեղեկություն չենք կարող ունենալ, քանի որ Երևանում բնակվում էին նաև մեծ թվով մահմեդականացված հայեր: Հայերի մահմեդականացմանը նպաստում էր Իրանում ընդունված «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը: Համաձայն դրա մահմեդականություն ընդունած նախկին քրիստոնյան կարող էր

¹³² G. Bournoutian, Eastern Armenia in the last decades of Persian rule, 1807-1828: a political and socioeconomic study of the khanate of Erevan on the eve of the Russian conquest, California 1982, p. 61:

¹³³ Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն պատերազմաց, 1721-1736, Երևան 1938, էջ 17:

¹³⁴ Մ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹³⁵ Հ. Փափազյան, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը: Պատմաբանասիրական հանդես, 1984, № 3:

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 200:

ժառանգել իր քրիստոնյա ազգականի ամբողջ ունեցվածքը անկախ ազգակցականության աստիճանից՝ քրիստոնյա ժառանգորդներին զրկելով ժառանգությունը ստանալու իրավունքից: Այս պայմաններում Արևելյան Հայաստանում մահմեդականություն էին ընդունում ոչ միայն չունևոր հայերը, այլ նաև ունևորները՝ իրենց ունեցվածքը մահմեդականացված ազգականներից պահպանելու համար¹³⁷: Սակայն մահմեդականացված հայերը երբեմն փորձում էին խլել նաև իրենց հետ ազգակցական կապ չունեցող հայերի ունեցվածքը՝ օգտագործելով մահմեդական լինելու հանգամանքը: Նման երևույթներից մեկի վերաբերյալ է շահ Սուլեյմանի 1667թ. հրամանագիրը, որով նա Երևանի բեկլարբեկ Սեֆի Ղուլի խանին հայտնում է որ քրիստոնյաների մահից հետո ոմանք նրանց հարստությանը տեր դառնալու համար մահացածի ազգականներից որևէ մեկին հորդորում են մահմեդականություն ընդունել¹³⁸: Երբեմն մահմեդականները կեղծ վկաների օգնությամբ կարողանում էին «ապացուցել», որ իրենք մահացած քրիստոնյաի ազգականն են և դառնում էին նրա ժառանգորդը¹³⁹: Քրիստոնյա ժառանգներին կարող էր հնարավորություն տրվել անմիջապես մահմեդականություն ընդունել և հաստատել իրենց իրավունքները: Սակայն դա պետք է տեղի ունենար նախքան ժառանգությունը մահմեդական ազգականների միջև բաժանելը, այլապես ժառանգությունը պատկանում էր ավելի վաղ մահմեդականություն ընդունածին¹⁴⁰:

Երևանի խանությունում ժողովրդագրական գործընթացների վրա զգալի ազդեցություն ունեցան նաև թուրք-պարսկական պատերազմները, որոնց արդյունքում 1735թ. Երևանը կրկին անցավ պարսկական տիրապետության տակ: Պատերազմի ավարտից հետո Նադիր շահի վարած ներքին քաղաքականությունն էականորեն ազդեց Այսրկովկասի, այդ թվում նաև Երևանի խանության ժողովրդագրական պատկերի վրա: Նադիրը բռնագաղթեր էր կազմակերպում, նպատակ ունենալով

¹³⁷ Այս օրենքի կիրառության և հետևանքների մասին առավել մանրամասն տես՝ Մ. Կարապետյան, «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, № 1, էջ 219-221:

¹³⁸ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ երրորդ, վավերագիր 18, էջ 56:

¹³⁹ Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր մատենադարանի, Երևան, 1956, էջ 88:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 91:

թուլացնել տերության տարբեր հատվածներում իր նկատմամբ անբարենպաստ տրամադրված ուժերին: Նրա հրամանով Թիֆլիսից Խորասան բռնագաղթեցվեց 6000 ընտանիք,¹⁴¹ Մուղանում թագադրվելուց առաջ 300 հայ ընտանիք բռնագաղթեցվեց Երևանից¹⁴²: Հետագայում կաթողիկոս Ղազար Զահկեցին ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց Օսմանյան կայսրության տարածքից Երևանի խանություն հայ բնակչության գաղթեցնելու ուղղությամբ: Դրա մասին է վկայում Նադիր շահի 1741թ. հրովարտակը, որով շահն արգելում էր կաթողիկոսի ջանքերով Արևելյան Հայաստան վերաբնակեցված հայերին անհանգստացնել: Պետք է նշել, որ հրամանի համար հիմք էր հանդիսացել Ղազար կաթողիկոսի խնդրագիրը, որով վերջինս հաղորդել էր շահին, որ իր վերաբնակեցրած գյուղացիներին անհանգստացնում և բռնի կերպով այլ վայրեր են տեղափոխում¹⁴³:

Հայ բնակչությունից բացի Երևանի խանություն էին տեղափոխվում այլ էթնիկ խմբեր: Մասնավորապես 1738թ.-ի մայիսի 1-ին Իրանում Ռուսաստանի դեսպան Ս. Սրապովը արտաքին գործերի հանձնաժողովին ուղղված զեկույցում հայտնում է, որ Օսմանյան կայսրությունից Երևանի խանություն են տեղափոխվել 6000 ընտանիք արաբներ և քրդեր¹⁴⁴: Հետագա տարիներին Երևանի խանությունում շարունակվեց հայության արտահոսքը և մահմեդականների ներգաղթը: Հայ բնակչության Երևանի խանությունից արտագաղթելուն նպաստում էին ներքին և արտաքին գործոնները: Ներքին գործոններից էին մահմեդական խաների և հոգևորականների վարած քաղաքականությունը¹⁴⁵, քոչվոր ցեղերի կենցաղվարությունը, որի հետևանքով

¹⁴¹ L. Lockhart, Nadir shah, a critical study based Mainly upon contemporary sources, London, 1938, p. 91 .

¹⁴² Մ. Կարապետյան, Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724—1800թթ., էջ 99:

¹⁴³ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 53-54:

¹⁴⁴ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетни XVIII века, Сборник документов. т. III, док. 77, с. 114.

¹⁴⁵ Մահմեդական հոգևորականությունը հայ հողատերերին հողից զրկելու քաղաքականություն էր վարում: Տե՛ս Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Մ. Կարապետյան, «Իմամ Զաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII) և այլն:

գյուղացիությունը չէր կարող մշտապես խաղաղ պայմաններում մշակել հողատարածքները¹⁴⁶:

Այդ ժամանակաշրջանում Երևանի խանությունում ապրում էին նաև բազմաթիվ քրդական ցեղեր: Դատելով նրանց ունեցած քաղաքական դերից, որին կանդրադառնանք մեր աշխատության մյուս հատվածում, պետք է ենթադրել, որ նրանք փոքրաքանակ չեն եղել: Թերևս դրա մասին են վկայում նաև Երևանի Մոհամմադ խանի հրամանագրերը շնորհված քրդական ցեղերից Սիպկի և Զիլան ցեղերի առաջնորդներին¹⁴⁷: Այս հրամանագրերով խանը հաստատում է Միրզա-Աղա Սիպկիի աղայությունը (իշխանությունը) Սիպկի ցեղի նկատմամբ և Զիլանի քուրդ Ահմադ-Աղայի աղայությունը Զիլան ցեղախմբի նկատմամբ: Ինչպես տեսանք, Երևանի քրդերի թվաքանակի մասին տեղեկություն է հայտնում նաև Շոպենը: Ըստ նրա՝ Երևանում վերջին սարդար Հուսեյնի օրոք ապրել են 2984 քրդական ընտանիք, որոնցից 2000-ը Զիլանի քրդերն են եղել¹⁴⁸: Սիպկի ցեղի մասին տեղեկություններ չկան, սակայն խանի կողմից ցեղապետի հաստատումը փաստում է նրանց ոչ փոքրաքանակ լինելու մասին: Երևանում բնակվող ցեղերից մեկի մասին հիշատակում է Սիմեոն Երևանցին, համաձայն որի 1766թ. Քեօլանի կոչվող տաջիկների ցեղն ապստամբում է Երևանի Հուսեյն Ալի խանի դեմ և գնում ապրելու Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի իշխանության ներքո¹⁴⁹: Այս գործոնների հետևանքով խանությունում դանդաղորեն փոփոխվում էր ժողովրդագրական պատկերը: Իսկ արտաքին գործոնները պատերազմներն էին, որոնց ժամանակ Երևանի հայերից շատերը ռազմական գործողությունների ընթացքում լքում էին իրենց բնակավայրերը, իսկ շատերն էլ գերեվարվում էին նվաճողների կողմից: Պատերազմների հետևանքով Երևանի խանությունում մի քանի անգամ տեղի ունեցավ բնակչության մեծ արտահոսք: Մասնավորապես հարկ ենք համարում նշել 1779թ. Հերակ 2-րդի կողմից ութ հայկական գյուղերի բնակչության գերեվարումը և

¹⁴⁶ Քոչվոր ցեղերն ամեն հարմար առիթի դեպքում ապստամբում էին խաների դեմ և թալանով զբաղվում: Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., 90-91:

¹⁴⁷ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 188բ- 189ա:

¹⁴⁸ И. Шопен, указ. соч., с. 542.

¹⁴⁹ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ 494:

բնակեցումը իր երկրում¹⁵⁰: Այս գյուղերի բնակչության թվաքանակի մասին հստակ տեղեկատվություն չկա: Ուսումնասիրելով այդ արշավանքից հետո խանության տնտեսական և դրանով պայմանավորված քաղաքական ծանր իրադրությունը, հասկանում ենք, որ գերեվարված բնակչության թվաքանակը փոքր չի եղել: Թերևս այդ պատճառով Երևանի Հուսեյն Ալի խանը քայլեր է ձեռնարկում Հերակլ 2-րդի հետ հաշտվելու և խանությունից բռնագաղթված բնակչությանը ետ վերադարձնելու ուղղությամբ¹⁵¹: Հաշվի առնելով Բուռնաշևի վկայությունը Երևանի խանության 5000-անոց զորքի 1/3-րդ մասը հայերից բաղկացած լինելու մասին, կարծում ենք 1780-ականներին խանության բնակչության մեծ մասը շարունակում էր կազմել հայությունը: Երևանի խանությունից բնակչության մեծ արտագաղթ եղավ հատկապես Աղա Մուհամմադ Խանի 1795թ.-ի արշավանքի նախօրեին: Հիմնականում արտագաղթում էին դեպի Քարթլի-Կախեթի, քանի որ հույս ունեին, որ Հերակլ 2-րդը կկարողանա դիմակայել Աղա Մուհամմադ Խանին և իրենց այնտեղ վտանգ չի սպառնա¹⁵²: Այդ ժամանակ Թիֆլիս արտագաղթած հայերի թիվը հասնում էր 20 000-ի¹⁵³: Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություն չկա այդ ժամանակ Վրաստան հեռացած հայության վերադարձի վերաբերյալ: Խանությունում հայ բնակչության թվաքանակի նվազման չափը հասկանալու համար բերենք Քանաքեռի օրինակը, որին անդրադառնում է 1843թ. Երևանում եղած Հակոստհաուզենը: Ըստ նրա Քանաքեռը «...ի վերջին ժամանակս ի բազմադիմի հարուածոց, և ի վերջին զօրաժողովոյն Պարսից, գրեաթէ այս աւան իսպառ աւերացաւ. և ես անձամբ իսկ շրջեալ դիտեցի զմնացորդս աւերակացն»¹⁵⁴: Հեղինակը տեղեկություններ է հայտնում նաև Քանաքեռի

¹⁵⁰ Գյուղերի և նրանց առաջնորդների անվանումներն առավել մանրամասն տե՛ս [Բարսեղ Սուրդունեանց], Յիշատակարան ազգային արդեան պատմության համար.- «Կոունկ հայոց աշխարհի» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ Դ., ապրիլ, Տիֆլիս, 1862, էջ 280:

¹⁵¹ Այդ մասին է փաստում Հուսեյն Ալի խանի նամակը Ախլցխայի Սուլեյման փաշային: Նամակում խանը հաղորդում է, որ դիմել է վրաց արքային բնակչությանը ետ վերադառնալու թույլտվության խնդրանքով: Խանը խնդրում է, որ Սուլեյման փաշան ևս միջնորդի Հերակլ 2-րդի մոտ, որպեսզի բնակչությանը թույլատրվի ետ վերադառնալ: Տե՛ս ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 145բ-147բ:

¹⁵²Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 157, А. Арутюнян, Жизнь Артемия Араратского Уроженца селения вагаршапать близь горы Арарата, Санктпетербургь, 1813, с. 281.

¹⁵³G. Bournoutian, The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh, Volume 9 of the *Journal of the Society for Armenian Studies* (1996, 1997 [1999]), p. 103.

¹⁵⁴ Բարոն Օգոստ Ֆոն Հակոստհաուզենայ, Ճամփորդություն հայս կույս կովկասու այն է ի Հայս և ի վիրս, Վաղարշապատ, 1872թ., էջ 180:

բնակչության վերաբերյալ, ըստ որի այստեղ նախկինում բնակվել է 1390 ընտանիք, իսկ 1843թ.՝ 72¹⁵⁵:

Այսպիսով վերոնշյալ հանգամանքերի հետևանքով Երևանի խանությունը հայաթափվեց և փոխվեց երկրամասի ժողովրդագրական պատկերը:

Որոշ հետազոտողներ, օգտվելով այն հանգամանքից, որ խանությունում դիտարկվող ժամանակաշրջանում մարդահամար չի իրականացվել և բնակչության ու էթնիկ պատկերի վերաբերյալ չկան ստույգ տեղեկություններ, փորձում են տարբեր սկզբնաղբյուրների միակողմանի և ոչ լիարժեք ուսումնասիրությունների, երբեմն նաև այլ հետազոտողների աշխատանքների սխալ ներկայացնելու միջոցով թյուր տեղեկատվություն հաղորդել իրենց ուսումնասիրություններում՝ փորձ անելով գիտական հանրության շրջանառության մեջ դնել այն տեսակետը, համաձայն որի հայությունը տարածաշրջանում՝ Երևանի և Ղարաբաղի խանություններում, մինչ ռուսական նվաճումները կազմել է բնակչության փոքրամասնություն և որ հայ բնակչությունն այստեղ բնիկ չի եղել, այլ եկվոր է եղել: Նման գործելաոճը հատկապես տարածված է ադրբեջանական պատմագրությունում, ինչպես նաև ադրբեջանական հովանավորչություն ունեցող այլազգի պատմաբանների մոտ, ինչպիսիք են պրոֆեսոր Աուդրեյ Ալստադտն, Սյուզան Գոլդենբերգը, պրոֆեսոր Յագուբ Մահմուդովը և այլք¹⁵⁶:

Երևանի խանության պատմության խեղաթյուրման փորձերից մեկն Ադրբեջանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի կողմից 2010թ. Բաքվում հրատարակված պրոֆեսոր Յագուբ Մահմուդովի *Иреванское ханство, Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана* աշխատությունն է: Քանի որ դրան ամբողջությամբ անդրադառնալը բավականին ծավալուն կլինի և մեր հիմնական խնդիրը չէ, ապա մեր ատենախոսությունում կանդրադառնանք գրքում ներկայացված

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 179:

¹⁵⁶ A. Altstadt, *Ethnic Conflict in Nagorno-Karabagh*, *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*, New York 1997, Suzan Goldenberg, *Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder* (London: Zed Books, 1994, Я. Махмудов, *Иреванское ханство, Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана*, Баку, 2010. Ադրբեջանական կեղծարարության մի քանի դեպքերի անդրադարձել է Ջ. Բուռնիայանն իր հոդվածներից մեկու: Տե՛ս G. Bournoutian, *The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh*, *Journal of the Society for Armenian Studies*, Society for Armenian Studies, 1999, vol. 9, p. 99—103.

Երևանի խանության բնակչությանը վերաբերվող տեղեկություններից մի քանիսին: Գրքի հեղինակը, որպես հիմնական աղբյուր օգտագործում է Շոպենի մեզ արդեն հայտնի աշխատությունը: Մահմուդովը, մեծ վստահություն հայտնելով այդ աշխատանքում առկա տեղեկատվության, աշխատության մասին գրում է, որ այն անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է Երևանի խանության ռուսական նվաճումից առաջ և հետո ընկած ժամանակահատվածի ժողովրդագրական պատկերն ուսումնասիրելու համար¹⁵⁷:

Այնուհետև հեղինակը սկսում է ներկայացնել Երևանի խանության ժողովրդագրական պատկերը: Բյուկ-չոբանկարա ցեղը Շոպենը 541-րդ էջում նշում է որպես քրդական ցեղ, իսկ Մահմուդովը, հղում կատարելով էջ 535-ի աղյուսակին և նշելով այդ ցեղի թիվը, այն հիշատակում է որպես ադրբեջանական ցեղ,¹⁵⁸ մինչդեռ աղյուսակում Բյուկ-չոբանկարա, ինչպես նաև ադրբեջանցի հեղինակի կողմից նշված Կարափափախ ցեղերին Շոպենը հիշատակում է որպես մահմեդական ցեղեր, որոնք, ըստ Շոպենի, դեռևս վրաց Գեորգի 2-րդ (1072-1089թթ.) թագավորի օրոք տեղափոխվել են Վրաստան, որտեղից էլ հետագայում գաղթել են Հայաստան և Օսմանյան կայսրություն¹⁵⁹: Պետք է փաստել, որ Շոպենն այստեղ որևէ հիշատակություն չունի այս ցեղերի ադրբեջանական լինելու վերաբերյալ: Իսկ Մահմուդովի կողմից որպես ադրբեջանցի հիշատակվող Այրումլու, Սադլի, Սեյիդլի-Ախսախլի ցեղերը, ըստ Շոպենի, Իկոնիայի սուլթանության կործանումից հետո Հայաստան տեղափոխված ցեղեր են, որտեղ ստացել են Այրումլու կամ Ռումելի ցեղանունները՝ քանի որ դեռևս Արևելահռոմեական կայսրության գոյության ժամանակներից Փոքր Ասիայի տարածքը պարսիկների կողմից կոչվել է Ռում¹⁶⁰: Համաձայն Շոպենի Երևանում ապրում էր 2984 քուրդ ընտանիք, որոնցից զիլան

¹⁵⁷Я. Махмудов, указ. соч., с. 76.

¹⁵⁸Там же., с. 77. Հեղինակը հղում կատարելիս առաջնորդվել է աղյուսակի տվյալներով, քանի որ այստեղ նշված է այդ ցեղի ոչ թե էթնիկ, այլ կրոնական պատկանելությունը: Շոպենը, 541 էջում. անդրադառնալով էթնիկ պատկանելիության հարցին, այն համարում է քրդական ցեղ: St'а. И. Шопен, указ. соч., с. 541.

¹⁵⁹И. Шопен, указ. соч., с. 535.

¹⁶⁰ Я. Махмудов, указ. соч., с. 536.

ցեղից 2000 ընտանիք¹⁶¹: Ադրբեջանցի հեղինակը նշում է, որ Հայաստանում կար ընդամենը 324 քուրդ¹⁶² հղում անելով Շոպենին, մինչդեռ վերջինս նշում է այդքան եզրի, այլ ոչ քուրդ¹⁶³:

Մահմուդովը, միաժամանակ ցանկանալով հայկական սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկատվությունը ներկայացնել որպես չափազանցություն և ոչ ճշգրիտ, հղում է կատարում Վ. Գրիգորյանի «Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780-1800)» աշխատության 109 էջին և նշում հետևյալը. «глава армянской общины на территории Иреванского ханства С. Тер-Саакян в письме князю Г. Потемкину, датированном декабрем 1784 года, признавал, что он, выполняя поручение Х. Аргутяна (религиозного руководителя армян России – ред.), значительно преувеличивал численность армян»¹⁶⁴: Վ. Գրիգորյանի շարադրանքի սխալ մեկնաբանությունից խուսափելու համար հարկ ենք համարում այն մեջբերել ամբողջությամբ. «1784թ.-ի դեկտեմբերի 18-ին Ս. Տեր-Սահակյանը նամակով դիմում է իշխան Գ. Պոսոյունկինին և հայտնելով Հ. Արղությանի այս¹⁶⁵ ինչպես և նոյեմբերի 3-ին գրած նամակի մասին, տեղեկություններ է հաղորդում Պարսկաստանում տեղի ունեցած քաղաքական անցուղարձի և Ղարաբաղի մելիքների ծանր վիճակի մասին: Նա գրում է, որ ինքը համաձայն Հ. Արղությանի ցուցումի ներկայացուցիչ է ողջ հայության, որոնց թիվը չափազանցնելով նշում է ինը միլիոն և կամ ավելի»¹⁶⁶: Այսպիսով Գրիգորյանի մոտ որևէ հիշատակում չկա հայության թիվը չափազանցնելու մասին Հ. Արղությանի որևէ հանձնարարության վերաբերյալ: Հարկ ենք համարում մեջբերել նաև Հ. Արղությանի Ս. Տեր-Սահակյանին և Ս. Տեր-Սահակյանի Գ. Պոսոյունկինին գրված նամակների վերոնշյալ խնդրին վերաբերվող հատվածները: Հ. Արղությանի գրած նամակում կարդում ենք հետևյալը. «Հոգի որդի՛, ոչ եթէ դու դեֆութաթ. այսինքն դեսպան և կամ միջնորդ ես յերևանու, այլև՝ բոլոր

¹⁶¹ Там же., с. 541.

¹⁶² Там же., с. 77.

¹⁶³ И. Шопен, указ. соч., с. 633-634.

¹⁶⁴ Я. Махмудов, указ. соч., с. 376.

¹⁶⁵ «Այս նամակ» նշելով Վ. Գրիգորյանը նկատի ունի 1784թ. հոկտեմբերի 24-ին Արղությանի Ս. Տեր-Սահակյանին գրած նամակը, որի մասին Գրիգորյանը հիշատակում է տեքստում մեջբերված հատվածից առաջ: Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

¹⁶⁶ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

ազգին հայոց և ողորմելի մելիքացն Ղարաբաղու...»¹⁶⁷: Այսպիսով նամակում Հ. Արղությանը Տեր-Սահակյանին պարզապես հորդորում է հանդես գալ որպես ամբողջ հայության ներկայացուցիչ: Դրա մասին է վկայում Տեր-Սահակյանի նամակը, որտեղ վերջինս Պոստյոմկինին գրում է. «ազգքն մեր մինչև Թ(9) միլիոն կամ այլ ատելի կարենս ասել, որք միշտ աղօթող են բամբռին կենաց և գթառատ այցելութեանդ»¹⁶⁸:

Այսպիսով, Մահմուդովը, իր ուսումնասիրած սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները մասնակի ներկայացնելով, խեղաթյուրում է փաստերը և բնակչության թվաքականի վերաբերյալ սխալ տվյալ ներկայացնում՝ փորձելով գիտական շրջանառության մեջ դնել և առաջ քաշել սխալ պնդումներ:

Համաձայն մեր կողմից ուսումնասիրված սկզբնաղբյուրների Երևանի խանությունում հայերն ունեին «հասարակաց ազգային գլուխ»՝ ժառանգական մելիք Աղամալյան տոհմից, որը Երևանի խանության հայերի գլխավորն էր¹⁶⁹: Բացի Աղամալյաններից, խանությունում այլ ազդեցիկ հայ մելիքներ ևս կային: Աբրահամ Կրետացին, նշելով, որ Երևանում 9 մահալ կար և 9 մելիք, հիշատակում է Մելիքջանին, որպես Երևանի քալանթար, ինչպես նաև Մելիք Հակոբջանին¹⁷⁰, ով Նադիր շահի կողմից նշանակվում է Երևանի փողերանոցի կառավարիչ¹⁷¹: Ըստ Աբրահամ Կրետացու մահալների մելիքները հնազանդ էին քալանթարին և դողում են նրա առջև ինչպես նոքար¹⁷²: Վերջիններիս ունեցած բարձր դիրքի մասին են վկայում պարսիկ տիրակալների հետ ունեցած նրանց հարաբերությունները: Այնուհետև Նադիր շահը 1738թ. շաբան ամսի (նոյեմբերի 14-ից դեկտեմբերի 13-ը) հրամանագրով հաստատում է մելիք Մկրտումի և մելիք Հակոբջանի կալվածքների մուաֆուջյան (հարկերից ազատված լինելու) իրավունքը¹⁷³: 1752թ. մայիսին արձակված հրամանագրով Ազատ

¹⁶⁷ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетни XVIII века, сборник документов. т. III, с. 326.

¹⁶⁸ Там же, с. 326

¹⁶⁹ Ե. Բ., Բարոն Օ. Հակաստիաուզենի ճամփորդությունից մի գլուխ, «Կռունկ Հայոց աշխարհի» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ Ա., հունար, Տփլիսի, 1862, էջ 26:

¹⁷⁰ Մելիք Հակոբջանը Երևանի նշանավոր հայ մելիքներից էր, ով մելիք Մկրտումի հետ իր կալվածքների և հարկային արտոնություններին վերաբերվող իրավունքները ստացել էր Նադիր շահի հրովարտակով: Տես՝ Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – XIXդ. վերջ), Գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես – 1918թ.), Երևան, 2010, էջ 58:

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 66, Աբրահամ Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 72-74:

¹⁷² Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացիոյ, նշվ. աշխ., էջ 61-62:

¹⁷³ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 1032:

խանը, ում ազդեցության ներքո էր անցել Երևանն այդ ժամանակ, Մինաս կաթողիկոսին հայտնում է, որ Մելիք Հակոբջանի միջոցով նրա խնդրանքն ստացել է, և Երևանի բեկլարբեկ է նշանակել Խալիլ խանին՝ հանձնարարելով նրան լավ վարվել Երևանի բնակչության և կաթողիկոս Մինասի հետ¹⁷⁴: Այս հրամանագիրը փաստում է այն մասին որ մելիք Հակոբջանը տվյալ ժամանակահատվածում պահպանել է իր ազդեցիկ դիրքը Երևանում և բարձր մակարդակի հարաբերություններ ունենալով Ազատ խանի հետ, նրան է փոխանցել (գուցե նաև միջնորդել) Մինաս կաթողիկոսի խնդրանքը:

XVIII դարում յուրաքանչյուր մահալում հայ մելիքի առկայության մասին է վկայում նաև Բարոն Օ. Հակստհաուզենը: Վերջինս արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում խանության հայ բնակչության «համայնքային» կյանքի կազմակերպման վերաբերյալ: Ըստ այդ տեղեկությունների խանության տարբեր հատվածներում ապրող հայ բնակչությունը կառավարվում էր ազգությամբ հայ ավագի կողմից, ով ազդեցիկ ընտանիքից էր և հիմնականում ժառանգաբար ստանում էր իր պաշտոնը: Հայաբնակ բնակավայրերի կառավարումը կատարվում էր հետևյալ կերպ: Հասարակությունում յուրաքանչյուր շենից հայոց հին սովորության համաձայն ընտրում էին երեք անձ՝ մեկը գլխավոր, երկուսն օգնական՝ շենը կառավարելու համար: Այս մարդիկ բանավոր կերպով վարում են մանր գործերի դատերը հողերի սահմանների և այլնի վերաբերյալ¹⁷⁵: Մեծ հանցանքերը՝ գողություն, սպանություն, վիրավորում, ուղարկում էին մելիքի մոտ, ով Երևանում էր նստում: Մելիքները ևս բանավոր էին դատում, կարող էին բանտարկել մարդկանց, սակայն մահապատժի չէին կարող ենթարկել, դրա իրավունքը միայն խանին էր տրված¹⁷⁶:

Հարկ ենք համարում նշել, որ խոշոր կալվածքների վերաբերյալ հայերի և մահմեդականների միջև եղած դատերը անց են կացվել շարիաթի օրենքներին համապատասխան շարիաթական դատարանների կողմից, քանի որ խանությունում դատական համակարգը մահմեդական հոգևորականների ձեռքում էր¹⁷⁷: Սակայն դա

¹⁷⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ.1է, վավ. 1326:

¹⁷⁵ Բարոն Օգոստ Ֆոն Հակստհաուզենայ, նշվ. աշխ. էջ 183:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 186:

¹⁷⁷ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801-1879), էջ 25:

չէր խանգարում հայ հոգևորականությանը վանքին պատկանող կալվածքների և ունեցվածքի վերաբերյալ վեճերը լուծել առանց շարիաթական դատարանի: Հայ հոգևորականությունը, հանձինս էջմիածնի կաթողիկոսների, իրենց կալվածքների վերաբերյալ խնդրանքներով դիմում էին Երևանի խաներին և Իրանի այլ տիրակալներին, օրինակ շահերին: Բացի այդ, շահ Աբբաս 2-րդի 1650թ. հրամանագրով հայերին իրավունք էր տրվում միմյանց միջև առկա վեճերն ու խնդիրները հարթելու համար դիմել հայ հոգևորականությանը և արգելվում էր մուսուլմաններին խառնվել դրան¹⁷⁸: Իսկ Քերիմ խանը, հատուկ հրամանագրով շեյխու-ուլ-իսլամից, ղազիններից, ամիլներից և մահմեդական քալանթարներից բացի, նաև հայ մելիքներին է արգելում միջամտել էջմիածնի կաթողիկոսի գործունեությանը¹⁷⁹: Պետք է նշել, որ էջմիածնի վանքի ներկայացուցիչները հողային և հարկային տարբեր հարցերով նաև դիմում էին շարիաթական դատարանին: Կարևոր գործարքներն անգամ հայերի հետ իրականացվում էին շարիաթական դատարանի վճռով, որի որոշումներն ավելի հեղինակավոր ու ազդեցիկ էին ինչպես Սեֆյան տիրապետության, այնպես էլ կիսանկախ խանությունների շրջանում: Օրինակ 1722թ.-ին Օշականի բնակիչների և էջմիածնի կաթողիկոսի միջև կայացած ֆինանսական գործարքը հաստատելու համար նրանք դիմում են Մոլլա Մահմադ Հուսեյն շեյխու-ուլ-իսլամին¹⁸⁰: Հատկանշական է այն փաստը, որ գործարքն իրականացվել է Օշականի հայ բնակչության և Աստվածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսի (1715-1725թթ.) միջև¹⁸¹:

Հայ հոգևորականությանը դատական իշխանություն տալու հանգամանքը փաստում է այն մասին, որ խանության հայության առաջնորդներ ճանաչվում էին ոչ միայն հայ մելիքները, այլ նաև հոգևորականները: Թերևս էջմիածնի հոգևորականների հայության կյանքում խաղացած կարևոր դերի մասին է փաստում նաև այն հանգամանքը, որ 1779թ. Բայազետ գաղթած հայերին ետ կանչելու համար Հերակլ 2-

¹⁷⁸ Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտականեր, պրակ երկրորդ, (1601-1650թթ.), էջ 146:

¹⁷⁹ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտականեր, պրակ չորրորդ, էջ 92:

¹⁸⁰ Նորք Գրական գիտական յեվ քաղաքական հանդես, N 2, Յերեվան, 1923, էջ 150, տես նաև Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 156: Գործարքի մանրամասներին կանդրադառնանք մեր աշխատության մյուս էջերում, ըստ քննարկվող թեմաների:

¹⁸¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 156:

րդը դիմում է Սիմեոն Երևանցուն, այլ ոչ հայ մելիքներին: Հատկանշական է այն փաստը, որ Սիմեոնի կոչով ետ վերադարձած և այնուհետև Հերակլ 2-րդի կողմից Քարթլի-կախերի բռնագաղթված հայ բնակչությունը էջմիածնին պատկանող գյուղերից չէր¹⁸²:

Հայ բնակչությունը կարևոր դեր էր խաղում նաև Երևանի խանության տնտեսական կյանքում: Խանը սիրաշահում էր հայերին, քանի որ խանության հայ բնակչության տնտեսական գործունեության հաշվին խանը մեծ եկամուտներ էր ստանում¹⁸³: Դրա մասին են վկայում նաև ժամանակակից աղբյուրները: Ռայնեգսը, ով ռուսական իշխանությունների պատվերով 1771-1783թթ. հինգ հետազոտական արշավանք է իրականացրել Կովկասում, 1783թ. փետրվարին, լինելով Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հյուրը, ուսումնասիրում է բերդը և նշում, որ վաթսուն «լեռնականը»¹⁸⁴ բավական է խանին և բոլոր պարսիկներին Երևանից քշելու համար: Անդրադառնալով խանությունում հայերի դերին՝ նա նշում է, որ քաղաքը լի է հայերով և խանը ներսից պաշտպանված է հայերի կողմից: Խանության տնտեսության վերաբերյալ վերջինս իր զեկույցում գրում է, որ Երևանը հարուստ է Ղարաբաղից և Ղարադաղից: Այնուհետև հեղինակը նշում է, որ խանության հարստության մասին վկայում է մեկ տարի առաջ միայն բամբակից հավաքված գումարի չափը, որի 1/7-րդ մասը հավաքել է խանը և որը գնահատում է մոտ 476000 ռուբլի¹⁸⁵: Որպեսզի հասկանալի լինի թե որքան մեծ էր այդ գումարն այն ժամանակվա համար, նշենք որ օրինակ բանվորի տարեկան աշխատավարձը 300 աշխատանքային օրվա դեպքում կազմում էր մոտ 15.75 ռուբլուն հավասար թուման¹⁸⁶:

Այսպիսով XVIII դարի երկրորդ կեսին հայությունը շարունակում էր կազմել խանության բնակչության մեծ մասը, ներհամայնքային կյանքում ղեկավարվում էր

¹⁸² Գյուղերի և նրանց առաջնորդների անվանումներն առավել մանրամասն տե՛ս [Բարսեղ Սուրդունեանց], նշվ. աշխ., էջ 280:

¹⁸³ АКТИ собранные кавказскую археографическую комиссиею, т. 1, с. 118.

¹⁸⁴ Այդ ժամանակ տարածաշրջանում պարբերաբար բնույթ էին կրում հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների ասպատակիչ արշավանքները, որոնք անվանում էին նաև «լեռնականներ» :

¹⁸⁵ А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, с. 214-215.

¹⁸⁶ Բ. Հարությունյան, Վարձու աշխատանքը Երևանի խանության մեջ XVIII դարում և XIX դարի առաջին քառորդում, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1, Երևան, 1959թ., էջ 93:

հայազգի գործիչների կողմից, կարևոր դերակատարում ունեցող խանության տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

2.3 Երևանի խանության տնտեսական համակարգը

XVIII դարի երկրորդ կեսում Երևանի խանությունում որոշ չափով պահպանվել էին Սեֆյան Իրանում ընդունված հողատիրության ձևերը: Սեֆյան Իրանում գործում էին հողատիրության հետևյալ ձևերը ա. պետական հողեր, որոնք կազմում էին մեծամասնությունը և դրանց տիրում էին պետական ծառայողները՝ ժամանակավոր, քանի դեռ ծառայության մեջ էին, բ. հողեր, որոնք պատկանում էին շահին՝ նրա սեփականությունն էին, գ. վանքապատկան հողեր, որոնք կարող էին լինել շահի կամ այլ անձնանցից ստացված նվիրատվություններ՝ վակֆներ, դ. անհատներին «պատկանող» հողեր, որոնց նրանք տիրում էին 99 տարով, որի ընթացքում կարող էին վարվել հողի նկատմամբ ինչպես կցանկանային¹⁸⁷: Հողերից գանձվող հարկերի տեսակներն ու չափերն ուսումնասիրելու համար կարևոր է քննել հիմնական հարկատեսակների անվանումները:

Երևանի խանությունում գործող հարկային համակարգն ուսումնասիրվել է տարբեր հետազոտողների կողմից. Ի. Պետրուշևսկի, Ս. Մարկոսյան, Հ. Փափազյան, Բ. Հարությունյան, Թ. Հակոբյան և այլն, որոնց հետազոտություններում սակայն հաշվի չեն առնվել Երևանի խանության պարսկալեզու վավերագրերի տեղեկությունները: Այս վավերագրերի ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս առավել ստույգ պատկերացում կազմել XVIII դարի երկրորդ կեսում Երևանի խանությունում գործող հարկային համակարգի վերաբերյալ, քանի որ խանությունում միշտ չէ, որ գործել է միանման հարկային համակարգ. հարկերն ու տուրքերը կարող էին ավելանալ և պակասել կախված խաների կամքից և խանությունում տիրող քաղաքական և տնտեսական իրադրությունից:

¹⁸⁷ V. Minorsky, *Tadhkirat Al-Muluk, A manual of Safavid Administration (circa 1137-1725)*, Persian text in facimile (B.M. Or. 9496) Translated and explained by V. Minorsky, London, 1943, p. 195.

Խանության գյուղացիությունից գանձվող գլխավոր հարկատեսակը մուլքը և բահրան (բահրաչե) էին¹⁸⁸: Երևանի խանությունում մուլքը, որպես հարկ կազմում էր համախառն բերքի 1/10-րդ մասը, իսկ բահրաչեն 1/5-րդը¹⁸⁹: Պաշտոնական փաստաթղթերում մուլք տերմինն օգտագործվում էր բնորոշելու ինչպես հողատարածքները, այնպես էլ առուները, ձիթհանքները և այլ սեփականություններ¹⁹⁰: 14-15-րդ դարերից մուլքային հողերից հավաքվող հարկը պաշտոնական փաստաթղթերում կոչվում է բահրա-յե-մալիքանե, կամ բահրաչե-յե մալիքանե, այսինքն մալիքանեի բաժինը, կամ մուլքի տիրոջ բաժինը:¹⁹¹ Սկզբնաղբյուրները, այդ թվում առևտրական և այլ արխիվային փաստաթղթերը, վկայում են այն մասին, որ չնայած մուլքային հողերի տերը չուներ բացարձակ սեփականատիրական իրավունքներ դրա նկատմամբ, գյուղական համայնքը մուլքի տիրոջը համարում էր հողի սեփականատերը¹⁹²: Մուլքը կարելի էր գնել և վաճառել, կամ ժառանգություն թողնել, դրանց տիրելը կապ չուներ պետական պարտադիր ծառայություն իրականացնելու հետ¹⁹³: Մուլք և բահրա տերմինների կողքին հիշատակվում է նաև թիուլ տերմինը: XVIII դարում Երևանում թիուլը ընկալվում էր հետևյալ կերպ. մուլքի տիրոջը, որը իրավունք ուներ հավաքել բահրայի մի մասը՝ մալոջիհաթը և այլ հարկեր, իրավունք էր տրվում հավաքել նաև բահրայի մնացած մասը՝ փոքր բահրան կամ բահրաչեն: Այդ կերպ նույն մարդը համարվում էր և մուլքի և թիուլի տերը: Թիուլի այս տեսակը

¹⁸⁸ Պետրուշևսկին մուլք տերմինի ներքո բացատրում է 6 հասկացություն՝ 1)մուլք-սենյորիա, երբ մուլք անվան տակ հասկացվում էր ամբողջ իշխանությունը, 2)մուլք-խոշոր կամ մանր ֆեոդալական կալվածք, երբ խոսքը գնում էր մի կամ մի քանի գյուղերի սեփականության իրավունքի մասին, 3) մուլք-ջրատիրություն, երբ խոսքը վերաբերվում էր ջրային ռեսուրսներին՝ առուներին, եթե դրանք անցնում էին նրա կալվածքի տարածքով, 4) մուլք-ռենտա՝ ավելի կոնկրետ ռենտա-հարկի մի մասը (մալոջիհաթ կամ բահրա), որը հողատիրոջ կողմից հարկվում էր իրեն մուլքային իրավունքով պատկանող հողերից, իսկ մնացած մասը՝ փոքր բահրան, կամ բահրաչեն, անցնում էր գանձարան, եթե մուլքադարը շահից կամ տեղի խանից չէր ստանում նաև բահրաչեն գանձելու իրավունքը: 5) մուլք-ամեն տեսակ անշարժ գույքի, որը եկամուտ էր բերում սեփականատիրոջը, 6)մուլք-համայնքային կալվածքների՝ քանի որ Հայաստանում և Արևելյան Այսրկովկասում 17-18-րդ դարերում կային ոչ մեծ թվով ազատ համայնքներ, ապա նրանց կալվածքերը համարվում էին մուլքեր: Տես. И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград, 1949, с. 229-232

¹⁸⁹ Там же, с. 229-232.

¹⁹⁰ Տե՛ս Սեֆյան Շահ Աբաս I-ի 1612թ. հրովարտակը, Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ երկրորդ, (1601-1650թթ.), էջ 91, Երևանի բեկլարբեկ Ամիր-Գունախան ղաջարի 1620թ. հրամանագիրը, նույն տեղում, էջ 94, և այլն:

¹⁹¹ Հ. Փափազյան, Շարիաթական իրավական նորմերը և հողի ֆեոդալական սեփականության հարցը Արևելքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 12, Երևան, 1966, էջ 24:

¹⁹² А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках, с. 84.

¹⁹³И. Петрушевский, указ. соч., с. 228.

հարկային իմունիտետի իրավունք ունեցող մուսֆներից տարբերվում էր նրանով, որ այն ժառանգական չէր և պետք է վերահաստատվեր նոր հրամանագրով¹⁹⁴:

Պետությունը, Երևանի խանության դեպքում պետական բարձրագույն կառավարիչ խանը, իր պաշտոնյաներին, որպես վարձատրություն հողեր էր հատկացնում, որտեղից նրանք ստանում էին բահրայի մի մասը՝ բերքի 1/10-ը, որը ընդունված էր կոչել մուլք,¹⁹⁵ իսկ մնացած մասը՝ 2/10-ը, որը կոչվում էր նաև բահրա, գանձվում էր պետության կողմից¹⁹⁶: Կալվածքից գանձվող հարկերի պետությանը տրվող բաժինը կարող էր որպես թիուկ տրվել դրան մուլքային իրավունքով տնօրինողին և վերջինս կստանար ամբողջ բահրան: Թիուկների տերերն¹⁹⁷ այն ստանում էին առանց ժառանգելու և վաճառելու իրավունքի¹⁹⁸: Այս հարկային համակարգը Երևանի խաների համար էլ ավելի մեծ եկամուտներ ապահովեց հատկապես կիսանկախ կարգավիճակ ձեռք բերելուց հետո, քանի որ կենտրոնական պետական ապարատից կախվածության բացակայության պայմաններում պետական հողերի եկամուտն ամբողջությամբ անցավ խանի վերահսկողության ներքո:

Սեֆյան Իրանում բոլոր պետական հողերը գրանցվում էին հատուկ մատյաններում, որոնք գտնվում էին տվյալ վիլայեթի ֆինանսական կառավարչի մոտ: Նախքան Երևանի խանության կիսանկախ կարգավիճակ ձեռք բերելը տեղի բոլոր պետական հողերի գրանցամատյանը գտնվում էր Թավրիզում, որտեղ գտնվում էր Ատրպատականի¹⁹⁹ վեզիրի նստավայրը: Պետական հողերից ստացված

¹⁹⁴И. Петрушевский, указ. соч., с. 207.

¹⁹⁵ 1722թ. Օշականի բնակիչները էջմիածնի կաթողիկոսից հայուր հիսուն թուման են պարտքով վերցնում՝ պարտավորվելով մյուս տարիներին կրկնակի մուլք տալ: Թ. Ավդալբեգյանն այս գործարքի օրինակով պնդում է, որ Արևելյան Հայաստանում մուլքը երբեմն կազմել է նաև բերքի 2/10-ը: Տե՛ս Թ. Ավդալբեգյան, Բահրան և մյուլքը XVII-XVIII-րդ դարերում, Նորք Գրական գիտական յեվ քաղաքական հանդես, № 2, Յերեվան 1923, էջ 149-150:

¹⁹⁶ И. Петрушевский, указ. соч., 1949, с. 267.

¹⁹⁷ Կամ հողին թիուկային իրավունքով տնօրինողները:

¹⁹⁸ И. Петрушевский, указ. соч., с. 207.

¹⁹⁹ Մասնագիտական գրականությունում և աղբյուրներում Ատրպատական անվան փոխարեն հաճախ հանդիպում ենք «Ազերբայջան» տեղանունը: Պարսից մատենագրության մեջ և վավերագրերում «Ազերբայջան» անվան տակ հաճախ նկատի են ունենում այն տարածքները, որոնք համապատասխանում են ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության, Ադրբեջանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական հանրապետության Ատրպատական նահանգի տարածքներին: Անդրադառնալով վերոնշյալ տարածքները «Ազերբայջան» անունով հիշատակելու հարցին՝ Հակոբ Փափազյանը նշում է, որ 15-րդ դարից հետո «Ազերբայջանը» Թավրիզ կենտրոնով, վարչական մի

եկամուտներից վճարվում էր պետական ծառայողներին, զինվորականներին²⁰⁰: Իրանի ազդեցությունից դուրս գալուց հետո Երևանի խանությունում ամենախոշոր կալվածատերը Երևանի խանն էր: Մոհամմադ խանի կալվածքների ցուցակի համաձայն նա մուլքեր ուներ Ղըրխբուլաղի մահալի տասներեք գյուղում, որոնցից մեկում՝ վեց դանգ, մեկում՝ մեկուկես, մեկում՝ կես, իննում՝ երեքական դանգ, Գառնիի մահալի գյուղերում, որոնցից մեկում՝ երկու դանգ, վեցում՝ երեքական դանգ, Կարբիի գյուղերում՝ երեքական դանգ, մեկում՝ երկու, Սուրմալուի ինը գյուղում՝ երեքական դանգ, Շարուրի ինը գյուղում՝ երեքական դանգ, մեկում՝ երկու, երկուսում՝ կես դանգ և վեցում՝ երեքական դանգ²⁰¹:

Խանության հարկատուների հաշվառման համակարգի մասին տեղեկություններ է հայտնում Մարկոսյանը: Չնայած հեղինակը չի նշում, թե ինչ սկզբնաղբյուրից է օգտվել, և հնարավոր չէ ճշտել այս տեղեկության արժանահավատությունը, այնուամենայնիվ, կարևոր համարելով հարցի քննության վերաբերյալ յուրաքանչյուր տեղեկատվություն, ստորև կներկայացնենք այն, միաժամանակ նշելով նաև այն աղբյուրները, որոնց հղում է կատարել հեղինակը:

Յուրաքանչյուր տարի խանը ցուցակագրում և հաստատում էր հարկային միավորները, որպեսզի բնակչությունը չկարողանար թաքցնել հարկերը: Նա կազմում էր երդեր, որոնք ընդգրկում էին երեք, չորս կամ հինգ ընտանիք և հաշվառում դրանցու առկա տնեսական միավորները որոնք կոչվում էին բինաչի: Երբեմն մի ընտանիքը կարող էր մի երդ կազմել²⁰²: Բինաչիների հաշիվը պահում է ինքը խանը և անհրաժեշտության դեպքում յուրաքանչյուր գյուղից գումար, անասուններ և այլն էր

խոշոր միավոր էր, որի մեջ մտնում էր ոչ միայն բուն «Ազերբայջանը» կամ «Ատրպատականը», այլ նաև հին Աղվանքն ու պատմական Հայաստանի Արցախի ու Սյունիքի նահանգներն ամբողջությամբ, Վասպուրական ու Այրարատ նահանգների արևելյան գավառների մեծ մասը: Հետևաբար ինչպես, որ արաբական աղբյուրների «Արմենիան» ունի լոկ վարչական իմաստ, այնպես էլ 15-րդ դարից հետո «ընդարձակ առումով» «Ազերբայջան» վարչական միավորի հիշատակումը պարսից մատենագրության մեջ և պատմական վավերագրերում, հաճախ ցույց է տալիս միայն տվյալ վիլայեթի կամ շրջանի զուտ ֆինանսական-վարչական ենթակայությունը: Տե՛ս Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, կալվածագրեր, պրակ առաջին (ԺԴ-ԺԶ դդ.), էջ 144:

²⁰⁰Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 47, А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении, в XVI- XVII, Ереван, 1972, с. 99-100:

²⁰¹ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 861:

²⁰²Ս. Մարկոսյան, Ագրարային հարաբերությունները Արարատյան երկրում: Քննական ուրվագծեր, Երևան, 1959, էջ 419:

պահանջում ըստ բինաչիների հաշվի:²⁰³ Բինաչին դա տնտեսական միավորի (կով, ծառ, ոչխար և այլն) և աշխատունակ տղամարդու հանրագումարն է²⁰⁴: Այսինքն եթե ընտանիքում կար երկու տնտեսական միավոր և երկու աշխատունակ տղամարդ ապա դրա բինաչների թիվը չորսն էր²⁰⁵:

Բացի բահրայից՝ բերքի 1/3-րդ մասը, խանության բնակչությունը վճարում էր բազմաթիվ այլ հարկեր և պարտադիր աշխատանքներ էր կատարում կալվածատիրոջ համար: Պետրուշևսկին կազմել է Արևելյան Հայաստանում և Արևելյան Այսրկովկասում հարկերի, տուրքերի և տարբեր հարկադիր աշխատանքների ցուցակը, որը հասնում է 35-ի:²⁰⁶ Երևանի խանությունում տարածված էին նաև վաշխառուական տոկոսների դիմաց կատարվող աշխատանքները, երբ վաշխառուն գումարի դիմաց գյուղացու հողը մի քանի տարով վերցնում էր և գյուղացին իր հողի վրա աշխատում էր կիսրարի սկզբունքով²⁰⁷: Երևան քաղաքի բնակչությունը քաղաքի գիշերային պաշտպանության կազմակերպման համար պարտավոր էին տարեկան 72 թուման վճարել խանին²⁰⁸: Երևանի խանությունում տարածված էր նաև պարսիկների մոտ ընդունված փիշքեշի երևույթը: Փիշքեշը համարվում էր նվեր, որը ենթակաները հանձնում էին իրենց վերադասներին: Սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկությունների ուսումնասիրումից իմանում ենք որ խանին փիշքեշի հանձնումը կանոնավոր բնույթ է կրել: Ըստ Շոպենի Երևանի խանը տարեկան 890 թուման փիշքեշ էր ստանում²⁰⁹: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակություններ կան նաև Էջմիածնի վանքի կողմից տարբեր տիրակալների բարեհաճ վերաբերմունքին արժանանալու համար փիշքեշ վճարելու մասին: Այն միշտ չէ, որ գումարի տեսքով էր. 1778թ. Քերիմ խանը հատուկ հրամանագրով Սիմեոն Երևանցուն հայտնում է ստացած փիշքեշի և նրա հանդեպ ունեցած շահական բարեհաճության մասին, թվարկելով նաև, թե ինչ նվերներ է ուղարկել կաթողիկոսը. 39 ձի, 33 ջորի, մեկ հատ ժամացույց, 50 զար ատլաս, 50 զար մետաքս, 30 զար հում

²⁰³ Նույն տեղում, էջ 431:

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 433:

²⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 433, АКТЫ собранные кавказскую археографическую комиссию, т. VIII, с. 516, И. Шопен, указ. соч., с. 986-987.

²⁰⁶ И. Петрушевский, указ. соч., с. 265.

²⁰⁷ Բ. Հարությունյան, Վարձու աշխատանքը Երևանի խանության մեջ XVIII դարում և XIX դարի առաջին քառորդում, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1, Երևան, 1959թ., էջ 84:

²⁰⁸ И. Шопен, указ. соч. с. 978.

²⁰⁹ Там же, с. 974.

մետաքս (աբրիշում), 60 գար մահուդ, 12 հատ դաշույն, 1 կլոր կաթսա, կանաչեղեն, համեմունքներ, 4 մեխակ, 3 սանր, 6 հատ հաշիշի տուփ²¹⁰: Խանության տնտեսական կյանքում կարևոր էր հատկապես գյուղատնտեսական հողատարածքների ոռոգման կազմակերպումը: Եթե առուն անցնում էր կալվածատիրոջ հողատարածքով, ապա գյուղացիները պարտավոր էին ջրի համար նրան հարկ վճարել²¹¹: Ջրից օգտվելու համար վեճերը գյուղացիների միջև սովորական երևույթ էին: Այդ գործը կարգավորելու համար հատուկ պաշտոնյաներ կային՝ միրաբները: Նրանց վարձատրությունը ևս խանության բնակչությունից էր գանձվում: Միայն Երևան քաղաքի բնակիչները պարտավոր էին տարեկան 976 թուման վճարել միրաբներին²¹²: Սակայն միշտ չէ, որ միրաբները կարողանում էին ջրի բաշխումն այնպես կազմակերպել, որ գյուղացիների միջև անհամաձայնություններ չլինեին: Նման դեպքերում վիճող կողմերն իրենց իրավունքերը պաշտպանելու համար դիմում էին ավելի բարձր պաշտոնյաների: Նման օրինակներից է Կարբի գետից դեպի Էջմիածին բերված ջրանցքի ջրի բաշխման շուրջ առաջացած խնդիրը, որի լուծման համար Ալեքսանդր կաթողիկոսը խնդրագիր է ներկայացնում Ազատ խանին: Ազատ խանը 1755թ. հունիսի 5-ի հրամանագրով հաստատում է Էջմիածնի վանքի իրավունքները Կարբի գետի ջրի կեսի նկատմամբ²¹³: Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ Ալեքսանդր կաթողիկոսը խնդրագրին կցել է նաև նախկին միրաբների, մի շարք պաշտոնյաների, այդ թվում նաև Կարբի մահալի մելիք Մելիք Աֆթանդիլի գրավոր վկայությունները ջրի բաշխման վերաբերյալ, որպես ապացույց Էջմիածնի ջրի մի մասի տնօրինության իրավունքի²¹⁴: Հետագայում Էջմիածնի վանքի այս իրավունքը վերահաստատվեց նաև Քերիմ խանի կողմից²¹⁵:

Երևանի խանությունում հիշատակվում է նաև «դարուղա» կոչվող պաշտոնյաների մասին: «Դարուղա» տերմինը ըստ Հ. Փափագյանի մոնղոլական

²¹⁰ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ 96:

²¹¹ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

²¹² И. Шопен, указ. соч. с. 976.

²¹³ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ, էջ 86:

²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 86-88:

²¹⁵ Նույն տեղում, էջ 94:

ծագում ունի և այդպես էին անվանում գլխավոր ոստիկանապետին և հարկահանին²¹⁶: Դարուղաները սեֆյան ժամանակաշրջանում համարվում էին շրջանում ոստիկանական իշխանության բարձրագույն ներկայացուցիչը, իսկ կիսանկախ խանությունների շրջանում նրանք խանի կամ այլ խոշոր ֆեոդալի անունից կառավարողներն էին: Հետագայում դարուղաների ֆունկցիան դարձավ հարկահավաքությունը: Դրա դիմաց նրանք չէին վարձատրվում կալվածատերերի կողմից: Դրա համար նրանց հատուկ հարկ էր վճարվում, որը հայտնի էր չիլյաք անունով և կազմում էր բերքի 1/40-րդ մասը²¹⁷: Քերիմ խանը 1763/1764թ. հրամանագիրով, հաստատելով Սիմեոնի կաթողիկոսական և Էջմիածնի վանքի իրավունքները, նշում է նաև հեծյալ շրջող հոգևորականներին, ուսանողներին և սպասավորներին Իրանի տարածքում. «սուրհանդակի ձի [հարկը] տալուց մու'աֆ» լինելու մասին²¹⁸: Խանության բոլոր աշխատունակ տղամարդկանցից գանձում էին գլխահարկ: Այդ հարկատեսակը կոչվում էր բաշ-փուլի²¹⁹: Քրիստոնյաներից գանձվող ջիզայի հարկը 1736թ. Նադիր շահի կողմից արգելվել էր²²⁰: XVIII դարի երկրորդ կեսին ջիզայի հարկի գանձման վերաբերյալ չկա որևէ տեղեկություն: Փոխարենը ջիզայի գանձումը Երևանի խաների կողմից արգելելու մասին վավերագրեր կան: Ազատ խանի 1755թ. ռամազան ամսի (հունիսի 11-ից հուլիսի 11-ը) հրովարտակով, վերջինս արգելում է ջիզայի գանձումն Էջմիածնից²²¹: Ավերված վանքերից ջիզայի գանձումն արգելելու վերաբերյալ 1756թ. ապրիլին հրամանագիր է արձակել նաև Երևանի Հասան Ալի խանը:²²² Երկու հրովարտակներն էլ գրվել են Ալեքսանդր կաթողիկոսի խնդրագրի հիման վրա: Երևանի խանությունը ռուսական տիրապետության ներքո անցնելուց հետո այս հարցով հետաքրքրվել են նաև ռուսական իշխանությունները: Այս մասին է վկայում

²¹⁶ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺՁդդ.), էջ 108:

²¹⁷ И. Петрушевский, указ. соч., ст. 280.

²¹⁸ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 93:

²¹⁹ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 53, И. Петрушевский, указ. соч., с. 283.

²²⁰ Աբրահամ Կաթողիկոս Կրետացիոյ, նշվ. աշխ., էջ 24:

²²¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ.1է, վավ.1339:

²²² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 417:

Հայկական մարզի²²³ կառավարիչ Ալեքսանդր Ճավճավաճեի և Էջմիածնի կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցու նամակագրությունը: 1828թ. մարտի 22-ին Ճավճավաճեն Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված նամակում գրում է, որ կարգադրություն է ստացել կովկասյան կորպուսի հրամանատար Պասկևիչից. *«տեղեկություններ հավաքել և զեկուցել իրեն, թե արդյոք նախկին կառավարման ժամանակ Երևանի խանության մեջ որևէ հատուկ հարկ գանձվել է հայերից՝ ազատ դավանության համար: Նմանապես և չեն եղել արդյոք այլ անպատշաճ հարկեր, որոնք ներկա կառավարման ժամանակ գոյություն չեն կարող ունենալ:»* Այս նամակին ի պատասխան Ներսես Աշտարակեցին գրում է, որ *«...նախկին կառավարման ժամանակ Երևանի խանությունում հայերից ազատ դավանության համար ոչ մի հարկ չի վերցվել»²²⁴*: Ազատ խանը 1752թ. հրովարտակով Վաղարշապատ²²⁵ գյուղն ազատում է ավարիզաթ, սադերաթ և մալիյաթ հարկերից²²⁶: Այս հրովարտակից կարելի է եզրակացնել, որ XVIII դարի երկրորդ կեսին Երևանի խանությունում ամենայն հավանականությամբ գործել են վերոնշյալ հարկատեսակները: Ավարիզաթ էին կոչում գյուղացիության պարտադիր աշխատանքը պատահարների ժամանակ, այն կարող էր փոխարինվել նաև դրամով, սադերաթը արտակարգ դեպքերի ժամանակ հավաքվող հարկն էր, իսկ մալիյաթը եկամտահարկն էր²²⁷:

Երևանի խանության խոշոր կալվածատերերից էր համարվում Էջմիածնի վանքը: Դեռևս 1431թ. Գրիգոր Մակվեցին Ամիր Ռուստամ Օրբեյյանից գնում և Էջմիածնի վանքին վակֆ է անում յոթ գյուղ իրենց ամբողջական վեց դանգ մուլքով: Դրանք հետևյալ գյուղերն էին. Վաղարշապատ, Աշտարակ, Փաթրինջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաջու, Մուղնի: Գրիգոր Մակվեցու կողմից գնվում են գյուղերն ամբողջությամբ՝ իրենց վարելահողերով, պտղատու այգիներով, ջրաղացներով, ձիթհանքներով և այլն: Վանքին չէին պատկանում այդ գյուղերում

²²³ Երևանի խանության Ռուսաստանին միանալուց հետո Երևանի և Նախիջևանի խանությունների տարածքների հիման վրա կազմվում է Հայկական մարզը՝ 1828-1840թթ.:

²²⁴ Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը, էջ 54:

²²⁵ Վաղարշապատը հայտնի էր նաև «Ռիչքիլիսա» անունով: Տես՝ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ երրորդ, վավերագիր 38,

²²⁶ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 78:

²²⁷ Նույն տեղում, էջ 102, 110, 107:

գտնվող շարիաթով բացառություն համարվող կառույցները՝ մզկիթներ, գերեզմանատներ, ճանապարհներ և այլն²²⁸: Մնացածը հանդիսանում էր էջմիածնի մուլքը և համարվելով վակֆային հողեր՝ ազատված էր պետությանը տրվող բոլոր տեսակ հարկերից: Գրիգոր Մակվեցուց հետո Փիլիպոս Ա Աղբակեցի (1633-1655թթ.), այնուհետև Հակոբ Դ Ջուղայեցի (1655-1680թթ.) կաթողիկոսները գնում են նաև Օշականի վեց դանգ²²⁹ մուլքը²³⁰: էջմիածնի կաթողիկոսների և հայ գյուղացիության միջև տեղի ունեցած ֆինանսական գործարքներին անդրադառնալիս բերեցինք 1722թ. կաթողիկոսի և Օշականի բնակիչների միջև տեղի ունեցած գործարքը, որը քննության ենթարկելով կարևոր տեղեկություն ենք ստանում նաև գյուղի մուլքի պատկանելիության վերաբերյալ: Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ Օշականի բնակիչները կաթողիկոսից պարտքով գումար վերցրեցին, քանի որ պատահարներից կամ էլ այլազգիների հարկահանությունից նեղվել և անելանելի վիճակի մեջ են հայտնվել: Գալով Աստվածատուր կաթողիկոսի մոտ՝ նրանից հարյուր հիսուն թուման են խնդրում՝ այն պայմանով, որ այսուհետ կրկնակի մուլք կտան վանքին:²³¹ Այսինքն Օշականը, չնայած այդ ժամանակ էջմիածնի մուլքն էր, հնարավոր է, որ հարկատու է եղել նաև այլ հողատերերին: Օշական գյուղի նման էջմիածնի Աբրահամ Բ կաթողիկոսը (1730-1734թթ). մահմեդական 1144 (1731/32) թվականին գործարք է կնքել նաև Ֆռանկանոց գյուղի բնակիչների հետ, որոնց վեց հարյուր ղուռուշ՝ քառասուն թուման, գումար է տվել²³²: Ըստ Հ. Թորոսյանի գյուղերը վանքի հետ են գործարքի գնացել, քանի որ համարվելով էջմիածնի մուլքը, պարտքով վերցված գումարի դիմաց միայն վանքին կարող էին երկրորդ մուլք վճարել: Ուրիշները ոչ պարտքի դիմաց, ոչ այլ ձևով չէին կարող գյուղերից մուլք ստանալ:²³³ էջմիածնի վանքը, բացի վերոնշյալ գյուղերից, Երևանի խանության տարբեր տարածքներում նույնպես այգիներ, ջրաղացներ ուներ, որոնք վանքին վակֆ էին արված: Երևանի բեկլարբեկ Քեյխոսրով խանը (1647-

²²⁸ Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, կալվածագրեր, պրակ I, (ԺԴ-ԺԶդդ.), էջ 66-76:

²²⁹ Մեկ գյուղի ամբողջական մուլքը հաշվվում էին 6 դանգ (նույն դակն է), հետևաբար 3 դանգը կազմում էր գյուղի կես մուլքը:

²³⁰ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 152-153:

²³¹ Նույն տեղում, էջ 156:

²³² Նույն տեղում, էջ 158:

²³³ Հ. Թորոսյան, էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում, Երևան, 2007, էջ 118:

1652թթ.) 1647թ.-ի հրամանագրով էջմիածնի վանքին վակֆ արված այգիների մալոջհաթը և մանր եղջերավոր անասունների չոբանբեկի գումարները Փիլիպոս կաթողիկոսին է նվիրում²³⁴: Հրամանագրին կցված է վերոնշյալ հարկերից ազատված այգիների և ջրաղացների ցուցակը, որում կարևոր տեղեկություններ կան էջմիածնին պատկանող այգիների և ջրաղացների, ինչպես նաև դրանցից գանձվող մալոջհաթի և չոբանբեկի հարկի չափի վերաբերյալ: Այդ ցուցակը որոշակի պատկերացում է տալիս նշված կալվածքներից կատարվող հարկագանձումների մասին, որոնք հրամանագրով անցնում էին էջմիածնին:

²³⁴Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտականեր, պրակ երկրորդ, էջ 127:

[Ընդհանուր գումար]
99944 դիճար

Մալոջիար
47694 դիճար

Ջորանբեկի գումարներ
950 գլուխ—52250 դիճար

Ներքոհիշյալ վայրերում
գտնվող այգիները
33411 դիճար

1. [Երևանի] հին քաղաքում

ա) Անապատ կոչվող այգին Դարաբյանցի	այգու հետ	} 15510 դիճար
միասին	6570 դիճար	
բ) Չայ-Կայթարան կոչվող այգին	5749 դիճար	
գ) Սարգսի որդի Բուժանի անվան այգին	3191 դիճար	

2. Նորք կամ Չոլմազչի կոչվող գյուղում գտնվող
Դավիթ վարդապետի անվան այգին

1957 դիճար

3. Դարաբյանցի գյուղում գտնվող այգին որը
քամ' է արված Անապատի այգուց [գանձվող
գումարի] մեջ

4. Օշական գյուղում

ա) Աղբեկի անվան այգին	6980 դիճար	} 11213 դիճար
բ) Շաղվերթի այգին	4233 դիճար	

5. Շերարադ գյուղում մեկ այգի

1587 դիճար

6. Աշտարակ գյուղում մեկ այգի

3144 դիճար

Ներքոհիշյալ վայրերում
գտնվող ջրաղացները
14283 դիճար

1. Սարգսի անվան ջրաղացը՝ քաղաքում	1 քար	1587 դիճար
2. Մարտիրոսի անվան ջրաղացը Դոխս գյուղում	2 քար	3174 դիճար
3. Դարաբյանցի գյուղում	3 քար	4761 դիճար
4. Ուշքիլիսա գյուղում	2 քար	3174 դիճար
5. Նորագեղ գյուղում	1 քար	1587 դիճար

Այս հրամանագիրը վերահաստատվեց նույն Քեյխուսրով խանի 1649թ. հրամանագրով, քանի որ Էջմիածնի այդ այգիներից և ջրաղացներից շարունակվել էր հարկ գանձվել այլոց կողմից: Չնայած Քեյխուսրով խանի երկու հրամանագրերով այս այգիներն ու ջրաղացները հաստատվեցին, որպես Էջմիածնի սեփականություն, 1650թ. Սեֆյան Շահ Աբբաս 2-րդի հրամանագրով նույնպես դրանք հաստատվում են, որպես վանքի վակֆեր: Այդ հրամանագրում նշվում է, որ ոմանք թույլ չեն տալիս կաթողիկոսին տնօրինել այդ այգիներն ու ջրաղացները, ինչպես նաև այլ վայրերում Էջմիածնին պատկանող սեփականությունը: Շահն ի պատասխան Փիլիպոս

կաթողիկոսի խնդրագրի հրամայում է, որպեսզի. «Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկը... տեղի սրբազան շար'ի անդամների ներկայությամբ իրողությանը վերահասու լինի և եթե պարզվի, որ ոմանք հակառակ լուսավոր շար'ի հիշյալ վակֆերը բռնագրավել են, շարհաթական «ապացույցից և անհրաժեշտությունից» հետո, կարգադրեն որպեսզի նրանց ապօրինի սեփականությունը վերացվի և համաձայն լուսավոր շար'ի դրանք տրվի յուրաքանչյուր վայրի տնօրենի...»²³⁵:

Որոշ սկզբնաղբյուրների՝ շահական հրամանագրերի, հարկացուցակների ուսումնասիրումից պարզվում է, որ Էջմիածնի վանքը մինչ Նադիր շահը և՛ պարսկական և՛ թուրքական տիրապետությունների օրոք ջիզյայի հարկ է վճարել: Պարսկական տիրապետության օրոք Էջմիածնի կողմից ջիզյա վճարելուն է վերաբերում Շահ Աբաս 2-րդի 1645թ. հրամանագիրը, որով վերջինս հրամայում է ջիզյան գանձել սահմանված չափով, ոչ ավել²³⁶: Թուրքական տիրապետության ժամանակ Էջմիածնի վանքը իրեն ենթակա օբյեկտները հարկերից ազատելու համար ստիպված էր տարեկան որոշակի գումար «բերաթի փեշքաշի» տեսքով վճարել²³⁷: Նադիրը 1735թ. հրամանագրով հաստատում է Էջմիածնի վանքի մուաֆույությունը և 17 թավրիզի թուման²³⁸ 5000 դինար հարկ սահմանում Երևանի մեջ մտնող տասնյոթ վանքերի խարաջի և ջիզյայի փոխարեն ²³⁹: Հասան Ալի խանը 1755թ հրամանագիր է արձակում ի պատասխան Ալեքսանդր կաթողիկոսի խնդրագրի և այդ վանքերն ավերված լինելու պատճառով ազատվում են 17 թավրիզի թուման 5000 դինար հարկից²⁴⁰: Մինչ այդ նույն տարում Ալեքսանդր կաթողիկոսը 10-15 վանքեր հարկերից ազատելու խնդրանքով դիմում է Ազատ խանին: Վերջինս Երևանի բեկլարբեկին և

²³⁵ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ երկրորդ, էջ 137-139:

²³⁶ Նույն տեղում, էջ 118:

²³⁷ Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728թթ. թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր Մատենադարանի, № 5, Երևան, 1960, էջ 438:

²³⁸ Թումանը (բառացի տաս հազար) դրամական միավոր է, որը տարբեր վայրերում տարբեր արժեք է ունեցել: XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Թավրիզի թումանը արժեք 3 ուրբի 8 կոպեկ, Թիֆլիսինը 10 ուրբի, Երևանինը 3 ուրբի 76 կոպեկ: Տե՛ս Հ. Աբրահամյան, Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ 1, Երևան 1941, էջ 180: Հերակլ 2-րդի Երևանի խանին տրված թումանը հայտնի չէ թե ինչպես է հաշված, սակայն հաշվի առնելով դրա մեծությունը կարելի է ենթադրել, որ դա եղել է Թավրիզի կամ Երևանի 5000 թուման:

²³⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 354, Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 35-36:

²⁴⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 893:

ամիլներին հրահանգում է այդ եկեղեցիների սպասավորներին, ովքեր հողագործությամբ են զբաղվում, չնեղել և հարկեր չպահանջել²⁴¹: Նադիր շահի, Հասան Ալի և Ազատ խաների վերոնշյալ հրովարտակաների ուսումնասիրումից, հասկանում ենք, որ կարճ ժամանակահատվածում Երևանի խանությունում տիրող պատերազմական, տնտեսական, քաղաքական իրադրության և ժողովրդագրական փոփոխությունների արդյունքում թվով 17 վանք հավանաբար ավերված էին: Նշվում են այդ վանքերի անունները. Սևանավանք, Կեչառիս, Վիրապի վանք, Քորք-Կըզըլվանք (Հավուցթառի վանք), Աղջ[ոց]վանք, Գյոքչայի վանք, Չայկ[ղ]աթարան վանք, Բջնի, Գյումեշ, Սար[ղ]մոսավանք, Ուշի, Մուղնի, Դղր, Անաբադ, Հնավանք, Կոշ, Օհանավանք²⁴²:

Նադիր շահից հետո Իրանում սկսված խառնակ ժամանակահատվածում էջմիածնի կաթողիկոսներն իրենց կալվածքներն ու իրավունքերը պահպանելու համար Իրանի տարբեր գահակալներին և Երևանի խանությունում իշխող տիրակալներին էին դիմում նախկին շահերի կողմից հաստատված կալվածքներն ու արտոնությունները վերահաստատելու համար: Այսպես 1748թ. Իբրահիմ շահի հրամանագրով Վաղարշապատի մութավաջջեհաթը հատկացվում է վանքի սպասավորներին, ինչի շնորհիվ վանքին պատկանող այգիները, ջրաղացները, դինգերը, ծիթհանները, քրքրաներ, բաղնիքները խանութները մավաշի և մարա'ի կանխիկ գումարով ու բնամթերքով վճարվող հարկերից մուաֆ են լինում (ազատվում են), ինչպես Նադիրի շահի օրոք է եղել:²⁴³ Մեկ տարի անց այլ հրամանագրով Իբրահիմ շահը Ղազար Ա Ջահկեցի կաթողիկոսին (1737-1751թթ.) ծանուցում է, որ էջմիածնի վանքին պատկանող չորս գյուղերի կապակցությամբ Երևանի տեղական իշխանություններին կարգադրվել է նրան նեղություն չպատճառել: Հրամանագրի հակառակ կողմում հայերեն մեկնաբանության մասում նշվում են այդ գյուղերի անունները՝ էջմիածին, Օշական,

²⁴¹ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ, էջ 81-82:

²⁴² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1338:

²⁴³ Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ, էջ 72: Մավաշին այծեր, ջորիներ ու ավանակ պահելու համար գանձվող հարկն էր, իսկ մարա'ին վճարվում էր արոտավայրերից օգտվելու ու ոչխար և այծ պահելու համար: Տե՛ս նույն տեղում էջ 107:

Ֆռանկանոց և Մաստարա²⁴⁴: Այսինքն տվյալ ժամանակ միայն վերոնշյալ գյուղերն էին պատկանում Էջմիածնին: 1751թ. Ազատ խանը Էջմիածնի մուլքերի հողդուղ-եղիվանին և մութավաջջեհաթը վերահաստատում է և պատվիրում է, որպեսզի նույն կերպ այն ծախսեն այնտեղի սպասավորների, վանականների կարիքների համար²⁴⁵: 1752թ. հրամանագրով Ազատ խանը Երևանի հաքիմին,²⁴⁶ ամիլներին և մելիքին կարգադրում է Վաղարշապատ գյուղի բնակիչներին ազատված համարել մի շարք հարկատեսակներից՝ պարտադիր աշխատանքերից, արտակարգ իրավիճակներում գանձվող հարկից և մալից²⁴⁷: Հրամանագրում միայն Վաղարշապատ գյուղի նշված լինելն ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ ժամանակ միայն Վաղարշապատն էր Էջմիածնին պատկանող գործուն մուլքերից: Վանքին նախկինում պատկանող մնացած գյուղերը՝ Օշականը, Ֆռանկանոցը (Ամբերդ)²⁴⁸, Մաստարան, Քիրաշլու, Դիպակլուն և Քեշիշքյանդը (Եղեգնաձոր)²⁴⁹, որոնք Նադիր շահի հրամանով հաստատվել էին որպես Էջմիածնի վանքին պատկանող գյուղեր²⁵⁰ Ազատ խանի օրոք կամ չեն պատկանել Էջմիածնին, կամ ավերված են եղել: Մի շարք աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ դրանց մի մասն ավերված է եղել, մի մասն էլ խլված է եղել վանքից: Սիմեոն Երևանցին իր «Ջամբո» աշխատությունում անդրադառնալով Օշական գյուղին, նշում է, որ այն վանքին է վերադարձվում 1768թ., իսկ մինչ այդ այն գրավվել էր մուղանլու կոչվող տաճիկ ցեղի կողմից, որից հետո տեղի բնիկները վտարվել էին և գյուղը, քսան տարի մնալով տաճիկների վերահսկողության տակ, վանքին ոչ մի տեսակ հարկ չէր տալիս²⁵¹: Այսպիսով, համաձայն Սիմեոն Երևանցու բերած տեղեկությունների Օշականը 1748-1768թթ. դուրս է եղել վանքի վերահսկողությունից: Նույն աղբյուրի համաձայն Նադիրի մահից հետո, երբ *«Երևանը խոռվության մեջ ընկավ, Ֆռանկանոցն ամբողջովին*

²⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 75-76:

²⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 76:

²⁴⁶ Տվյալ հրամանագրում հաքիմ կոչման տակ պետք է նկատի ունենալ Խալիլ խանին՝ որպես Երևանի խանության բեկլարբեկ, այսինքն բացարձակ իշխանություն ունեցող կառավարիչ:

²⁴⁷Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ, էջ 78:

²⁴⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, ցուցակ 1, Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Երևան, 2001, էջ 524:

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 349:

²⁵⁰ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 152:

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 157:

ամայացավ բնակիչներին²⁵²: Էջմիածնի մուլքերի մի մասի ավերված լինելու մասին է վկայում նաև Ազատ խանի 1753թ. հրապարակված հրամանագիրը, որով Ազատ խանը վանքի ավերված մահալներն ազատում է հարկերից²⁵³:

Ազատ խանի կողմից հետագայում արձակված մի քանի հրամաններից տեղեկանում ենք, որ Խալիլ (1752-1755թթ.) խանի իշխանության տարիներին Էջմիածնի կաթողիկոսները խնդիրներ են ունեցել ինչպես հարկային արտոնությունների պահպանման հետ կապված հարցերում, այնպես էլ Ազատ խանի կողմից Երևանի բեկլարբեկ նշանակված Խալիլ խանի գործունեության հետ: 1755թ. հրամանագրի համար հիմք է հանդիսանում Ալեքսանդր կաթողիկոսի խնդրագիրը: Հրամանագրում ասվում է, որ Նադիր շահի օրոք Էջմիածնի հարկերը հաշվել են 10 թավրիզի թուման 7000 դինար և 66 խարվար հացահատիկ: Սակայն Խալիլ խանի օրոք Էջմիածնի բերքի նոր չափագրումներ են իրականացվել և նախկին թվին ավելացվել է 10 թուման 41 թավրիզի խարվար: Ազատ խանը հրահանգում է, որ ավելացումները չեղյալ համարեն և հաշվարկն անեն այնպես, ինչպես հաստատված է եղել Նադիրի ժամանակ:²⁵⁴ Էջմիածինը վերոնշյալ հարկը վճարում էր ոչ վակֆային տիրույթներից: Դրանք հարկերից մուաֆ էին լինում մասնակի: Սա մուաֆության այն տեսակն էր, որի ժամանակ բահրան մասնակի էր ապահարկ: Հարկի չափը որոշվում էր սերմանելիքի որոշակի քանակի շրջանակում, այսինքն շատ ցանելու դեպքում ավելորդից պետք է հնգորդ կամ դրան համարժեք վճարեին²⁵⁵: Իսկ Էջմիածնի վանքը, բացի Գրիգոր Մակվեցու կողմից որպես վակֆ ստացած յոթ գյուղերից, այլ գյուղեր ևս ուներ, որոնցից մուլք էր վերցնում, սակայն դրանք վակֆ չէին և ենթակա էին օտարման²⁵⁶: Ազատ խանի 1755թ. ռամազան ամսի (հունիսի 11-ից հուլիսի 11-ը) Խալիլ խանին ուղղված հրամանագրից տեղեկանում ենք, որ Խալիլ խանը շարունակել է նեղություն պատճառել Ալեքսանդր կաթողիկոսին: Համաձայն Էջմիածնի

²⁵²Նույն, տեղում, էջ 158:

²⁵³Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 79:

²⁵⁴Նույն տեղում, էջ 83:

²⁵⁵ Հ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

²⁵⁶ Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի օրոք Էջմիածնի վանքը տիրել է 23 վանքի, որից 12-ին ամբողջական կամ մասնակի վակֆային իրավունքով, իսկ մնացածին գանձագին մուլքի (օտարման ենթակա) իրավունքով: Տես Հ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 107

հոգևորականության և կաթողիկոսի տեղապահի անունից գրված խնդրագրի «Չոխուր Սաադի»²⁵⁷ բեգլարբեգ Խալիլ խանն արդեն 12 օր է, ինչ վանքում է մնում և նրա զինվորների իխրաջաթն ու սոյուրսաթը նրան վճարում են, ուստի պետք է, որ վերոհիշյալը անօրինական պահանջներ չունենա»²⁵⁸: Ազատ խանը հրահանգում է անհանգստություն չպատճառել Էջմիածնի վանքին: Մեզ հասանելի սկզբնաղբյուրներում տեղեկություն չկան այս հրովարտակի հետևանքների մասին: Էջմիածնի կալվածքների նկատմամբ ոտնձգությունները շարունակվեցին նաև Երևանի մյուս խաների օրոք: 1760 թ. Ալեքսանդր վարդապետ վանահայրը կաթողիկոս Հակոբ Ե Շամախեցուց (1759-1763թթ.) գաղտնի Մուղնի գյուղի մուլքը տալիս է Հուսեյն Ալի խանի նազիր Իբրահիմ աղային, որ վերջինս անհրաժեշտության պահին օգնական և պաշտպան լինի նրան²⁵⁹: Էջմիածնին պատկանող մնացած գյուղերը նույնպես տարբեր ժամանակներում տարբեր հանգամանքների բերումով դուրս էին եկել Էջմիածնի կալվածքներից: Արդյունքում, երբ Սիմեոն Երևանցին կաթողիկոս (1763-1780թթ.), դարձավ միայն Վաղարշապատն էր մնացել Էջմիածնին: Սակայն Սիմեոն Երևանցին կարողանում է տևական պայքարից հետո աստիճանաբար վերադարձնել նախկինում Էջմիածնին պատկանած կալվածքները: Նախ Սիմեոն Երևանցին կաթողիկոս ընտրվելուց հետո պատվիրակություն է ուղարկում Քերիմ խանի մոտ, իր կաթողիկոսական և Էջմիածնի կալվածատիրական իրավունքները հաստատելու համար: Քերիմ խանը 1763թ. հրամանագիր է արձակում, որով հաստատում է Սիմեոնի կաթողիկոսական և Էջմիածնի 14 կետից բաղկացած իրավունքները²⁶⁰:

1768 թ. Սիմեոն Երևանցին իմանում է Ալեքսանդր վարդապետի և Իբրահիմի միջև Մուղնու վերաբերյալ տեղի ունեցած անօրինական գործարքի մասին և Գրիգոր Մակվեցու սեփականագրով հաստատելով, որ այդ գյուղը վանքին է պատկանում, ետ է ստանում այն²⁶¹: Սիմեոն Երևանցի փորձում է վանքին վերադարձնել նաև Ֆռանկանոց գյուղը: Այն 1760թ. դրությամբ պատկանել էր Էջմիածնին: Սակայն Երևանի Հուսեյն Ալի

²⁵⁷Մեր ուսումնասիրման ժամանակաշրջանին վերաբերվող պարսկալեզու սկզբնաղբյուրներում Երևանի խանությունը կոչվում էր նաև Չոխուր Սաադի բեգլարբեգություն:

²⁵⁸ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1344:

²⁵⁹ Հ. Շահխաթունեանց, նշվ. աշխ., էջ 135:

²⁶⁰ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 93:

²⁶¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 165

խանը ավերված գյուղը բնակեցնելու պայմանով կարողանում է կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցու հետ պայմանավորվել և այդ գյուղի երեք դանգ մուլքը իրեն վերցնել: Սակայն խանը գյուղը շենացնելուց հետո վերցնում է ամբողջ վեց դանգ մուլքը: Սիմեոն Երևանցին կարողանում է 1768թ. Հուսեյն Ալի խանից վերցնել Ֆռանկանոցի երեք դանգը: Սակայն այն երկար չի մնում Էջմիածնի տնօրինության ներքո: Հուսեյն Ալի խանն իրեն պատկանող Քյուլթափա գյուղի վեց դանգը տալիս է Էջմիածնին, փոխարենը ետ ստանում Ֆռանկանոցի երեք դանգը և ամբողջովին տիրում գյուղին²⁶²:

Այսպիսով Սիմեոն Երևանցին կարողանում է պարսիկ տիրակալների կողմից ստացված հրովարտակաների շնորհիվ Էջմիածնի վանքին վերադարձել նախկինում վանքին պատկանած կալվածքներն ու իրավունքները: Կաթողիկոսին դա չէր հաջողվի առանց հողերը վանքին պատկանելու վերաբերյալ նախկին հրովարտակաների: Ուստի հենց այս պարագայում է հասկանալի դառնում, թե խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Էջմիածնի վանական տնտեսության համար որքան կարևոր էին Երևանի խաների հրովարտակաները:

²⁶² Նույն տեղում, էջ 169: Փոխանակման փաստաթուղթ տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 931:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ և ՆՐԱ ՇՈՒՐՁ 1750-1770-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

3.1 Երևանի խանությունը տարածաշրջանային քաղաքական իրադրությունում 1750-1770-ականներին

Նադիր շահի սպանությունից (1747թ.) հետո Իրանում տևական ժամանակ պայքար ծավալվեց գահի հավակնորդների միջև և երկրում գույություն չունեղ կենտրոնացված պետական իշխանություն: Նման հանգամանքներում Իրանի հյուսիսում և Հարավարևելյան Կովկասում կիսանկախ կարգավիճակ ձեռք բերեցին Երևանի, Նախիջևանի, Իսոյի, Մակուի, Ղարադաղի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղուբայի, Դերբենդի,²⁶³ Բաքվի, Շիրվանի, Շաքիի, Թալիշի, Արդաբիլի, Մարաղայի, Սավուջ-Բուլաղի, Ղարաբաղի իշխանությունները, որոնք հայտնի են խանություն, սուլթանություն անվանումներով: Վերջիններս տարածաշրջանի տարբեր պետական միավորների հետ հարաբերություններում հիմնականում անկախ էին²⁶⁴: Իրանում կենտրոնացված պետական իշխանության բացակայության պայմաններում դրանք սկսեցին միմյանց հետ պայքարել իրենց իշխանությունն ու տիրույթները ընդլայնելու, մեկը մյուսի նկատմամբ գերագահության հասնելու համար: Երևանի խանության հարստությունն ու բերդի անառիկությունը գրավում էին տարբեր նվաճողների ուշադրությունը: Թերևս դա էր պատճառը, որ Նադիր շահի սպանությունից հետո այն ենթարկվեց Իրանի գահի համար պայքարող տարբեր հավակնորդների հարձակմանը: 1749թ. Մոհամմադ խանը, որը, ըստ վրաց պատմիչ Պապունա Օրբելիանիի հաղորդման, Նադիր շահին դավաճանությամբ սպանողներից մեկն էր,²⁶⁵ հարձակվում է Երևանի վրա: Մոհամմադ խանի այս արշավանքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում թուրք պատմիչ Սուլեյման Իզզին, իր «Թարիխե Իզզի»

²⁶³ 1765թ. հետո այն միացվում է Դերբենդի խանությանը:

²⁶⁴Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

²⁶⁵Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 127:

աշխատությունում²⁶⁶: Ըստ վերջինիս հաղորդման Երևանից Մոհամմադ խանին ընդառաջ է դուրս գալիս Երևանում շահի²⁶⁷ ներկայացուցիչ Հասան Ալի բեյը: Սակայն Ուլուխանլու կոչված վայրում²⁶⁸ տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ Մոհամմադ խանը հաղթում է Հասան Ալի բեյի զորքին և ձերբակալում վերջինիս²⁶⁹: Երևանի Հուսեյն խանը ստիպված օգնության խնդրանքով դիմում է Քարթլիի թագավոր Թեյմուրազ 2-րդին (1744-1762թթ.)՝ խոստանալով 100 000 դուռուշ: Վերջինս իր որդի Կախեթի թագավոր Հերակլ 2-րդի հետ զորքով գալիս է օգնության և Երևանի բերդի մոտ տեղի ունեցած մարտում հաղթում է Մոհամմադ խանին: Այնուհետև Հերակլ 2-րդը, հետապնդելով Մոհամմադ խանին, ավերում է նրա բնակավայրը,²⁷⁰ ազատում Հասան Ալի բեյին, մեծ ավար ձեռք բերում և վերադառնում Երևան: Սակայն Երևանի Հուսեյն խանը Թեյմուրազ 2-րդին չի թողնում մտնել Երևանի բերդ՝ նշելով, որ դրա համար վրաց արքան պետք է շահից թույլտվություն ստանա: Թեյմուրազ 2-րդը չի

²⁶⁶Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 186-213: Այս աշխատությունում նշված դեպքերի ժամանակագրությունը ներկայացվում է երկու թվագրությամբ՝ գրիգորյան 1752թ. և հիջրայի 1162թ.: Այստեղ հակասություն կա, քանի որ հիջրայի 1162թ. համապատասխանում է գրիգորյան 1748-1749թթ., ուստի պետք է կարծել, որ վերոնշյալ 1752թ. ուղղակի վրիպակ է և որպես հիմք ընդունել հիջրայի 1162թ.՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ բնագրում նշված է հիջրայի թվականը:

²⁶⁷Մենք չենք կարող նշել թե այդ ժամանակ ում ներկայացուցիչն էր Հասան Ալի բեյը, քանի որ Նադիրից հետո 1747թ. հուլիսի 6-ին ղզբաշական ցեղերի խաները շահ հոջակեցին Նադիրի եղբորորդի Ալի-ղուլիին, որն ընդունեց Ադիլ շահ անունը: Վերջինս կարճ կառավարեց. նրա դեմ ապստամբեց իր եղբայր Իբրահիմ միրզան, ով 1748թ. դեկտեմբերի 8-ին շահ հոջակվեց: Մինչ այդ հոկտեմբերի 1-ին Մեշհեդում տեղակայված զորքերի հրամանատարների կողմից գահ բարձրացվեց Նադիրի 14-ամյա թոռ Շահրուխը, ում մարդկանց կողմից դեկտեմբերին ձերբակալվեց Իբրահիմ շահը: Սակայն դրանով Իրանում չավարտվեցին շահական գահի համար մղվող մարտերը: Շահրուխը չունեւ ուժեղ իշխանություն, ուստի շարունակվում էր պայքարը գահի տարբեր հավակնորդների միջև: Տես՝ Վ. Բայբուրդյան, Իրանի պատմություն, Երևան 2006, էջ 382-385: Այս համատեքստում հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև Շահրուխի հարաբերություններին Քարթլիի և Կախեթի տիրակալներ Թեյմուրազի և Հերակլ 2-րդի հետ: Շահրուխը 1750թ. հրովարտակով Թեյմուրազին հաստատում է Իրաքի և Հարավային Կովկասի գլխավոր հրամանատար: Տե՛ս В. Путиридзе, Тбилисская коллекция персидских ферманов, т. I, Кутаиси, 1995, с. 99. Շահրուխը իրեն շահ հոջակելուց հետո գալիս է Սպահան և նամակ գրում Հերակլ 2-րդին, որ իր կողմն անցնի և 30 000 ռուբլի ուղարկում: Տե՛ս Материалы для новой истории Кавказа II. Буткова, ч. 3, хронологический и алфавитный указатели, составленные Л. Броссе, Санктпетербург, 1869, с. 88.

²⁶⁸ Այժմյան Մասիս քաղաքի շրջակայքում:

²⁶⁹Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 203:

²⁷⁰Մոհամմադ խանի բնակավայրի վերաբերյալ տարբեր են աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները. ըստ Սուլեյման Իզզի Մոհամմադ խանի բնակավայրը Քերնեյն էր, սակայն հեղինակը չի նշում բնակավայրի գտնվելու վայրը (տե՛ս Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 203): Ըստ վրաց պատմիչ Օման Խերխետուլիձեի Մոհամմադ խանը Երևանի մոտ պարտվելուց հետո փախավ Ղարաբաղ, քանի որ այնտեղ Խորվիրայի (Խարզվիրաբի) բերդն ամրացրել էր: Մեկնաբանելով Օման Խերխետուլիձեի հաղորդած տեղեկությունը՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկը նշում է. «Ասել է հին Արտաշատի տեղում, որ, ի հարկե, ոչ մի կերպ չի կապվում Ղարաբաղի (կամ գուցե Ղարադաղի) հետ, ինչպես Օման Խերխետուլիձեն է նշում: Հավանական է, որ այստեղ գուրծ ունենք մի ինչ որ lapsus-ի հետք»: Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 172, էջ 181:

շտապում հեռանալ և որոշ ժամանակ մնալով Երևանի խանության տարածքում՝ ավերի ու թալանի է ենթարկում տարբեր ցեղերի՝ սկսելով հավաքել նախապես իրեն խոստացված 100.000 ղուռուշը²⁷¹: Վրաց պատմիչ Պապունա Օրբելիանին, նկարագրելով Թեյմուրազ 2-րդի և Հերակլ 2-րդի արշավանքը Մոհամմադ խանի դեմ, նշում է, որ Թեյմուրազ 2-րդը գրավում է «Մահմադի բերդը», ազատում Երևանի խանի եղբորը և մեծ ավար ձեռք բերում, որից 5000 թուման տալիս է Երևանի խանին, նույնքան էլ բաժանում իր զորքին²⁷²: Այնուհետև վրաց թագավորները շարժվում են դեպի Գանձակ, որտեղի Շահվերդի խանը օգնության խնդրանքով դիմել էր նրանց՝ Փանահ խանի դեմ պայքարելու համար: Գանձակում հաղթելով Փանահ խանին՝ նրանք վերադառնում են Թիֆլիս: Այստեղից Երևանի խանի հետ Երևան են ուղարկում Զազա Թարխնիշվիլուն, իբրև հյուրընկալի (մեյմանդար)²⁷³: Այս ամենից պետք է եզրակացնել, որ չնայած Երևանի խանը վրաց թագավորներին թույլ չի տալիս մտնել Երևանի բերդը, այնուամենայնիվ նրանց միջև որոշակի համաձայնություն էր կայացել և Զազա Թարխնիշվիլին ամենայն հավանականությամբ պետք է լիներ Երևանում վրաց թագավորների ներկայացուցիչը և հետևեր, որպեսզի Երևանի խանի կողմից հակավրացական քայլեր չիրականացվեին: Որոշ ժամանակ անց Ատրպատականի Ազատ խանը հարձակվում է Երևանի վրա: Երևանին տիրելու համար Ազատ խանի և Հերակլ 2-րդի միջև սկսվեց համառ պայքար, որի ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը հաջողության դեպքում իր թեկնածուին էր հանձնում Երևանի կառավարումը: Եվ Հերակլը և Ազատ խանը նշված ժամանակահատվածում մեծ ազդեցություն և առանցքային դերակատարում ունեին Իրանի քաղաքական կյանքում: Հերակլ 2-րդը Նադիրի մահից հետո Հարավարևելյան Կովկասում վարելով ակտիվ քաղաքականություն նշանակալի հաջողությունների հասավ: Իսկ Ազատ խանը, ով պայքարում էր Իրանի շահ դառնալու համար, կարողացել էր իր իշխանությունը տարածել Ատրպատականում և Իրանի հյուսիսային այլ շրջաններում²⁷⁴: Երկու գործիչներն էլ նպատակ ունեին իրենց ազդեցությունը տարածել և ամրապնդել Հարավարևելյան Կովկասում: Ազատ խանը, խուսափելով բախումից և ցանկանալով իր

²⁷¹ Ա. Սաֆրաստյան, նշված աշխ. էջ 203:

²⁷² Լ. Մելիքսեթ-Քել, նշվ. աշխ., էջ 129:

²⁷³ Նույն տեղում, էջ 130:

²⁷⁴ J. Perry, Karim Khan Zand, Oxford, 2006, p. 31.

ուժերը կենտրոնացնել բուն իրանական տարածքներում մղվող պայքարում, վրաց թագավոր Թեյմուրազ 2-րդին առաջարկում է դաշինք կնքել և այն ամրապնդել ամուսնական կապով: Վերջինիս կողմից մերժում ստանալուց հետո 1751թ. նա 30 000-անոց զորքով հարձակվում է Երևանի վրա: Ըստ Բուսկովի մինչ այդ Ազատ խանը տիրել էր Խոյին, Սալմաստին, Ռույանին և Թավրիզին²⁷⁵: Պապունա Օրբելիանիի հաղորդման համաձայն Ազատ խանի առաջին հարձակման ժամանակ Երևանի խանն օգնության խնդրանքով դիմում է վրաց թագավորներին²⁷⁶: Օգնության դիմաց Երևանի Հասան Ալի խանը խոստանում է նրանց հարկ վճարել²⁷⁷: Հերակլ 2-րդն օգնության է գալիս: Երևանի մոտ տեղի ունեցած բախմանը մասնակցում է նաև բերդի պարսկական կայազորը: Այս բախումն ավարտվում է Ազատ խանի պարտությամբ²⁷⁸: Բացի այս ճակատամարտից Հերակլ 2-րդի և Ազատ խանի զորքերի միջև մեկ այլ, առավել փոքր բախման մասին է վկայում Ստեփանոս Հազարջրբեցին: Ըստ նրա այն տեղի է ունեցել Դովրակի մոտ և կրկին ավարտվել է Ազատի պարտությամբ²⁷⁹: Որոշ սկզբնաղբյուրների համաձայն Ազատ խանի նկատմամբ ունեցած այս հաջողություններից հետո Հերակլ 2-րդը կարողացել է արշավել և իր ազդեցության տակ առնել նաև Թավրիզը²⁸⁰: Այսպիսով, Հերակլ 2-րդը, առավելության հասնելով Ազատ խանի նկատմամբ, Երևանը վերցնում է իր ազդեցության ներքո և այնտեղ զորք թողնելով՝ հեռանում²⁸¹: Մինչ հեռանալը նա մի շարք հրամանագրեր է արձակում տեղի գործերը կարգավորելու համար: Դրանցից մեկով նա հաստատում է Էջմիածնի վանքի հոգևորականության մուաֆույայան իրավունքը: Հրամանագրի կատարումը հանձնարարվում է «բարձրաստիճան բեկլարբեկի հանձնակատարին»՝ չնշելով որևէ

²⁷⁵ П. Бутков, Материали для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 года, ч. 1, Санктпетербург 1869, с. 238.

²⁷⁶ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 127:

²⁷⁷ [Բարսեղ Սուրդունեանց], նշվ. աշխ., էջ 278:

²⁷⁸ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 136-137: Անդրադառնալով այս իրադարձություններին, Բուսկովը նշում է, որ Հերակլ 2-րդը կարողացել է իր ազդեցության ներքո առնել նաև Թավրիզը: Տե՛ս Լ. Броссе, Материали для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год, П. Г. Буткова, Хронологический и алфавитный указатель, ч. III, Санктпетербург, 1869, с. 88.

²⁷⁹ Ս. Հազարջրբեցի, Պատմություն Պարսից, Սպահան, 1786, էջ 87ա:

²⁸⁰ Հեղինակներից Մ. Պեյսոնելի հիշատակության մասին տե՛ս Մ. Զուլպյան, Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, Երևան 1990, էջ 227: Նույն տեղեկատվությունը հաղորդում են նաև Բուսկովը. Լ. Броссе, указ. соч., с. 88, և Ջոն Փերրին. J. Perry, Karim Khan Zand: A History of Iran 1747-1779, 1979, University of Chicago Press, p. 49.

²⁸¹ Լ. Броссе., указ. соч., с. 88.

անուն²⁸²: Նոր բեկլարբեկի վերաբերյալ տեղեկություն է հաղորդում Պապունա Օրբելիանին, ով նշում է, որ վրաց արքան, փոփոխություններ իրականացնելով խանության դիվանում, Երևանի բեկլարբեկությունը շնորհել է նախկին հազարապետ Աբդուլ խանին, Երևանի և Ղազախ-Բորչալուի գործերի հրամանատարությունը հանձնել է Բահման խանին²⁸³: Սակայն Հերակլ 2-րդի հաջողությունները ժամանակավոր բնույթ էին կրում: Աֆղանները կարողանում են հարձակվել և ավերել Նախիջևանը, որտեղ վրացիները չկարողացան նրանց դիմադրել²⁸⁴: Վրաց արքաները, Գանձակի մոտ բախվելով աֆղաններին դաշնակից լեզգիների 12000-անոց բանակի հետ, պարտություն են կրում՝ ունենալով 3-4 հազար զոհ²⁸⁵: Սակայն Հերակլ 2-րդը կարողանում է վերակազմավորել իր ռազմական ուժերը և 1752թ. օգոստոսին անցնում է հակահարձակման: Բորչալուի մոտակայքում տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում նա կատարյալ հաղթանակ է տանում²⁸⁶: Ազատ խանը մինչ այդ Հերակլ 2-րդի կողմից Երևանի խան նշանակված Աբդուլ խանին իր մոտ էր կանչել ու ձերբակալել՝ նրա փոխարեն խան նշանակելով Հասան Ալի խանին «որը նրանից առաջ էր խան»²⁸⁷: Վերոնշյալ իրադարձություններից հետո կողմերը դադարեցնում են մրցակցությունը և միմյանց հետ դաշինք են կնքում²⁸⁸: Պապունա Օրբելիանին այս մասին նշում է, որ 1752թ. Հերակլ 2-րդը Ջեյդալ բեկին ուղարկում է Երևան՝ Ազատ խանի հետ բանակցելու: Անդրադառնալով բանակցությունների արդյունքին հեղինակը հայտնում է հետևյալը. «Ազատ խանի չափարն եկավ, արքաներին մատուցեց դաշինքի և հաշտության գիրը»²⁸⁹: Հաշտության պայմանների վերաբերյալ Մ. Պեյսոնելի ներկայացրած սկզբնաղբյուրներում հանդիպեցինք որոշակի տեղեկատվություն: Համաձայն դրա աֆղանները պարտավորվում էին այլևս չանցնել Արաքսը և

²⁸²Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 77:

²⁸³Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 138: Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություն չկա Հասան Ալի խանից բեկլարբեկությունը վերցնելու և Աբդուլ խանին հանձնելու պատճառների վերաբերյալ:

²⁸⁴Մ. Զուլայան, նշվ. աշխ. էջ 228:

²⁸⁵Նույն տեղում, էջ 230:

²⁸⁶Մ. Զուլայան, նշվ. աշխ. էջ 230:

²⁸⁷Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 142:

²⁸⁸J. Perry, Karim Khan Zand: A History of Iran 1747-1779, p. 50.

²⁸⁹Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 142:

չասպատակել Երևանի խանության տարածքը²⁹⁰: Իսկ Հերակլ 2-րդի և Երևանի խանի հարաբերությունների վերաբերյալ հնարավոր է պատկերացում կազմել հետագա իրադարձությունների քննումից: Նույն տարվա սկզբին Թեյմուրազ 2-րդը արշավանքի է դուրս գալիս Գանձակի Շահվերդի խանի դեմ, քանի որ վերջինս հրաժարվել էր հարկ վճարել²⁹¹: Շահվերդի խանին օգնության շտապեց Շաքիի Հաջի-Չելեպի խանը և ապրիլի 12-ին տեղի ունեցած բախման ժամանակ նրանք պարտության մատնեցին վրաց արքային: Բուտկովի կողմից Թեյմուրազ 2-րդի պարտության պատճառներից մեկը նշվում է Երևանի խանի դավաճանությունը²⁹²: Այսինքն Երևանի խանը մասնակցում էր Շահվերդի խանի դեմ վրաց թագավորի կազմակերպած արշավանքին, ինչից պետք է եզրակացնել, որ Հերակլ 2-րդի և Երևանի խանի հարաբերությունները, մինչ վերջինիս կողմից վերոնշյալ դավաճանությունը, եթե ոչ բարեկամական, ապա նաև ոչ թշնամական և որոշակի դաշնակցային բնույթ են կրել:

Հերակլ 2-րդի և Ազատի միջև կայացած համաձայնությամբ էր պայմանավորված Ազատ խանի զորքի մեջ նաև 200 վրացի զինվորների առկայությունը վրաց իշխաններ Զաալբեկի և Ասլանբեկի գլխավորությամբ²⁹³ Ոսումնասիրողների կողմից հիշատակվում է նաև Ազատի և Հերակլ 2-րդի քրոջ ամուսնության մասին²⁹⁴: Ըստ էության նրանց միջև հակամարտության դադարումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ կողմերը երկար ժամանակ ստիպված էին ռազմական գործողություններ իրականացնել այլ ուղղություններով՝ Ազատը Իրանում, իսկ Հերակլ 2-րդը՝ Հարավարևելյան Կովկասում՝ իրենց հակառակորդների դեմ պայքարելով:

Այդ ժամանակ Իրանում իշխանության համար թեժ պայքար է ծավալվում Ազատ խանի, Քերիմ Խան Ջենդի և Մոհամմադ Հասան խան Ղաջարի միջև: Սրանցից յուրաքանչյուրը կարողացել էր իր իշխանության ներքո միավորել որոշակի տարածքներ Իրանում և միմյանց հետ սուր պայքարի մեջ էին մտել շահական գահին տիրելու

²⁹⁰ Մ. Զուլայան, նշվ. աշխ., էջ 230-231:

²⁹¹ Գանձակի Շահվերդի խանն ամենայն հավանականությամբ վրաց թագավորների հարկատուն էր դարձել Փանահ խանի դեմ պայքարում վերջիններիս օգնությունից հետո:

²⁹² П. Бутков, указ. соч., с. 239.

²⁹³ Там же, с. 238.

²⁹⁴ J. Perry, Karim Khan Zand, p. 31.

համար²⁹⁵: Ազատ խանը 1753թ. կարողանում է հաջողության հասնել Քերիմ խանի նկատմամբ և վերջինս, Սպահանը թողնելով Ազատ խանին, իր դաշնակիցների հետ ամրանում է Շիրազում²⁹⁶: Ազատ խանը, մուտք գործելով Սպահան, իրեն հայտարարում է գերագույն իշխանության տեր և բնակություն հաստատում Սեֆյան շահերի պալատում²⁹⁷: Նա ծանր հարկատվության տակ է դնում Նոր Ջուղայի հայ համայնքը: Նկարագրելով այդ իրադարձությունները Հազարչրբեցին գրում է. «...եկեալ Ազատ խանըն նստաւ ի գահն Ասպահանու՝ և բազում չարինս գործէաց կոչէաց զտանուրերուն Ջուղայու որ էր Կոճիկենց Արութինն և ասէ երբայք տուաք ըզուրն հազար թումանս՝ ապա և ոչ աւար հարկանելոցենք զշենն ձեր. . .»²⁹⁸: Շարունակելով իր հաջողություններն՝ Ազատ խանը 1754թ. օգոստոսին մուտք է գործում Շիրազ²⁹⁹:

Ազատ խանի դիրքերն Իրանում ամրապնդվելուն զուգահեռ նաև Երևանում են ամրանում և Երևանն ամբողջությամբ անցնում է նրա իշխանության ներքո: Պետք է նկատել, որ սկզբնաղբյուրներում տեղեկատվություն չկա Երևանի՝ Ազատ խանի ազդեցության ներքո անցնելու իրադարձության մանրամասների և Հերակլ 2-րդի դիրքորոշման և դերի վերաբերյալ: Թե որքան ժամանակ և որքան ամուր իշխանություն է Երևանում ունեցել Ազատ խանը կարելի է հասկանալ վերջինիս կողմից արձակված հրամանագրերի ուսումնասիրությունից: Այդ հրամանագրերի մի մասն առկա է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի համապատասխան ֆոնդերում, որոնց մի մասը հրատարակվել են Ք. Կոստիկյանի կողմից³⁰⁰: Ամենայն հավանականությամբ Երևանում Ազատ խանը, որոշ ընդհատումներով, ազդեցություն է ունեցել սկսած 1751թ., քանի որ վերջինս Էջմիածնի վանքի կալվածքները պետական հարկերից ազատելու մասին հրամանագիրն այդ տարի է արձակում³⁰¹: Իսանն այս հրովարտակում նաև համապատասխան կարգադրություններ է կատարում նախկինում հաստատված կարգը վերահաստատելու համար. «Պատվարժան հաքիմներն ու արդար ամիլները,

²⁹⁵ Վ. Բայբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 387:

²⁹⁶ The Cambridge History of Iran, v. 7: From Nadir Shah to The Islamic Republic, Edited by Avery P., Hambly G. R. G., Melville C., Cambridge University Press, 1991, p. 72.

²⁹⁷ Վ. Բայբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 387:

²⁹⁸ Ս. Հազարչրբեցի, նշվ. աշխ., էջ 84բ:

²⁹⁹ The Cambridge History of Iran, p. 74

³⁰⁰ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ:

³⁰¹ Նույն տեղում, վավերագիր 35՝ Իբրահիմ շահի 1748թ. հրամանագիրը, էջ 72:

քալանթարները, գեղջավազները, դիվանի գործերի մուքաշիրները և բարեբախտ սարքարի գործերի մութասադդիները բոլոր հարցերում թող դրախտաբնակ հզոր տիրակալների ռադամները հաստատված և ուժի մեջ համարեն ու դրանք չխախտեն: . . .»³⁰²: Կարևոր է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ Ազատ խանն այս հրովարտակում, նշելով, թե ում են ուղղված հանձնարարականները, չի նշում Երևանի բեկլարբեկին: Բեկլարբեկը, լինելով քաղաքական և զինվորական իշխանության բարձրագույն պաշտոնյան, համարվում էր ամենաբարձրը Երևանում և նրա մասին հրամանագրում չհիշատակելը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այդ ժամանակ Երևանում չկար բեկլարբե ում կենթարկվելին մնացած պաշտոնյաները, և խանության բարձրագույն կառավարիչն էր հենց ինքը՝ Ազատ խանը: Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի 1է թղթապանակի № 1323 վավերագիրը Ազատ խանի 1752թ. էջմիածնի Մինաս կաթողիկոսին (1751-1753թթ.) ուղղված հրամանագիրն է: Հրամանագրով Ազատ խանը բարձր բարեհաճություն է հայտնում Մինաս կաթողիկոսին իր ծառայությունների համար և հայտնում, որ վերջինիս խնդրանքը կատարելու համար հանձնարարականներ է տվել իր պաշտոնյաներին³⁰³: Ցավոք վավերագրում և տվյալ ժամանակաշրջանին վերաբերվող սկզբնաղբյուրներում չկան տեղեկություններ, թե ինչպիսի ծառայության և հանձնարարականների մասին է խոսքը: Սակայն Ազատ խանին խնդրանքով դիմելը փաստում է այն մասին, որ այդ ժամանակ Երևանը դեռևս նրա իշխանության ներքո էր, իսկ հրամանագրում բեկլարբեկի մասին հիշատակության բացակայությունը նշանակում է, որ Երևանի խանությունում դեռևս այդպիսի պաշտոնյա չկար: Առաջին գլխում մենք տեսանք, որ Ազատ խանի նույն տարվա մայիսի մեկ այլ հրամանագրում հիշատակվում է Մինաս կաթողիկոսի խնդրանքը ստանալու, Խալիլ խանին Երևանի բեկլարբեկ նշանակելու մասին: Ազատ խանը մեկ այլ հրամանագրով հաստատում է Ստամբուլից Երևան եկող Ալեքսանդրի կաթողիկոսական իրավունքները³⁰⁴: Ալեքսանդրի կաթողիկոսական իրավունքներն Ազատ խանի կողմից հաստատվելու փաստը վկայում է այն մասին, որ Խալիլ խանը, չնայած Երևանի բեկլարբեկն էր, այնուամենայնիվ չունեի բացարձակ

³⁰²Նույն տեղում, էջ 76:

³⁰³ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ, 1է, վավ. 1323:

³⁰⁴Նույն տեղում, վավ.1327:

իշխանություն և հարկավոր էր, որպեսզի կաթողիկոսական իրավունքները հաստատվեին Ազատ խանի կողմից, ով, ըստ էության, պահպանել էր իր ազդեցությունը ինչպես Իրանում, այնպես էլ Երևանում: Թերևս դրա ապացույցն է Ազատ խանի մեկ այլ հրամանագիր, որով նա Երևանի բեկլարբեկ Խալիլ խանին կարգադրում է հոգ տանել կաթողիկոսի ու վանքի մյուս սպասավորների մասին և հաստատում է նրանց տրված նախորդ շահերի հրամանագրերը³⁰⁵:

Հայ հոգևորականության համար կարևոր էր որպեսզի իրենց հարկային արտոնությունները և իրավունքերը ճանաչվեին ոչ միայն Երևանում ազդեցություն ունեցող մահմեդական տիրակալների, այլ նաև տարածաշրջանի մյուս հատվածներում իշխանություն ունեցողների կողմից, քանի որ հոգևորականությունը եկեղեցական տուրքերի և այլ հանգանականությունների հավաքագրման գործողություններ էր իրականացնում ոչ միայն Երևանի խանությունում, այլ ամբողջ տարածաշրջանում. Իրանում, Օսմանյան կայսրությունում, Վրացական թագավորություններում և այլուր:

Որոշ ժամանակ անց Ալեքսանդր կաթողիկոսը Երևանի թվով 10-15 ավերված եկեղեցիների հարկերից ազատելու համար դիմում է Ազատ խանին: Ի պատասխան այդ խնդրանքին Ազատ խանը 1755թ. Երևանի բեկլարբեկին և ամիլներին հրահանգում է այդ եկեղեցիների սպասավորներին, ովքեր հողագործությամբ են զբաղվում, չնեղել և հարկեր չպահանջել³⁰⁶:

Ազատ խանը շուտով Իրանում անհաջողություն է կրում Քերիմ խանի դեմ պայքարում:³⁰⁷ Իրանում կրած անհաջողություններից հետո նա չպահպանեց իր ազդեցությունը նաև Երևանում: Թերևս դրա մասին են վկայում հետագա հրամանագրերը, որոնք արդեն հրապարակվում էին Երևանի խաների կողմից՝ որպես Երևանի բեկլարբեկեր: Երևանն Ազատ խանի ազդեցությունից դուրս է եկել 1755 թ., որից հետո որպես Երևանի բեկլարբեկ է հիշատակվում Հասան Ալի խանը, ում

³⁰⁵Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ էջ 80:

³⁰⁶Նույն տեղում, էջ 81-82:

³⁰⁷ Քերիմ խանի Ազատ խանին վերջնական պարտության մատնելու և գահի համար մղվող պայքարի վերաբերյալ տարբեր են հետազոտողների նշած ժամանակահատվածները. Վ. Բայբուրդյանի մոտ նշվում է 1754թ., Ջոն Փերին Ազատի Քերիմին հանձնվելը թվագրում է 1762թ., տե՛ս J. Perry, Karim Khan Zand, p. 45-46.

կառավարման տարիները Շահխաթունյանցի մոտ նշվում են 1755-1762թթ.³⁰⁸: Հասան Ալի խանի 1755թ. Երևանում իշխելու մասին է վկայում նրա հրամանագրերից մեկը: Այդ հրամանագիրը նա արձակել է ի պատասխան Ալեքսանդր կաթողիկոսի խնդրագրի, որին մենք անդրադարձել ենք առաջին գլխում:³⁰⁹ Սակայն Հասան Ալի խանը չի իշխել մինչև 1762թ.: Դրա մասին է վկայում Հուսեյն Ալի խանի, որպես Երևանի բեկլարբեկ, հիջրայի 1173թ. (հմպտ.1759/60թթ.) հրամանագիրը, որը գրվել էր Երևանի Անապատի վարդապետ Ղազարի խնդրագրի հիման վրա և վերաբերվում էր եկեղեցական կալվածքներին³¹⁰: Ցավոք սկզբնաղբուրներում որևէ հիշատակություն չկա Երևանում Հասան Ալի խանի իշխանության գալու հանգամանքների վերաբերյալ: Տեղեկատվություն չկա նաև Հասան Ալի խանի և Ազատ խանի միջև որևէ կապի մասին: Բացի այդ Հասան Ալի խանի իշխանության տարիներին Երևանի վերաբերյալ Ազատ խանի արձակած որևէ հրովարտակի մենք չհանդիպեցինք: Այդ իսկ պատճառով կարծում ենք, որ Հասան Ալի խանի իշխանության գալուց սկսած Երևանը դուրս է եկել Ազատ խանի ազդեցությունից:

Օ. Մարկովան նշում է, որ 1759թ. Երևանի խանությունը, Գանձակի հետ դառնում է Հերակլ 2-րդի հարկատուն³¹¹: Հարկի չափի վերաբերյալ տեղեկություններ են հայտնում մի շարք հեղինակներ: Ըստ Ե. Շահագիզի այն եղել է 40000 թուման:³¹² Ամենայն հավանականությամբ խոսքը թավրիզի թումանի մասին է: Մ. Ջուլայյանը նշում է, որ Երևանի խանը վճարում էր իր եկամտի 1/5-րդ մասը: Կարծում ենք, որ 1/5-րդ մասը պատահական հարկաչափ չէր, քանի որ այն, ինչպես տեսանք առաջին գլխում, պետական գանձարանին վճարվող հարկի՝ բահրայի, չափն էր: Մ. Ջուլայյանը, հղում կատարելով անգլիացի ուղեգիրների նյութերին,³¹³ նշում է, որ այդ հարկը

³⁰⁸ Հ. Շահխաթունեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

³⁰⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1338:

³¹⁰ Նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 427:

³¹¹ Օ. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966, с. 129.

³¹² Ե. Շահագիզ, Հին Երևանը, Երևան 1931, էջ 110:

³¹³ Memoir of a map of the countries comprehended between the Black sea and Caspian with an account of the Caucasian Nations and vocabularies of their languages", London, 1788.

Գանձակի խանությունից Հերակլ 2-րդին վճարվող հարկի հետ միասին կազմում էր 7000 անգլիական ֆունտ³¹⁴:

Սակայն այս տեղեկատվությունը ստուգաբանման կարիք ունի, քանի որ որոշ սկզբնաղբյուրների քննումից պարզվում է, որ Քերիմ խանը որոշակի ժամանակ կարողացել է իր ազդեցությունը տարածել նաև Երևանի խանությունում: Նա, Իրանում Ազատ խանի նկատմամբ հաջողության հասնելուց հետո, 1759թ. փետրվարին վերջնականապես պարտության մատնեց և գլխատեց իր մյուս մրցակցին՝ Մոհամմադ Հասան խան Ղաջարին: Քերիմ խանը, իր հիմնական մրցակիցների նկատմամբ հաջողության հասնելուց հետո, նախկինում Իրանի կազմում եղած գրեթե բոլոր անկախ և կիսանկախ խաներին և կառավարիչներին գրություններ ուղարկեց՝ պահանջելով իր մոտ ծառայության ուղարկել զինված ջոկատներ: Այս պահանջը ոչ բոլորն իրականացրեցին: Վրաստանի և Դաղստանի կառավարիչներն ու Ատրպատականի մի շարք խաներ չենթարկվեցին Քերիմ խանին³¹⁵: Քերիմ խանի պահանջին Երևանի խանի պատասխանի մասին տեղեկությունը հայտնի չէ: Սակայն մի շարք իրադարձությունների քննությունը հնարավորություն է տալիս հասկանալու, թե ինչ ազդեցություն կարող էր Քերիմ խանն ունենալ Երևանի խանությունում: 1763թ. Քերիմ խանը հաստատում է Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքները և Էջմիածնի վանքի իրավունքները տասներեք կետերով: Մինչ այս հրովարտակը, Երևանի Հուսեյն Ալի խանի կողմից ևս նման հրովարտակ էր հրապարակվել³¹⁶: Քերիմ խանի կողմից Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքների հաստատումը կարևոր էր, քանի որ այն հնարավորություն էր տալիս, որպեսզի Էջմիածնի նվիրակներն իրենց գործունեությունն ազատորեն իրականացնեին նաև Քերիմի անմիջական ենթակայության ներքո գտնվող իրանական տարածքներում: Կարևոր են նաև Քերիմ խանի հրովարտակի կետերը, քանի որ դրանցով սահմանվում էին Էջմիածնի մի շարք կարևոր իրավասություններ և արգելվում էին ամեն տեսակի ոտնձգությունները

³¹⁴ Մ. Զուլպյան, նշվ. աշխ., էջ 231: Որպեսզի հասկանալի լինի, թե որքան գումարի մասին է խոսքը, նշենք, որ այդքան գումարը մոտավորապես հավասար էր մերօրյա 1.3 միլիոն ֆունտին: Ֆունտի արժեքի տատանումների մասին տես՝ <http://www.in2013dollars.com/1759-GBP-in-2018?amount=7000>, <http://www.uwoy.edu/numimage/currency.htm>, 27.01.2018:

³¹⁵ Վ. Բայբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 388:

³¹⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1353:

Էջմիածնի թե՛ գանձագին և թե՛ վակֆային կալվածքների նկատմամբ, ոչ ոքի իրավունք չէր տրվում արգելելու Էջմիածնի ու հայոց մյուս վանքերին հնչեցնել իրենց զանգերը, ժամերգություն կատարել, ամուսնական, ննջեցյալների թաղման ծեսերը հայկական օրենքներով կատարել, արգելվում էր մահմեդական տիրակալներին հայ եկեղեցու ու հոգևորականության գործերին խառնվել և այլն³¹⁷:

Երևանի խանությունում Քերիմ խանի ունեցած մեծ ազդեցության մասին են փաստում նաև սկզբնաղբյուրներում առկա այլ տեղեկություններ: 1763թ., ըստ Սիմեոն Երևանցու հաղորդած տեղեկությունների, Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, վախենալով Քերիմ խանի Երևան արշավելուց, փակվել էր բերդում³¹⁸: Քերիմ խանի Երևան արշավելու դեպքում Սիմեոն Երևանցին վերոնշյալ հրամանագրի շնորհիվ որոշ չափով ապահոված կլինեին Էջմիածնի կալվածքներն ու իրավունքները: Չնայած Քերիմ խանը չարշավեց Երևան, սակայն նրա դեսպանը 1763թ. մարտի 26-ին ժամանում է Երևան³¹⁹: Շարունակելով Երևանի շուրջ ընթացող իրադարձությունների նկարագրությունը՝ կաթողիկոսը, անդրադառնալով Հերակլ 2-րդի 1765թ.-ի Երևան կատարած արշավանքին, որի ժամանակ նա միջնորդի դեր է կատարել Հերակլ 2-րդի և Երևանի Հուսեյն Ալի խանի միջև, գրում է հետևյալը. «... *գնաց առ նա (Հուսեյն Ալի խանը-Վ.Հ.) սրբազան Վեհրն և բազումս խօսեալ ընդ նմա խանն և մեծամեծք իւր, յանձ առին տալ զկէսն խնդրելեաց Արքային, և ծառայել նմա: Քանզի զբնաւն տալ ոչ կարէին, և ունէին յայսմ վայրի նոքա ևս զիրաւունս զի ասէին թէ կամի Արքայն բացապէս տիրել մեզ, և զմեզ ծառայեցուցանել ինքեան, մեք այնմ յօժարիմք, ապա ազատեցեղ զմեզ ի Քեարիմ խանէն, որոյ ի տարուջն մեք զայս ինչ և զայն ինչ տամք, և պատանդք մեր այժմ առ*

³¹⁷ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, էջ 91: Հրամանագրի բնօրինակը տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 591: Քերիմ խանի այս հրովարտակի վրա թվականը ջնջված է, սակայն այն ձեռք բերող Սիմեոն Երևանցու վկայության համաձայն հրատարակվել է հիջրայի 1177թ., որը համապատասխանում է գրիգորյան 1763-1764թթ.: Սակայն Քերիմ խանի նույն բովանդակությամբ մեկ այլ վավերագիր թվագրված է հիջրայի 1176թ., ինչը համապատասխանում է 1763թ. ապրիլին, այսինքն Սիմեոն Երևանցու մոտ նշվող տարեթվից մեկ տարի առաջ: Տես՝ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1354: Ամենայն հավանականությամբ Սիմեոն կաթողիկոսի մոտ հայտնաբերված վավերագիրը կաթողիկոսը նշել է այն ամսաթվով, երբ այն արդեն հասել է իրեն, իսկ 1354 համարի հրովարտակը նշվել է այն ամսաթվով, երբ այն արձակվել է, կամ դրանից մի փոքր ուշ, քանի որ Սիմեոն Երևանցին կաթողիկոս է դարձել 1761թ.:

³¹⁸Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ 8:

³¹⁹ Նույն տեղում, էջ 75:

նմա են»³²⁰: Այսպիսով սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկության համաձայն շատ խաների նման Երևանի խանը ևս պատանդներ է ուղարկել Քերիմ խանին, ինչպես նաև հարկատու է եղել նրան: Ուստի Քերիմի դեսպանի Երևան կատարած այցը կարող էր պայմանավորված լինել հարկահավաքության կամ նման բնույթի այլ հարցերով:

Սույն ժամանակահատվածում Քերիմ խանի և Հերակլ 2-րդի հարաբերությունների մասին տարբեր են սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Ըստ Պապունա Օրբելիանիի՝ 1760թ. Քերիմ խանն Ազատին պարտության է մատնում, և վերջինս գնում է Հարավարևելյան Կովկաս: Քերիմ խանը Հերակլ 2-րդին նամակ է գրում՝ որպեսզի հնարավորության դեպքում Ազատ խանին ձերբակալի և իր մոտ ուղարկի: Վերջինս ձերբակալում է Ազատ խանին և ուղարկում Քերիմի մոտ: Ի պատասխան դրա՝ նա Հերակլ 2-րդին շատ ընծաներ է ուղարկում և Երևանը դնում նրա վրա՝ Երևանի խանին գրելով. «Որքան էլ պետական հարկ լինի քեզ վրա դրված բոլորը Իրակլի թագավորին պիտի տաս և նրան հնազանդվես ինչպես էլ հնազանդության կարգն է»³²¹: Օ. Մարկովան, իր աշխատությունում անդրադառնալով վրաց արքայի և Քերիմ խանի հարաբերություններին, առաջ է քաշում վարկած, համաձայն որի Քերիմ խանը խուսափել է Հերակլ 2-րդի նկատմամբ կոշտ քաղաքականությունից, հրավիրել է իր մոտ՝ խոստանալով անգամ նրան հանձնել Թավրիզի կառավարումը: Սակայն Հերակլ 2-րդը, բարեկամաբար և զգուշորեն պատասխանելով, հրաժարվել է մեկնել նրա մոտ և պատանդներ հանձնել, միևնույն ժամանակ հորը՝ Թեյմուրազ 2-րդին, մեղադրել է Ռուսաստան մեկնելու համար՝ ցանկանալով ցույց տալ, որ ինքը կողմ չէ Այսրկովկասում ընթացող իրադարձություններին Ռուսաստանի միջամտելուն³²²: Այնուհետև Մարկովան, հղում կատարելով Իրանում Ռուսաստանի հյուպատոս Իլյա Իգնումնովի 1764թ. մարտի 10-ին արտաքին գործերի կոլեգիա ուղարկած հաշվետվությանը, նշում է, որ Ազատ խանի Հերակլ 2-րդին հանձնվելուց հետո Քերիմ խանը նրա մոտ դեսպաններ և նվերներ է ուղարկում՝ պահանջելով Ազատին հանձնել իրեն: Ըստ Մարկովայի՝ այս հարցի շուրջ

³²⁰ Նույն տեղում, էջ 209- 210:

³²¹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., 176

³²² Նշված ժամանակահատվածում Ռուսաստանի այսրկովկասյան քաղաքականությանը կանդրադառնանք մեր ատենախոսության այլ ենթագլուխներում:

տևական ժամանակ ընթացած բանակցությունները հանգեցրեցին 1762թ. Հերակլ 2-րդի միանձնյա իշխանության հաստատմանը ամբողջ Արևելյան Վրաստանում՝ Քարթլիում և Կախեթում, իսկ հաջորդ տարում Ազատ խանը Քերիմին հանձնվեց³²³:

Անդրադառնալով Երևանի համար կողմերի միջև առկա պայքարին՝ նշենք, որ, անգամ, եթե Պապունա Օրբելիանիի հաղորդած վերոնշյալ տեղեկությունը համապատասխանում է իրականությանը, այնուամենայնիվ Քերիմ խանի կողմից Երևանը Հերակլ 2-րդին զիջելը պետք է պայմանավորված լիներ Ազատ խանին Քերիմին հանձնելու, Իրանում Քերիմ խանի ոչ այնքան ամուր դիրքեր ունենալու հանգամանքներով: Ամեն դեպքում կարծում ենք, որ Քերիմ խանի կողմից արված որևէ զիջում ժամանակավոր բնույթ է կրել, քանի որ Քերիմ խանը հենց Հերակլ 2-րդից էլ պատանդներ էր պահանջել՝ համարելով իրեն շահի փոխանորդը, իսկ Քարթլի-Կախեթը՝ Իրանի մի մաս, դրանց թագավոր Հերակլ 2-րդին էլ՝ իր ենթական: Նաև չպետք է անտեսել այն, որ, ըստ Մարկովայի, Քերիմ խանի և Հերակլ 2-րդի բանակցությունների արդյունքում վրաց արքան միավորեց Քարթլին և Կախեթը: Այսինքն՝ չնայած այդ թագավորությունները փաստացիորեն Հերակլ 2-րդի ազդեցության ներքո էին, այնուամենայնիվ վերջինիս անհրաժեշտ էր նաև Քերիմի կողմից իր իրավունքների ճանաչումը Քարթլի-Կախեթի նկատմամբ:

Պետք է նշել, որ այս իրադարձություններին վերաբերվող աղբյուրներում տեղեկության սակավության պատճառով, մենք չենք կարող հաստատապես պնդել քննարկվող հարցի վերաբերյալ վերոնշյալ տեսակետներից որևէ մեկը, քանի որ Հերակլ 2-րդի Քարթլի-Կախեթի թագավոր ճանաչվելը կարող էր պայմանավորված լինել նաև Թեյմուրազ 2-րդի մահով, ով 1762թ. հունվարի 8-ին կյանքին հրաժեշտ տվեց Ռուսաստանում:

Այսպիսով, Մատենադարանի դիտարկվող վավերագրերի տվյալների օգտագործմամբ առավել լիարժեք է դառնում այդ շրջանի Երևանի խանության շուրջ ստեղծված քաղաքական իրադրության հարցերի քննությունը և ակնհայտ է դառնում այն իրողությունը, որ կիսանկախ կարգավիճակ ձեռք բերելուց հետո, Երևանի խաները

³²³О. Маркова, указ. соч., с. 131-132

չկարողացան իրենց տիրույթը պահպանել ոտնձգություններից: Խանության համար պայքար ծավալեցին տարածաշրջանի առավել հզոր առաջնորդները: Երևանի խաները, 1760-ականների սկզբներից սկսած տարբեր տիրակալների հարկ տալով, կարողացան պահպանել իրենց իշխանությունը և վարել անկախ ներքին և կիսանկախ արտաքին քաղաքականություն: Իսկ 1760-ականների կեսերից Երևանում գնալով էլ ավելի ամրապնդվեցին Հերակլ 2-րդի դիրքերը: Սակայն դա չվերացրեց Քերիմ խանի ազդեցությունը Երևանում, քանի որ նա, իր ազդեցության ներքո ունենալով Սեֆյան Իրանի տարածքների մեծ մասը, շարունակում էր որոշակի ազդեցություն ունենալ նաև նախկինում Իրանին պատկանած տարածքներում, այդ թվում նաև Երևանում:

3.2 Երևանի խանությունը ռուս-վրաց-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում 1760-1770-ականներին

1760-ականներից վրացական իշխանությունները սկսեցին գործնական քայլեր իրականացնել Ռուսաստանի հետ դաշնակցելու և դրա շնորհիվ երկրամասն ու Վրաստանը թուրքական կամ իրանական ազդեցության ներքո անցնելու վտանգներից, լեզգիական արշավանքներից զերծ պահելու համար: Եվ ռուսական և օսմանյան իշխանությունները դեռևս 1750-ականներից ակտիվորեն հետևում էին երկրամասում ընթացող գործընթացներին: Օսմանյան կայսրության հույները, ըստ Կ.Պոլսում ռուսական ներկայացուցիչ Ա. Օբրեսկովի, հույս ունեին, որ «*Հերակլը Պարսկաստանը նվաճելուց հետո կգրավի նաև Թուրքիան*»³²⁴: Օսմանյան իշխանությունները կարծում էին, որ Այսրկովկասում Հերակլ 2-րդի համարձակ գործողություններին ու հաջողությունների ետևում թաքնված է ռուսական հովանավորչությունը³²⁵: Վրաց արքան, չցանկանալով թշնամանալ օսմանյան իշխանությունների հետ, հայտարարեց,

³²⁴ Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 158: Չնայած Հերակլ 2-րդի Օսմանյան կայսրությունը նվաճելու հնարավորությունը հեռու էր իրականությունից և հույները դժվար թե նման հույսեր ունենային, այնուամենայնիվ Օբրեսկովի նման հաղորդումը փաստում է այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունում անհանգստացած էին վրաց թագավորի դիրքերի արապնդմամբ:

³²⁵ Նույ տեղում, էջ 160:

որ ինքը գործում է, որպես կայսրության բարեկամ³²⁶: Սակայն այս հայտարարությունով Հերակլ 2-րդի և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունները բարեկամական չդարձան: Քարթլի և Կախեթի թագավորությունների սահմաններին սպառնում էին նաև տարածաշրջանի մահմեդական տիրակալները, հատկապես լեզգիները, որոնք պարբերաբար, երբեմն նաև Օսմանյան կայսրության դրդմամբ, ասպատակում էին վրացական թագավորությունների տարածքները, ավերում երկիրն ու գերեվարում բնակչությանը: Վրաստանում ռուսական ներկայացուցիչը, նկարագրելով Քարթլի-Կախեթի թագավորությունում լեզգիների արշավանքների հետևանքները, գրում է «Հերակլի երկիրը սակավամարդ է, հողերի մեկ երրորդը դատարկված է»³²⁷: Վրաց թագավորներ Սողոմոնը, Թեյմուրազ 2-րդը և Հերակլ 2-րդը փորձում էին Ռուսաստանի նման հզոր դաշնակից ունենալ՝ իրենց անկախությունը Օսմանյան կայսրությունից, հետագայում նաև Իրանից պաշտպանելու համար³²⁸:

Հայ քաղաքական գործիչները, որոնց թվում նաև Հովսեփ Էմինն ու հնդկահայ ազատագրական մյուս գործիչները, իրենց հերթին փորձում էին հայությանը վերաբերվող ազգային անվտանգության ինչպես նաև Հայաստանի ազատագրության հարցերը լուծել Հերակլ 2-րդի հետ համագործակցելով: Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ հայ քաղաքական շրջանակներում երկու մոտեցում կար: Մի կողմից հնդկահայ գործիչները փորձում էին զինված պայքարի միջոցով հասնել Հայաստանի անկախացմանը, մյուս կողմից հայության հոգևոր առաջնորդ Սիմեոն Երևանցին, ով կարևոր դերակատարում ուներ Երևանի խանությունում, դեմ էր զինված պայքարին՝ համոզված լինելով, որ այն հաջողություն չի ունենա և կհանգեցնի հայության ֆիզիկական բնաջնջմանը: Սիմեոն Երևանցու նման մոտեցումն ուներ իր դրդապատճառները. Երևանի Հուսեյն Ալի խանը խիստ բացասական էր վերաբերվում ռուս-վրացական հարաբերությունների սերտացմանը, դրանցում հայության ունեցած դերակատարմանը՝ հասկանալով, որ դրանք սպառնալիքներ են իր իշխանությանը:

³²⁶ Նույն տեղում էջ 160, Մ. Զուլայան, նշվ. աշխ., էջ 325-326:

³²⁷ А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся къ Грузии, Том 1, съ 1768 по 1774, с. 358.

³²⁸ Իրանում գահի տարբեր հավակնորդների միջև պայքար էր գնում և կանխատեսելի էր, որ այդ պայքարում հաղթողը նաև հավակնելու է վերականգնել Իրանի իշխանությունն Այսրկովկասում:

1760թ. Քարթլի թագավոր Թեյմուրազ 2-րդն անցնում է գործնական քայլերի Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները սերտացնելու և Վրաստանը ռուսական ազդեցության ներքո մտցնելու նպատակով: Նա իր թագավորությունը թողնում է իր որդի Կախեթի թագավոր Հերակլ 2-րդին և մեկնում է Ռուսաստան³²⁹: Սակայն ռուսական արքունիքում չէին շտապում խորացնել ռուս-վրացական հարաբերություններ: Բարձր Դուռը հետևում էր ռուս-վրացական հարաբերություններին և բացասաբար էր վերաբերվում դրանց սերտացմանը: Իսկ Ռուսաստանն այդ ժամանակ, խուսափելով Օսմանյան կայսրության հետ նոր պատերազմ սկսելուց, չէր ցանկանում փխրուն խաղաղությունը վտանգել Վրաստանի հետ հարաբերությունների խորացմամբ: Թերևս դա էր պատճառը, որ արտաքին գործերի կոլեգիայում վախենում էին, որ Թեյմուրազի այցը կարող է կասկած և լարվածություն հարուցել Օսմանյան կայսրությունում³³⁰: Պատվիրակության մուտքը Մոսկվա թույլատրվեց միայն սուլթանական կառավարությանը ներկայացված հավաստիացումներից և համաձայնությունից հետո, որ պատվիրակությունը այնտեղ է գնում միայն ապրելու համար, այլ ոչ ուրիշ գործերի³³¹:

Օսմանյան կայսրությունը, չնայած ռուս-վրացական հարաբերություններում ռուսական կողմից ցուցաբերվող նման զգուշավորությանը, ռուս-վրացական հարաբերություններում ցանկացած առաջընթաց դիտում էր որպես իր դեմ ուղղված դաշինքի կազմակերպում, իսկ վրացական թագավորությունները՝ Քարթլի-Կախեթի թագավորությունն ու Իմերեթիան, ընկալվում էին, որպես Այսրկովկասում Ռուսաստանի դաշնակիցներ Օսմանյան կայսրության դեմ: Մի շարք հանգամանքներ նպաստում էին թուրքական արքունիքում նման կարծիքի ձևավորմանը. Իմերեթիայի թագավոր Սողոմոնը 1760-ականներին մի շարք մարտերում փոքրաթիվ ուժերով կարողանում է հաղթել թուրքական զորքերին,³³² արևմտաեվրոպական և թուրքական մամուլում գրում էին Հերակլ 2-րդի հաղթանակների մասին, իբր Հերակլ 2-րդը գրավել է Սպահանը, հակաթուրքական կոչեր է անում, 1761թ. թարմացվեց 1746թ. կնքված

³²⁹ А. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1945, с. 71.

³³⁰ О. Маркова, указ. соч., с. 129.

³³¹ Там же, с. 130.

³³² Այս մասին մանրամասն տե՛ս А. Иоаннисян, Иосиф Эмин, с. 160.

ռուս –ավստրիական հակաթուրքական դաշինքը, Ռուսաստանի կանցլեր Մ. Վորոնցովը ցանկանում էր Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում օգտագործել թուրքահպատակ քրիստոնյաների ազատագրական շարժումները³³³: Թերևս վերոնշյալ գործոններով էլ պայմանավորված Օսմանյան կայսրությունում սկսում էին խոսել, որ վրացիները ռուսների օգնությամբ մեծ առաջընթաց են ապրում³³⁴:

Բացի Թեյմուրազ 2-րդից, 1762թ. թուրքերի դեմ պայքարելու խնդրով Եկատերինա 2-րդին դիմել էին չեռնոգորցիները: Հույները իրենց հերթին կայսրուհուն հավաստիացնում էին, որ պատերազմի դեպքում սուլթանի դեմ 50000-անոց բանակ կհանեն³³⁵: Այս ընթացքում Օսմանյան կայսրության սահմաններն անվտանգ չէին Այսրկովկասի հատվածում: 1767թ. Ղարաբաղի Փանահ խանի որդու ուժերը Կարսն ավերել և ավար էին տարել: Նրանց վրա հարձակվել էր Երևանի խանի զորքը և ավարի մի մասը խլել: Փանահ խանի որդու զորքի վրա հարձակվել էին նաև Հերակլ 2-րդին ենթարկվող ղազախեցիները, որոնք ևս ավար էին խլել: Կարսեցիք եկել և խանից խնդրել էին ավարը և նա տվել էր: Նրանք գալիս են վեհափառի մոտ և նրան խնդրում են նամակ գրել Հերակլի 2-րդին, որ նա էլ վերադարձնի³³⁶:

Չնայած 1764թ. հունիսի 10-ին Սիմեոն Երևանցու Ռուսաստանի ներկայացուցչին գրած նամակին, համաձայն որի Օսմանյան կայսրության կողմից զորքով արշավելու մտադրության մասին լուրերը հեռու են իրականությունից,³³⁷ այնուամենայնիվ ամբողջ 1764թ. ընթացքում Թիֆլիսի բնակչությունը սարսափած սպասում էր թուրքերի հարձակմանը, քանի որ օսմանյան իշխանությունները բացահայտորեն պատերազմով էին սպառնում Վրաստանին³³⁸: 1768թ., երբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, սուլթանը դադստանցի ֆեոդալների մոտ պատվիրակություն է ուղարկում՝ նրանց համոզելու Վրաստանի դեմ գործելու համար:³³⁹ Թուրք-վրացական հարաբերություններում առկա անվստահությունն ու զգուշավորությունը պարարտ հող

³³³ Там же, с. 94.

³³⁴ О. Маркова, указ. соч., с. 130.

³³⁵ Մ. Ջուլայյան, նշվ. աշխ., էջ 233:

³³⁶ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ 721:

³³⁷ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, т. IV, с. 64.

³³⁸ А. Иоаннисян, Иосеф Эмин, с. 166.

³³⁹ Л. Броссе, указ. соч., с. 123.

հանդիսացավ այս պատերազմի ընթացքում միմյանց դեմ բացահայտ ռազմական գործողություններ իրականացնելու համար: 1769թ. Հերակլ 2-րդը, ցանկանալով պատժել Վրաստանի սահմաններն ասպատակող քրդերին,³⁴⁰ ներխուժում և ավերում է Կարսի գյուղերը:³⁴¹ Կարծում ենք այս արշավանքը պայմանավորված էր նաև քրդերի Հերակլ 2-րդին տրվելիք հարկատվությունից հրաժարվելով³⁴²:

Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում Վրաստանին աջակցելու համար որոշվեց 4000 զինվոր ուղարկել Վրաստան³⁴³: Ռուսական արքունիքում, գերագնահատելով վրաց թագավորների հնարավորությունները, մեծ հույսեր էին կապում վրաց արքաների հակաթուրքական գործողությունների հետ: Կայսրուհի Եկատերինա 2-րդը հայտնի լուսավորական Վոլտերին գրած նամակում գովեստի խոսքեր է ասում Հերակլ 2-րդի մասին, իսկ գեներալ Ռումյանցևին գրած նամակում հաղորդում է, որ վրացիներն արշավում են Օսմանյան կայսրության դեմ, Հերակլ 2-րդը՝ 30 000, իսկ Սողոմոնը՝ 20 000 զորքով³⁴⁴: Վրաց արքաներն իրենց հերթին ցանկանում էին ամեն ինչ անել, որ ռուսական զորքը թուրքերի դեմ շարժվի նաև Այսրկովկասի ուղղությամբ, որպեսզի ռուսական զորքի միջոցով լուծեն իրենց տարածքների անվտանգության հարցը: Թերևս դրա մասին է վկայում 1769թ. ռուսական իշխանություններին գրած նամակը, որտեղ Հերակլ 2-րդը նշում է, որ ծնված օրվանից ցանկացել է կայսրուհուն ծառայել: Այնուհետև, ցանկանալով մատնանշել այն օգուտները, որ Ռուսաստանը կարող է ունենալ Վրաստան զորք ուղարկելուց, նշում է, որ իր հողերում ոսկու, արծաթի և այլ թանկարժեք հանածոների շատ հանքեր կան և խնդրում է զորքի հետ իր մոտ ուղարկել նաև մասնագետների, այդ հանքերը շահագործման հանձնելու համար: Հերակլ 2-րդը գրում է, որ իր ենթականերից՝ Վրաստանի բնակչությունից, արարատյան հայերից ու այլոցից, կարող

³⁴⁰ Там же, с. 112.

³⁴¹ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, Մասն երրորդ (1767-1776), Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարան, էջ 117:

³⁴² Քրդերի Հերակլ 2-րդին հարկատու դառնալու հանգամանքների վերաբերյալ ատենախոսության 112-113 էջերում:

³⁴³ А. Цагарели, Сношения росии с кавказом в 16-18 столетиях, Речь проф. А.А. Цагарели, с. 39.

³⁴⁴ Там же, с. 41.

է զինել մոտ հիսուն հազար մարդու³⁴⁵: 1769թ. Հերակլ 2-րդը, նկարագրելով Վրաստանին հարակից երկրները, նկարագրում է նաև Երևանը՝ նշելով, որ երևանցիները ռազմի դաշտ կարող են դուրս բերել 2000 զինվոր³⁴⁶: Պետք է նկատել, որ Հերակլ 2-րդի համար այնքան էլ հեշտ չէր լինի և, ամենայն հավանականությամբ, անհնար կլիներ մոտ հիսուն հազար մարդու զինել, այնպես որ Հերակլ 2-րդի կողմից մատնանշված այս թվին պետք է խիստ վերապահումով մոտենալ, հաշվի առնելով նաև, որ նամակով նա նպատակ էր հետապնդում շահագրգռելու ռուսական իշխանություններին զորք ուղարկելու Վրաստան: Այդ ժամանակ Վրաստանը ռուսական գանձարանին լավագույն դեպքում կարող էր տրամադրել տարեկան 250 000 ռուբլի, ինչը չնչին գումար էր և չէր բավականացնի անգամ Հերակլ 2-րդի կողմից պահանջված ռուսական զորքի ծախսերը հոգալու համար³⁴⁷:

1771թ. Հերակլ 2-րդը պաշտոնապես դիմում է ռուսական արքունիք Ռուսաստանի հովանու ներքո անցնելու խնդրանքով³⁴⁸: Սակայն այս դիմումը մերժվեց: Ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներն ամփոփվեցին 1774թ. հուլիսի 10-ին կողմերի միջև կնքված Քյուչուկ Կայնարջի պայմանագրով, որտեղ Վրաստանին վերաբերվող կետի համաձայն Թուրքիան պարտավորվում էր նեղություն չտալ Վրաստանին³⁴⁹: Ակնհայտ էր, որ այս պայմանը բավականին հեռու էր Հերակլ 2-րդի ակնկալիքներից: Հերակլ 2-րդը ռուսական արքունիքում առանցքային դիրք ունեցող Ն. Պանինին 1774թ. օգոստոսի 24-ին գրած իր նամակում թուրքերին, պարսիկներին և լեզգիներին բնութագրում է, որպես Վրաստանի անվտանգության գլխավոր սպառնալիքներ³⁵⁰:

Ռուս-թուրքական այս պատերազմի ընթացքում Երևանի Հուսեյն Ալի խանի արտաքին քաղաքականության մասին սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չեն հիշատակվում, իսկ Հուսեյն Ալի խանի Օսմանյան կայսրության կենտրոնական իշխանություններին, սահմանամերձ փաշայությունների ղեկավարներին և Հերակլ 2-

³⁴⁵ А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся кь Грузии, Том 1, сь 1768 по 1774, с. 432.

³⁴⁶ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 64.

³⁴⁷ Н. Дубровин, История войны и владчества русских на Кавказь, т. 2, С. Петербургь, 1886, с. 2.

³⁴⁸ Л. Броссе, указ. соч., с. 126.

³⁴⁹ Там же, с. 134.

³⁵⁰ О. Маркова, указ. соч., с. 168-169.

րդին գրած նամակները, որոնք ուսումնասիրվել են մեր կողմից, ինչպես աշխատանքի ներածությունում նշել ենք, թվագրված չեն: Սակայն քննելով դրանց բովանդակությունները Հուսեյն Ալի խանի արտաքին քաղաքականությանը բնորոշ հատկանիշների համատեքստում, կարող ենք որոշակի եզրահանգումներ կատարել: Թեև Երևանի խանը վրաց թագավորից կախվածության մեջ էր, փորձում էր բարիդրացիական հարաբերություններ ունենալ նրա հետ հակամարտության մեջ գտնվող Օսմանյան իշխանությունների և հարևան փաշայությունների հետ: Հուսեյն Ալին, Նեման աղային շնորհավորելով Կարսի կառավարիչ նշանակվելու կապակցությամբ, հույս է հայտնում, որ երկու երկրների հարաբերությունները նոր հրամաններով կկարգավորվեն և էլ ավելի կամրապնդվի վաղեմի բարեկամական կարգավիճակը³⁵¹: Հուսեյն Ալի խանն օսմանյան արքունիք ուղարկած նամակներում խոսում է բարեկամության մասին՝ շնորհակալություն հայտնելով տարբեր նվերների մասին³⁵²: Էնզելիի հյուպատոս Բոգոլյուբովը 1770թ. մայիսի 28-ին արտաքին գործերի կոլեգիա ուղարկած հաշվետվությունում նշում է, որ Երևանի հայերն ապավինում են Հերակլ 2-րդի պաշտպանությանը՝ չխուսափելով նրան գումարային աջակցություն տրամադրելուց: Նույն հաշվետվությունում, հեղինակը, անդրադառնալով Երևանի Հուսեյն Ալի խանին, նշում է, որ վերջինս առանց Քերիմ խանի չի կարող դիմակայել Հերակլ 2-րդին, չնայած Քերիմ խանը նրան դրդում է Հերակլ 2-րդի դեմ դուրս գալ և հարկ չվճարել³⁵³:

Այսպիսով կարելի է եզրահանգել, որ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, լինելով Հերակլ 2-րդի հարկատուն, ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ամենայն հավանականությամբ կարողացել է չեզոք դիրքորոշում պահպանել և որևէ հակաթուրքական գործողություն չիրականացնել:

Հերակլ 2-րդը, չկարողանալով ռուսական զենքի օգնությամբ հասնել իր նպատակներին, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել Օսմանյան կայսրության հետ հարաբերությունները կարգավորելու և Քարթլի-Կախեթի թագավորության սահմանների անվտանգությունը ապահովելու ուղղությամբ: Դրա համար հարմար առիթ էր թուրք-

³⁵¹ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 176բ:

³⁵² ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 132ա, 161բ և այլն:

³⁵³ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 101-102.

իրանական հարաբերությունների սրումը: 1776թ. Քերիմ խանը խախտում է օսմանյան սահմանները Բաղդատի և Բասրայի շրջաններում, նրա եղբայր Սադրը խանը պաշարում է Բասրան: Սկսված թուրք-իրանական պատերազմում օսմանյան կայսրությունը փորձեց լավացնել հարաբերությունները Այսրկովկասի տիրակալների՝ այդ թվում նաև Հերակլ 2-րդի հետ: Պատմագիր Ջևդեթ փաշայի հաղորդման համաձայն, այդ ժամանակ Բաղդատի վալի՝ Օմեր փաշայի և Իրանի դեսպան, նշանավոր բանաստեղծ Վեիբի-էֆենդիի ներկայացրած զեկուցումներից պարզվում էր, որ Իրանի խաների օսմանյան կառավարության դեմ պատրաստած զինվորական ուժերի հետ միասին, մեծ վտանգ էր ներկայացնում նաև Հերակլ 2-րդը: Անդրադառնալով նրա դերին Ջևդեթ փաշան գրում է. *«Թիֆլիսի խանը՝ Հերակլը Ռուսիայի հետ լավ հարաբերության մեջ էր...: Այդ ժամանակ երկրում երևան եկած հանքերի շնորհիվ իր ուժն ու հզորությունն ավելացնելով, նաև մեկ օրում 20 հազարանոց բանակով ուզած ուղղությամբ շարժվելու կարող՝ ուժեղ մի թշնամի էր դարձել: Այնպես որ նա կարող էր Քերիմ խանին միանալ, որով նրա {Քերիմ խանի} հարձակումը դառնում էր որոշված և անստորադրելի»³⁵⁴*: Նման իրադրությունում օսմանյան իշխանությունները քայլեր են ձեռնարկում Այսրկովկասի խաներին և Հերակլ 2-րդ արքային իրենց կողմը գրավելու, որպեսզի վերջիններս չմիանան Քերիմ խանին: Ախալցխայի և Կարսի կառավարիչների միջոցով սուլթանի կողմից նամակներ և նվերներ ուղարկվեցին երկրամասի խաներին և Հերակլ 2-րդին: Երևանի Հուսեյն Ալի խանին ուղարկված ֆերմանի քննումը հնարավորություն է տալիս առավել խորքային ուսումնասիրել Հուսեյն Ալի խանի և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունները, ինչպես նաև Հերակլ 2-րդի և Խոյի Ահմադ խանի ունեցած դերակատարումը դրանցում: Այդ իսկ պատճառով հարկ ենք համարում ներկայացնել ֆերմանի առավել կարևոր հատվածները:

«... Իմ աշխարհապարփակ ֆերմանում հայտնել եմ, քանի որ Ադրբեջանի խաների կողմից առայժմ թշնամական ընթացք և շարժում չի նկատվել, հետևաբար նրանց երկրների վրա չպետք է հարձակվել: Նրանցից արժանավորներին հատուկ նամակներ եմ գրել և արգելել Ձենդ-Քերիմի հետ կապ հաստատել: Եթե նրանք [խաները] իրենց

³⁵⁴ Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 228:

վիճակում ապրեն, մեր նկատմամբ թշնամություն և արելություն արտահայտելուց հետո մնան, իմ Բարձր Սուլթանությանը հպատակություն և հնազանդություն ցուցաբերելու դեպքում, նրանց ապահովության և անվնաս կացության մասին ցուցումներ և հանձնարարություններ կտրվեն»:

Այսպիսով, Ֆերմանի սկզբում նշվում է, որ Երևանի Հուսեյն Ալի Խանը մինչ այդ սուլթանական արքունիք ուղարկած գրությունով իր հավատարմությունն է հայտնել սուլթանին: Ֆերմանում նշվում է, որ սուլթանը Հուսեյն Ալիի իրեն հպատակվելու մասին իմացել է ոչ միայն Հուսեյն Ալի Խանի մարդկանց զեկուցումներից, այլ նաև Խոյի Ահմադ խանից և Հերակլ 2-րդից: Հնարավոր է, որ Հուսեյն Ալի խանի սուլթանին հավատարմություն հայտնելու որոշման վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել նաև Ահմադ խանը և Հերակլ 2-րդը: Հարկավոր է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ Հերակլ 2-րդը, Երևանի, Խոյի և Հարավարևելյան Կովկասի մյուս խաները Բարձր դռանը հավատարմություն էին հայտնում և դրա դիմաց նվերներ ստանում միայն չեզոքության և Քերիմ խանի հետ դաշինքի չգնալու դիմաց: Բացի այդ օսմանյան իշխանությունները խոստանում էին Հարավարևելյան Կովկասի խանություններին Քերիմ խանի հարձակման դեպքում օգնություն տրամադրել³⁵⁵:

Այսպիսով, Հուսեյն Ալին, հպատակություն և հավատարմություն հայտնելով սուլթանին, ամենևին չի անցել սուլթանի ենթակայության ներքո: Նամակում նման ձևակերպումը կարող էր պայմանավորված լինել ժամանակի դիվանագիտական գրագրությանը հատուկ շարադրանքով և ամենևին չնշանակեր, որ այսուհետ Երևանի խանությունը Օսմանյան կայսրության ազդեցության ներքո է: Հուսեյն Ալին Օսմանյան կայսրության և Քերիմ խանի միջև առկա հակամարտությունում պարզապես պարտավորվել է չօգնել Քերիմ խանին, ինչի դիմաց արժանացել է սուլթանի բարեհաճ վերաբերմունքին և երկու հազար ոսկե դրամ ու սամույրե խալաթ նվեր ստացել: Իսկ վերոնշյալ Ֆերմանին ի պատասխան Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, հետևելով Հերակլ 2-րդի, Խոյի Ահմեդ խանի, Չըլդրի վալիի՝ Սուլեյման փաշայի, օրինակներին, Կարսի

³⁵⁵ Ֆերմանն ամբողջությամբ տե՛ս նույն տեղում, էջ 233-234:

սերասքեր Ալի փաշայի հետ բանակցելով օսմանյան կառավարութանը հավատարմություն է հայտնում³⁵⁶:

Ֆերմանում Հերակլ 2-րդի և Խոյի Ահմադ խանի սուլթանին միանալու հանգամանքի հիշատակումը նշանակում է, որ այդ ժամանակ Երևանի խանի արտաքին քաղաքականությունում կարևոր դերակատարում ունեին վերջիններս: Մենք արդեն նշել ենք, թե ինչով էր պայմանավորված Հերակլ 2-րդի ազդեցությունը Երևանում, այդ իսկ պատճառով կանդրադառնանք Երևանի Հուսեյն Ալի խանի և Խոյի Ահմադ խանի հարաբերություններին: Երկու խաների միջև առկա դաշնակցային հարաբերությունների մասին վկայում են Հուսեյն Ալի խանի Ահմադին ուղղված նամակները, որոնցում Երևանի խանը հայտնում է իր բարեկամության մասին, շնորհակալություն հայտնելով Ահմադ խանի կողմից ուղարկված կտորեղենի և քաղցրավենիքի համար,³⁵⁷ շնորհավորում է Ահմադ խանին Իմամ Ղուլի խանի նկատմամբ տարած հաղթանակի կապակցությամբ՝ միաժամանակ պատրաստակամություն հայտնելով կատարելու ցանկացած տիպի ծառայություն, եթե Ահմադ խանը ցանկանա³⁵⁸:

Նրանց դաշնակցային հարաբերություններն ավելի ամրապնդվեցին Հուսեյն Ալի խանի դստեր և Ահմադ խանի ամուսնությամբ: Այս ամուսնությունում իր ավանդն ուներ նաև Հերակլ 2-րդը: Ըստ Իսսե Բարաթաշվիլիի, ով ապրել է 1728-1786թթ., 1776թ. Հուսեյն Ալի խանի դստերը, ով գեղեցիկ էր և հարուստ օժիտի տեր, կնության էին ուզում նաև Գյանջայի Մահմադ խանը և Շուշիի Իբրահիմ խանը: Հուսեյն Ալին բոլոր փեսացուներին գրում է, որ ում Հերակլ 2-րդը կիրամայի տալ, նրան էլ կտա իր աղջկան: Ահմադ խանը Հերակլ 2-րդին երեք հազար թուման և հազար պալատական ծառա է խոստանում: Գյանջայի խանն ուղարկում է պատանդներ: Այսպիսով, ոմանք արծաթ և գումար էին ուղարկում, ոմանք՝ պատանդներ: Մինչ սրանց գալը Հերակլ 2-րդն իր զորապետին մեկ այլ գործով ուղարկում է Երևանի խանի մոտ և բերանացի հասկացնել տալիս. «Աղջիկդ Ահմադ խանին տուր, որոշիր»³⁵⁹: Կարծում ենք Հերակլ 2-

³⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 229:

³⁵⁷ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 55ա:

³⁵⁸ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 42բ:

³⁵⁹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 165-166:

րդի նման խորհուրդը պայմանավորված էր օսմանյան իշխանությունների այսրկովկասյան քաղաքականությամբ, որի համատեքստում վերջիններս Հերակլ 2-րդին, Հուսեյն Ալի խանին և Ահմադ խանին կարևոր տեղ հատկացնելով՝ փորձում էին սիրաշահել և ամեն ինչ անել, որպեսզի նրանք դաշինքի չգնային Քերիմ խանի հետ:

Հուսեյն Ալին, ակտիվ կապեր ունենալով օսմանյան փաշաների հետ, երբեմն մասնակցում էր փաշաների միջև մղվող միջիշխանական պայքարին՝ դաշնակցելով կողմերից մեկի հետ, ինչպես եղավ 1774թ., երբ Բայազետի Ավդի և Իսաղ փաշաների միջև պատերազմ էր ընթանում փաշայությանը տիրելու համար: Այդ ժամանակ Հուսեյն Ալի խանը դաշնակից էր Ավդի փաշային³⁶⁰: Ուստի Երևանի խանության շուրջ ընթացող իրադարձություններից անմասն չէին նաև օսմանյան փաշայությունները: Մարկովան նշում է, որ օսմանյան իշխանության հետ դաշինքի գնալն օգնեց Հերակլ 2-րդին Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հետ տիրել Երևանին՝ չհանդիպելով թուրք փաշաների դիմակայությանը³⁶¹: Պետք է ենթադրել, որ օսմանյան իշխանությունները ճանաչել են Հուսեյն Ալի խանի վասալական կախվածությունը Հերակլ 2-րդից ի հակադրություն Քերիմ խանի, քանի որ այդ ժամանակ լարված էին վերջինիս և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունները: Չնայած օսմանյան իշխանությունների նման դիրքորոշմանը, մենք չունենք բավարար փաստեր պնդելու, որ Երևանում թուլացել էին Քերիմ խանի դիրքերը և խանությունն ամբողջովին անցել էր Հերակլ 2-րդի ազդեցության ներքո:

Երևանում քննարկվող ժամանակաշրջանում Հերակլ 2-րդի հետ միաժամանակ ազդեցություն ուներ նաև Իբրահիմ խանը: Բուտկովի հաղորդման համաձայն Հերակլ 2-րդը դեռևս 1760թ. բարեկամական կապեր էր հաստատել Իբրահիմի հետ, որը տևել էր 23 տարի³⁶² և նա Իբրահիմի հետ կիսել է իր ազդեցությունը Հարավարևելյան Այսրկովկասում. Երևանից և Գանձակից հարկ է վերցրել³⁶³: Երևանի Հուսեյն Ալի խանի և Իբրահիմ խանի հարաբերությունների ուսումնասիրման համար կարևոր

³⁶⁰ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Ը, էջ 283:

³⁶¹ О. Маркова, указ. соч., с. 156

³⁶² Կողմերի դաշնակցային հարաբերությունների 23 տարի անց դադարումը պայմանավորված էր Ռուսաստանի և Քարթլի-Կախեթի թագավորության միջև 1783թ. Գեորգևսկի դաշնագրի կնքումով, որին կանդիդատանք ատենախոսության մյուս գլխում:

³⁶³ П. Бутков, Материали для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 года, ч. 1, с. 337.

սկզբնաղբյուր է Հուսեյն Ալի կողմից վերջինս ուղարկված նամակը³⁶⁴: Նամակով Երևանի խանը հայտնում է, որ վստահելի մարդ է ուղարկում դաշինքն ամրապնդելու համար, նշում է, որ որոշ խնդիրներ են ծագել, որոնց մասին նամակատարն անձամբ կհայտնի, ինչպես նաև որոշ նվերներ՝ կտորեղեն և այլն է ուղարկում, միաժամանակ ներողություն խնդրելով թերացումների համար և հույս հայտնում, որ բարեկամական ամուր կապեր կստեղծվեն միմյանց միջև³⁶⁵: Համաձայն այս նամակի Երևանի խանը որոշակի վասալական պարտականություններ է ունեցել Իբրահիմ խանի նկատմամբ: Կարծում ենք, որ Իբրահիմ խանի և Հուսեյն Ալի միջև առկա «դաշինքը», ինչպես նաև Իբրահիմի Երևանի խանության նկատմամբ ունեցած գերակայությունը բավականին կարճ ժամանակ է ընդգրկել, պայմանավորված լինելով թուրք-իրանական հակամարտությամբ և օսմանյան կայսրության Իրանի դեմ Այսրկովկասում կռաւիցիա ստեղծելուն ուղղված քաղաքականությամբ: Հերակ 2-րդին ևս ձեռնտու չէր Երևանի խանությունում իր ազդեցությունը Իբրահիմ խանի հետ կիսելը: 1779թ. Հերակ 2-րդի Երևան կատարած արշավանքին Իբրահիմի մասնակից չլինելը փաստում է այն մասին, որ այդ ժամանակ Երևանում նա որևէ ազդեցություն չուներ:

Այսպիսով, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ու մյուս աղբյուրների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը տարածաշրջանում լարված միջազգային իրադրություններում կարողացավ հակամարտող կողմերի հետ պահպանելով բարեկամական հարաբերություններ՝ չթշնամանալ նրանցից որևէ մեկի հետ՝ միաժամանակ կարողանալով շարունակել վարել կիսանկախ արտաքին և անկախ ներքին քաղաքականություն:

³⁶⁴ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 123ա :

³⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 124բ:

3.3 Երևանի Հուսեյն Ալի խանի և Հերակլ 2-րդի փոխհարաբերությունները

Երևանի հայ բնակչությունը կարևոր դերակատարում ուներ խաների և Հերակլ 2-րդի հարաբերությունում: Նշված ժամանակաշրջանում մեծ էր հայ բնակչության թիվը Քարթլի-Կախեթի թագավորությունում: Հայերը XVIII դարի երկրորդ կեսին կազմում էին Թիֆլիսի քաղաքային բնակչության երեք քառորդը և առաջնային դիրքեր ունեին քաղաքային տնտեսության զարգացման գործում³⁶⁶: Հերակլ 2-րդի բանակում այլազգիների հետ համատեղ կռվում էին նաև հայերը³⁶⁷:

Սույն ժամանակահատվածում հայ ազատագրական գործիչները Հայաստանի ազատագրման իրենց ծրագրերում մեծ հույսեր էին կապում Հերակլ 2-րդի հետ: Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Ալեքսեյ Օբրեսկովը 1752թ. օգոստոսի 4-ին գրած զեկուցագրում նշում է, որ «Հայերը, լսելով, որ իրենց պատրիարքին Հերակլը ընդունել է բոլոր պատիվներով և իրենց՝ հայերին, վրացիներին հավասար հովանավորում է, որոնք նրա զորքերում կազմում են գրեթե կեսը, փառաբանում էին սնապարծությամբ, որ իրենց հավատարկիցները ուրիշներից ոչ պակաս լավ զինվորներ են և որ դրանով գերության լծից, որի ներքո նրանք մի քանի հարյուրամյակ գտնվում են, կազատագրվեն³⁶⁸»: Էնզելիում գտնվող ռուսական հյուպատոսը գրում է. «Վրաստանի տիրակալ Հերակլը, սկսելով Վրաստանի կառավարումը, շատ դեպքերում հանդես էր գալիս պարսկական կամայականություններից Երևանի քաղաքացիների և բնակչության պաշտպանությամբ՝ որպես հարևան ու քրիստոնյա...»: Հյուպատոսը նշում է, որ Երևանի հայերը տարբեր խնդրանքներով հաճույքով դիմում են Հերակլ 2-րդին և դրամ տրամադրում, երբ վերջինս դրամական պահանջներ է ունենում³⁶⁹: Այսպիսով, XVIII դարի երկրորդ կեսին մահմեդականների դեմ պայքարում շարունակվում էր հայ-վրացական համագործակցությունը: Արևելյան Հայաստանի հայությունը, լինելով մահմեդական տիրակալների ենթակայության ներքո, փորձում էր Հերակլ 2-րդի օգնությամբ ամրապնդել իր դիրքերը և թեթևացնել օտար լուծը:

³⁶⁶ Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 110:

³⁶⁷ Բազմաթիվ են վկայությունները շված ժամանակաշրջանում հայ-վրացական զինակցության մասին: Առավել մանրամասն տե՛ս Մ. Զուլայան, նշվ. աշխ., էջ 227, Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 109-155:

³⁶⁸ Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., 159:

³⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 193, Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 101.

Հայությունը վրացիների հետ համագործակցում էր նաև ռուսական կայսրության հովանու ներքո անցնելու քաղաքականության գործում: Հերակլ 2-րդն իր հերթին ի դեմս հայության ամուր հենարան ուներ իր ներքին և արտաքին քաղաքականությունը վարելիս: Ըստ Մարկովայի՝ Երևանի խաների վրա Հերակլ 2-րդի իշխանության ամրությունը պայմանավորված էր նաև խանության հայ բնակչությանը ցուցաբերած աջակցությամբ³⁷⁰:

Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, ինչպես բազմիցս նշեցինք, Հերակլ 2-րդին հարկատու դառնալով պահպանում է ներքին ինքնավարությունը, փոխարենը Հերակլ 2-րդը պետք է պաշտպաներ խանությունն արտաքին թշնամիներից: Այս կարգավիճակը օգնեց Երևանի խանին մանևրել արտաքին քաղաքականության մեջ և համեմատաբար ապահով պահպանել խանության սահմանները: Հուսեյն Ալի խանը արտաքին քաղաքականությունում, չգործելով Հերակլ 2-րդի դեմ, անկախ էր իր գործողություններում:

1760թ. կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին նամակ է գրում կայսրուհի Ելիզավետա I և տեղեկացնում, որ վրաց ու հայ ժողովուրդը, տարիներ ի վեր օտար տիրապետության տակ լինելով, ավելի ծանր բեռի տակ ընկան Իրանում թագավորության անկումից հետո: Կաթողիկոսը խնդրում է Ռուսաստանին ուշադրություն դարձնել Թեյմուրազ 2-րդի խնդրանքին և օգնություն ցուցաբերել լեզգիների դեմ պայքարում, քանի որ նրանք անընդհատ ավերի ու թալանի են ենթարկում հայ ու վրաց ժողովրդին³⁷¹: Հովսեփ Էմինի Երևանում իրականացրած գործունեության քննումից հնարավոր է լինում հասկանալ, թե ինչպիսին էին Հերակլ 2-րդի և Հուսեյն Ալի խանի հարաբերությունները, մասնավորապես իր ներքին և արտաքին քաղաքականությունում խանը կաշկանդված էր արդյոք Հերակլ 2-րդին հարկատու լինելով, թե ոչ, ինչպես նաև՝ ինչ դերակատարում այդ ամենում ունեին հայերն ու հայ քաղաքական միտքը: 1764թ. Սիմեոն կաթողիկոսը Հերակլ 2-րդին ուղղված նամակում, անդրադառնալով Երևանում Հովսեփ Էմինի մարդկանց վարքին, գրում է. «Այդ մեր պարոնին մեկ-երկու մարդ ունի , որք միշտ գան յայս կողմունս և

³⁷⁰ О. Маркова, указ. соч., с. 141.

³⁷¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 18:

համարձակ ծաղր առնին...: Յայս միջոցին մեկ մահպեսի Գրիգոր մի ունի, եկն յերևան և աստ լրբաբար խօսելով կռուել է ընդ խանի մարդկանցն, և նոքա ևս գնեալ էին զնա և մերկացուցեալ և զոր ինչ գրեանս ուներ առեալ էին և տարել խանին և այլոց ցոյց տուեալ»³⁷²: Այնուհետև անդրադառնալով Էմինի մարդկանց մոտից գտնված երկու գրերին, կաթողիկոսը նշում է, որ դրանցից «մեկն ի տէրութենէդ առ Սուրբ Կարապետա առաջնորդ Յօնան վարդապետն գրեցեալ, զորս տեսին ամենեքեան և առ մեզ ևս բերին, և տեսաք, որ քո կնիքն էր և յոյժ զարմացաք: Բայց մեք ստեցաք՝ ասելով, թե այդ կնիքդ հնարացեալ է և ոչ է վալուն կնիքն»³⁷³: Հայտնի է, որ Հովսեփ Էմինը Հայաստանի ազատագրման գործում կարևոր տեղ էր հատկացնում նաև Հերակլ 2-րդին և Սիմեոն Երևանցին պետք է այնպես աներ, որ Հուսեյն Ալի խանը հայության և Հերակլ 2-րդի կողմից եկող որևէ վտանգ չտեսներ իր իշխանության նկատմամբ: Այդ պատճառով Սիմեոն Երևանցին Հովսեփ Էմինի մարդկանց մոտ հայտնաբերված նամակի Հերակլ 2-րդի կողմից գրված լինելը հերքում է՝ իմանալով, որ հայ-վրացական համագործակցությունը կարող է հանգեցնել հայության նկատմամբ Հուսեյն Ալի խանի անվստահությանը և հալածանքներին: Սակայն միայն այդ պատճառով կաթողիկոսը չէր կարող Հերակլ 2-րդի անունից խանին հավաստել, որ այդ կնիքը կեղծված է: Կաթողիկոսի նման քայլը հուշում է Սիմեոն Երևանցու և Հերակլ 2-րդի ընդհանուր խնդիրներ ունենալու, թուրք և պարսիկ նվաճողների դեմ ընդհանուր պայքարելու (անկախ դրա տվյալ ժամանակահատվածում իրատեսական կամ ոչ իրատեսական լինելուց) քաղաքականության մասին: Այս դեպքերի քննումից մեկ այլ կարևոր եզրակացության ևս կարելի է հանգել: Դա վերաբերվում է Հուսեյն Ալի խանի և Հերակլ 2-րդի հարաբերություններին: Երևանի խանը Հերակլ 2-րդի հարկատուն էր, սակայն Սիմեոն Երևանցին փորձում էր Հերակլ 2-րդին «արդարացնելու» Հուսեյն Ալի խանի մոտ, որպեսզի խանը չկարծեր, որ նա պարսիկների դեմ ուղղված քայլեր է ծրագրում: Այս փաստը խոսում է խանի բավականին ինքնուրույն լինելու և իր գործունեությունում հաճախ Հերակլ 2-րդից կախվածություն չունենալու մասին: Սակայն դա բավարար չէր, որպեսզի կաթողիկոսը ցանկություն ունենար Հերակլ 2-րդին պաշտպանել խանի մոտ: Կարծում ենք տվյալ ժամանակահատվածում Հերակլ 2-րդը Երևանի խանի նկատմամբ

³⁷² Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 164:

³⁷³ Նույն տեղում, էջ 164:

որոշակի զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում հաշվի առնելով Քերիմ խանի ազդեցությունը տարածաշրջանում: Վերջինս ակտիվ ռազմական գործողություններ իրականացնելով Ղարաբաղի և Ղուբայի խանությունների դեմ, կարողանում է հաղթել և իր հետ գերի տանել Ղուբայի Ֆաթի Ալի Խանին և Ղարաբաղի Փանահ խանին³⁷⁴:

Այս շրջանում Երևանի խանն իր հերթին չխուսափեց օգնական զորք ուղարկել Գանձակի Շահվերտի խանին, ում դեմ դաշինք էին կազմել Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը, Շիրվանի Հուսեյն խանն ու Հերակլ 2-րդը³⁷⁵: 1770թ. մայիսի 28-ին էնզելիում ռուս հյուպատոս Գավրիլա Բոգոլյուբովը արտաքին գործերի կոլեգիային գրում է, որ Քերիմ խանը Երևանի խանին կոչ է անում հրաժարվել Հերակլ 2-րդին հարկ վճարելուց և դիմադրություն ցույց տալ: Հերակլ 2-րդը աջակցություն ունի Երևանի հայության կողմից: Հերակլ 2-րդը սպառնալիքներով Երևանի խանից երեսուն հազար ռուբլի³⁷⁶ հարկ է վերցնում, ցույց տալով որ պատրաստ է զենքի ուժով վեքիլից վերցնել Երևանը: Քանի որ Երևանի խանը բավարար ուժ չունի Հերակլ 2-րդին դիմակայելու, սպասվում էր, որ գործը կհասնի վեքիլի և Հերակլ 2-րդի բախմանը³⁷⁷:

Աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Երևանի խանն ակտիվ նամակագրական կապեր է ունեցել Հերակլ 2-րդի, ինչպես նաև նրա կնոջ՝ Դարեջան թագուհու, և որդու՝ Գեորգիի հետ: Ժամանակակից սկզբնաղբյուրներում հեղինակները, հիշատակելով Հերակլ 2-րդի դեպի Երևան իրականացրած արշավանքները, նշում են, որ դա Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հարկատվությունից խուսափելու հետևանքն էր: Վրացական արքունիք ուղարկված նամակների ուսումնասիրումից հնարավոր է լինում առավել մանրամասն և արժեքավոր տեղեկատվություն ստանալ հարկի վճարման կարգի, ինչպես նաև հարկատվությունից խուսափելու եղանակների մասին: Հուսեյն Ալին, բանեցնելով ճկուն դիվանագիտություն, չէր հրաժարվում հարկատվությունից, փոխարենը այն

³⁷⁴ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ 491:

³⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 492:

³⁷⁶ Հարկի չափն ըստ էության ճիշտ նշված չէ, քանի որ այլ սկզբնաղբյուրներում այն նշվում է 3 000 թուման. Թիֆլիսի թումանով հաշվելու դեպքում հարկը կկազմի 30 000 ռուբլի: Սակայն եթե հաշվի առնենք, որ վրաց արքունիք ուղարկվելիք հարկը թավրիզի թումանով էր հաշվում, ապա 3000 թումանը ռուբլու վերածելիս կլիներ 9000-ից քիչ ավելի: Կարծում ենք այստեղ գործ ունենք ինչ որ թվաբանական շփոթմունքի հետ:

³⁷⁷ Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 101.

կանոնավոր կերպով չէր իրականացնում: Վրաց թագուհի Դարեջանին գրված նամակում խանը, հավաստելով իր հավատարմությունը և բարեկամությունը, նշում է, որ ընդամենը 400 թավրիզի թուման է ուղարկում,³⁷⁸ մեկ այլ դեպքում 200 թավրիզի թուման է ուղարկում, միաժամանակ պատրաստակամություն հայտնելով կատարելու ցանկացած տիպի ծառայություն³⁷⁹: Բացի սա, խանը երբեմն գումարի փոխարեն որպես հարկ գյուղմթերք էր ուղարկում: Վրաց արքունիք գրված նամակները մեկով Երևանի խանը նշում է, որ Բաբա բեկի միջոցով 1000 ձմերուկ է ուղարկում Վրաստան, խնդրելով ներել իրեն հարկի վճարումն ուշացնելու համար³⁸⁰: Հերակլ 2-րդն իր հերթին փորձում էր տարբեր մեթոդներ գործի դնելով Երևանի խաներից ստանալ իր հարկը: Նման մեթոդներից մեկն իր պարտատերերին վճարելու փոխարեն Երևանի խանից համապատասխան գումարը վերցնելու փոխգիր տալն էր: Այսպես նա վարվեց տպագրիչ Պողոս Հովհաննիսյանի դեպքում, ով Թիֆլիսում տպարան էր հիմնադրել և Հերակլ 2-րդը, դրա դիմաց չվարձատրելով նրան, 400 թումանի փոխգիր տվեց, որպեսզի նա այդ գումարը վերցնի Երևանի խանից³⁸¹:

Խանի հարկատվությունից խուսափելը երբեմն հանգեցնում էր Հերակլ 2-րդի կողմից պատժիչ արշավանքի իրականացմանը, որոնց միջոցով Հերակլ 2-րդը վերականգնում էր իր ազդեցությունը Երևանի խանությունում: Վրաց արքան այդ արշավանքներն իրականացնում էր այն ժամանակ, երբ խանության նկատմամբ հետաքրքրություններ ունեցող այլ ուժեր, ինչպիսիք են օսմանյան փաշաները, Քերիմ խանը, այլ ներքաղաքական կամ արտաքին քաղաքական խնդիրներով զբաղված լինելով, չէին խոչընդոտի Հերակլ 2-րդին: Մեծ նշանակություն ունի Սիմեոն Երևանցու և նրա հաջորդ Ղուկաս Կարնեցու կատարած միջնորդական գործունեությունը Երևանի խաների և վրաց թագավորի հարաբերություններում ինչպես այս արշավանքների ժամանակ, այնպես էլ արշավանքների հետևանքների հաղթահարման՝

³⁷⁸ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 38բ:

³⁷⁹Նույն տեղում, էջ 59ա:

³⁸⁰Նույն տեղում, էջ 37բ:

³⁸¹Ս. Ճեմճեմեան, Տպագրիչ Պողոս Արապեան և Հերակլ Բ. Վրաց թագավորը, Բազմավեպ, 1978թ, 1-2, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, էջ 84: Պողոսը էջմիածին է գալիս 1783թ. հոկտեմբերին և սկսում նոր տպագրական դազգահի հիմնումը: Այն ավարտելով 1784 փետրվարի 5-ին՝ Պողոսը չի հեռանում, քանի որ դեռ չէր վերցրել իր գումարը խանից: Նա գումարը մեծ դժվարությամբ է վերցնում և մարտ-ապրիլ ամիսներին հեռանում է Երևանի խանությունից: Նույն տեղում, էջ 84-85:

կողմերի հաշտեցման ժամանակ: Հերակլ 2-րդի այդ արշավանքները կատարվել են 1765 և 1779 թվականներին: Հերակլ 2-րդի 1765թ. արշավանքն արյունալի հետևանքներ չի ունենում: Մեր պատմագրությունում³⁸² ընդունված է սկզբնաղբյուրներում առկա այն տեսակետը, որ Սիմեոն կաթողիկոսի միջնորդությամբ առանց մարտերի Հերակլ 2-րդը համաձայնում է Երևանի խանության իրեն հարկատու վիճակը պահպանվելու պայմանով դադարեցնել արշավանքը³⁸³: Այն, որ Սիմեոն Երևանցին այս արշավանքի ժամանակ ակտիվ գործունեություն է ծավալել Հերակլ 2-րդին Երևանում ռազմական գործողություններ իրականացնելուց զերծ պահելու ուղղությամբ, միանշանակ անհերքելի փաստ է: Սակայն մենք հակված չենք կարծելու, որ Հերակլ 2-րդը, ունենալով ոչ մեծ ֆինանսական միջոցներ, Երևանը թալանելու ու մեծ ավարով վերադառնալու հնարավորություն կօգտվեր: Թերևս վրաց արքան միայն Սիմեոն Երևանցու միջնորդությամբ չէր դադարեցնի իր արշավանքը և զրկվեր մեծ ավարից: Ամենևին չթերագնահատելով Սիմեոն Երևանցու ծավալած գործունեությունը և նրա անձնական հեղինակությունը Հերակլ 2-րդի մոտ, կարծում ենք, որ վերջինիս կողմից արշավանքի դադարեցումը կարող էր պայմանավորված լինել Վախթանգ 6-րդի (1711-1714թթ., 1716-1724թթ.) ապօրինի որդի Պաատայի ապստամբությամբ: Վերջինս Հերակլ 2-րդից դժգոհ մի խումբ իշխանների հետ դավադրություն էր փորձում կազմակերպել նրա դեմ և նրան սպանելով բազմել գահին: Սակայն դավադրությունը ժամանակին բացահայտվում է և Հերակլ 2-րդը կարողանում է կանխել այն³⁸⁴:

Այս արշավանքից հետո Հերակլ 2-րդին հարկատու դարձան նաև Երևանի խանության տարածքում ապրող քրդերը, որոնց առաջնորդ Սուլեյմանի դստեր հետ ամուսնացած էր Երևանի Հուսեյն Ալի խանը: Սուլեյմանի գլխավորությամբ քրդերը պարբերաբար ավերիչ արշավանքներ էին կատարում դեպի Կարսի, Բայազետի և այլ շրջաններ: Ղազախի գյուղերը ավերելու և մարդկանց կոտորելու ժամանակ քրդերը

³⁸² Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800թթ.), էջ 111, Լեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, Երևան, 1946, էջ 817-818, և այլն:

³⁸³ Այս դեպքերի քննման արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ 194-218, աշխատությունը, որի «Յաղագս գալստեան Աստուածագոր Արքային վրաց Հերակլայ յերկիրս Երեւանու ի ՌՄԺԴ ամի (1765) թուականութեանս մերում, և՛ ի Յունիս ամսեանն» գլուխը ամբողջությամբ նվիրված է վերոնշյալ իրադարձություններին:

³⁸⁴ О. Маркова, указ. соч., с. 132.

սպանում են դազախցիների առաջնորդ Ջաֆար յուզբաշու որդուն³⁸⁵: Հերակլ 2-րդի արշավանքի ժամանակ քրդերը խուսափում են վերջինիս հետ բախումից, անցնում են Արաքս գետը՝ հեռանալով Երևանի խանության տարածքից: Հուսեյն Ալի խանը Հերակլ 2-րդի հետ հարաբերությունները կարգավորելուց հետո դիմում է Սիմեոն Երևանցուն, որպեսզի վերջինս միջնորդի Հերակլ 2-րդի մոտ Հուսեյն Ալի խանի աներոջ՝ Սուլեյմանի համար, և քրդերը նրա գլխավորությամբ կարողանան վերադառնալ ու բնակվել Երևանի խանությունում: Սիմեոնը պատասխանում է, որ դժվար կլինի միջնորդել առանց տուրք խոստանալու: Հուսեյն Ալի խանն առաջարկում է հաստատել այն կարգը, որը եղել է Նադիր շահի ժամանակ, համաձայն որի քրդերը թե՛ տեղի խանին, թե՛ թագավորին 300-360 թուման տուրք էին տալիս: Սիմեոնի միջնորդությամբ Հերակլ 2-րդը թույլ տվեց քրդերին Սուլեյմանի գլխավորությամբ վերադառնալ³⁸⁶: Ի պատասխան կաթողիկոսի միջնորդության Սուլեյմանը հետագայում օգնեց նրան: Երբ Սիմեոն Երևանցին հրաժարվեց մի քանի տարվա հարկ վճարել խանին և նրանց միջև խնդիրներ ծագեցին, Սուլեյմանի միջնորդությամբ խանը հաշտվեց կաթողիկոսի հետ³⁸⁷: Դառնալով Հերակլ 2-րդի հարկատուն՝ քրդերը հետագայում՝ 1767թ. և 1769թ. հարկ չվճարեցին, ինչին հետևեց Հերակլ 2-րդի պատժիչ արշավանքը քրդերի դեմ³⁸⁸:

Որոշ ժամանակ անց Հուսեյն Ալի խանը կրկին հրաժարվում է Հերակլ 2-րդին տարեկան 3000 թուման³⁸⁹ հարկ վճարել³⁹⁰: Վրաց արքան Հուսեյն Ալի խանին պատժելու համար 1778թ. զորքով արշավում է Երևանի վրա³⁹¹: Սակայն Երևանի բերդ չհասած կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու միջնորդությամբ դադարեցնում է արշավանքը՝ իր պահանջը խանի կողմից կատարելու խոստման դիմաց: Խանը չի կատարում իր խոստումը և չի վճարում հարկը: 1779թ., Քերիմ խանի մահանալուց հետո, Հերակլ 2-րդն իրեն առավել ազատ զգաց Երևան պատժիչ արշավանք իրականացնելու համար,

³⁸⁵ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ 195:

³⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 227:

³⁸⁷ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Հատոր Բ, Էջմիածին 2001, էջ 3527:

³⁸⁸ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 188-189:

³⁸⁹ Ամենայն հավանականությամբ այստեղ խոսքը թավրիզի թումանի մասին է, քանի որ սովորաբար վրացական արքունիք ուղարկվելիք գումարը Երևանի խաները հաշվում էին թավրիզի թումանով: Վրացական արքունիք ուղարկվելիք գումարների դրամական միավորի մասին տե՛ս ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 38բ, 59ա:

³⁹⁰ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Դ, Թիֆլիս 1899, էջ ԻԸ:

³⁹¹ Նույն տեղում, էջ ԻԸ:

քանի որ մինչ այդ Հերակլ 2-րդի նման արշավանքը կարող էր հանդիպել Քերիմ խանի հակազդեցությանը: Հուսեյն Ալի խանն իր հերթին փորձում էր օգտագործել Հերակլ 2-րդի և Քերիմ խանի մեջ եղած այս հակասությունը և խուսափել կանոնավոր հարկատվությունից: Սակայն իրադրությունը փոխվեց Քերիմ խանի մահվանից հետո, և Հերակլ 2-րդը, իրեն իր գործողություններում ավելի ազատ զգալով, իր որդի Լևոնի հետ 12000-անոց զորքով, որոնց մեջ մեծ թվով լեզգիներ կային, շարժվում է Երևանի վրա³⁹²: Խանը, լսելով Հերակլ 2-րդի արշավանքի մասին, խնդրում է Սիմեոն Երևանցուն միջնորդել: Սակայն այս անգամ Հերակլ 2-րդը վճռական էր տրամադրված և կաթողիկոսի միջնորդությունները չեն օգնում: Խանը փորձում է հաշտության գնալ Հերակլ 2-րդի հետ՝ խոստանալով նրան տալ 4000 թուման և այլ նվերներ: Սակայն Հերակլ 2-րդը չի համաձայնվում³⁹³:

Գ. Աղանյանցը, անդրադառնալով այդ դեպքերին, նշում է, որ այդ արշավանքի ժամանակ «...ամենահարուստ հայ գիւղերը գաղթեցին Բայազետ և այլ տեղեր...»³⁹⁴: Հերակլ 2-րդը չի կարողանում գրավել Երևանի բերդը: Անհաջողության մատնվելով այս նախաձեռնությունում՝ նա փորձում է Երևանի բնակչությանը գերեվարել և բնակեցնել իր երկրում, որով կթուլացներ Երևանի խանին: Այդ նպատակով նա. «*առաքէ զոմանս ի հաւարարմաց իւրոց՝ զՄէլիք Շաքարօ, զՄիրզա Ռապի և զտէր Յօհաննէս Հայոց ի Բլուր գիւղէ առ Հայս փախուցեալս ի Բայազիտ, խօսիլ ընդ նոսա զխաղաղութիւն, թէ՛ ընդէ՛ր իբր յօտարէ ընդոստեալ խուսափէք զձեզ յանկիւնս աշխարհաց Քրդաց, ո՛չ ապաքէն վասն ձեր առի զգէն՝ փրկել զձեզ ի ձեռաց Պարսիցն ձերոց նեղչաց*»³⁹⁵: Որոշ աղբյուրների հաղորդման համաձայն Երևանի խանությունից բռնագաղթվածների մեջ եղել են նաև թուրքեր և պարսիկներ³⁹⁶:

Հարկ ենք համարում նշել այն հանգամանքը, որ Հերակլ 2-րդը հայ բնակչությանը խոստանում է ետ վերադառնալու դեպքում փոխհատուցել նրանց իրենց նախկին զրկանքների համար. «զրկանս ձեր տուժեցից ի Պարսից եօթնապատիկ»: Նա

³⁹²Նույն տեղում, էջ ԻԸ:

³⁹³ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 179:

³⁹⁴ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Դ, էջ ԻԸ

³⁹⁵ [Բարսեղ Սուրդունեանց], նշվ. աշխ., էջ 280:

³⁹⁶ Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 199:

պարտադրում է նաև Սիմեոն Երևանցուն, որ վերջինս ևս քայլեր ձեռնարկի փախստականներին ետ վերադարձնելու ուղղությամբ, հավաստելով, թե. *«վասն դոցա փրկութեան առի զգէն»*: Վրաց արքան Բայազետի փաշայից ևս պահանջում է ետ վերադարձնել այնտեղ ապաստանած հայերին³⁹⁷:

Հայերի վերադառնալուց հետո Հերակլ 2-րդը դրժում է իր խոստումը և հայերին գերեվարում ու տանում է Թիֆլիս: *«Կռունկ Հայոց աշխարհի»* ամսագրի *«Յիշատակարան ազգային արդեան պատմության համար»* հոդվածում անդրադարձ է արվում այս դեպքերին և նշվում, թե որ գյուղի բնակիչներն են գերի տարվել Թբիլիսի. *«Հերակլը հետևյալ գյուղերի բնակիչներին է տանում գերի Թիֆլիս՝ Հախուես Բալասան մելիքավ նոցա, Բլուր Մինաս մելիքավ նոցա, Ալեթլու և Էվծիլար գյուղերը քեթխոդայովք նոցա: Այս գյուղերը Երասխից այն կողմ էին, իսկ այս կողմից՝ Քեալակարխու և Սարգիս-ջան մելիք նոցա, Շահրիարուն Յոհան մելիք քեթխոդայ նոցա, Ղուրդուղուլու և խրտնած Հարություն քեթխոդայ նոցա: Աշտարակ և Գէորգ իշխան նոցա»*³⁹⁸: Հարկ ենք համարում նշել, որ վրացական պատմագրությունում այս դեպքերը հաճախ խեղաթյուրված են ներկայացվում. Ա. Ճեիշվիլին նշում է, որ վրացիները գրավում և ավերում են Երևանը, Գ. Մայսուրաձեն ենթադրում է, որ արշավանքի ժամանակ Երևանից չհեռացած գյուղերի բնակչությունը պատրաստ էր ընդունել վրացահպատակություն, ուստի նրանց նկատմամբ բռնություն չկիրառեց և խանությունից հեռացրեց միայն իր նկատմամբ վտանգ ներկայացնող բնակչությանը³⁹⁹:

Վաղարշապատի բնակիչները կարողանում են փրկվել: Նրանց Սիմեոն Երևանցին ապաստան է տալիս Էջմիածնի պարիսպների ներսում՝ Հերակլ 2-րդին խոստանալով վանքը չավերելու դեպքում կատարել նրա պահանջները: Հերակլ 2-րդը կաթողիկոսից մեծ չափի գումար է պահանջում, ինչը և ստանում է⁴⁰⁰:

Արշավանքի հենց սկզբում Հուսեյն Ալի խանը հայությանը կասկածում էր Հերակլ 2-րդի հետ համագործակցելու մեջ՝ կարծելով, որ հայերը ցանկանում են, որ Երևանի բերդին տիրի իրենց հավատակից արքան: Այդ պատճառով մինչ Երևանի բերդի

³⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 201:

³⁹⁸ [Բարսեղ Սուրդունեանց], նշվ. աշխ., էջ 280:

³⁹⁹ Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 199:

⁴⁰⁰ А. Арапатьян, указ. соч., с. 55.

պաշարվելը խանը հայ բնակչության մի մասին, այդ թվում տասներեք նշանավորների, պահում է բերդի տարածքում: Հերակլ 2-րդի հեռանալուց հետո խանը նշանավոր հայերին տանջանքների է ենթարկում և մեծ գումարներ խլում նրանցից, նրանցից մեկին մահապատժի ենթարկում՝ մեղադրելով Հերակլ 2-րդի հետ համագործակցելու և նրան դեպի Երևան արշավելու հրահրելու մեջ⁴⁰¹:

Հերակլ 2-րդի այս արշավանքը և բնակչության գերեվարումը մեծ վնաս հասցրեցին Հուսեյն Ալի խանին: Վերջինս քայլեր է ձեռնարկում Հերակլ 2-րդի հետ հաշտվելու համար: Նա հույս ուներ, որ հաշտությունից հետո Հերակլ 2-րդը թույլ կտար Վրաստան գաղթեցված բնակչության մի մասին վերադառնալ Երևան: Խանի և Հերակլ 2-րդի հարաբերություններում միջնորդի դեր է կատարում Չլդրի Սուլեյման փաշան⁴⁰²: Հուսեյն Ալի խանն իր կնիքապահին ուղարկում է նրա մոտ՝ խնդրելով նրա միջնորդությունը, որպեսզի վրաց արքան թույլատրի Երևանից բնագաղթած բնակչությանը ետ վերադառնալ⁴⁰³: Վ. Գրիգորյանը Սուլեյման փաշայի միջնորդի դերը բացատրում է Օսմանյան կայսրության նախաձեռնությամբ, որին ձեռնտու չէին Երևանի և Վրաստանի միջև թշնամական հարաբերությունները, քանի որ օսմանյան իշխանությունները կարծում էին, որ Հերակլ 2-րդը կարող էր վերջնականորեն գրավել Երևանը: Կարծում ենք տվյալ ժամանակահատվածում Հերակլ 2-րդն այնուամենայնիվ ի վիճակի չէր վերջնականորեն գրավել Երևանը, քանի որ վրաց թագավորը չունեի բավարար ուժակալան ուժ անգամ իր երկիրը լեզգիների արշավանքներից պաշտպանելու:

Հուսեյն Ալի խանը մի քանի անգամ պատվիրակություն է ուղարկում Հերակլ 2-րդի մոտ՝ բանակցելու: Չնայած այս բանակցությունները որոշակիորեն թուլացնում են լարված հարաբերությունները կողմերի միջև, այնուամենայնիվ դրանք վերջնական հաջողություն չեն ունենում, քանի որ Հերակլ 2-րդը չի հաշտվում խանի հետ: Այս

⁴⁰¹ Е. Хубов, Описание достопамятных происшествий в Армении случившихся в последние тридцать лет, т. е. от патриаршество Симеонова (1779 г) до 1809 года, Санкт-Петербург, 1811г, с. 3-4.

⁴⁰² ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 111ա:

⁴⁰³ Նույն տեղում, էջ 147ա:

բանակցություններին իր միջնորդությունն էր հանդես բերում նաև Էջմիածնի կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցին⁴⁰⁴:

Օգտվելով Հուսեյն Ալի Խանի թուլացած դիրքերից՝ մի քանի քոչվոր ցեղեր ապստամբություն են բարձրացնելում խանի դեմ, դուրս են գալիս խանության տարածքից և, այլ ցեղերի հետ միավորվելով, պարբերաբար ավերիչ և թալանիչ հարձակումներ իրականացնում խանության տարածքներում⁴⁰⁵:

Սակայն իրադրությունը տարածաշրջանում շուտով փոխվում է և Հերակլ 2-րդը շտապում է հաշտվել Հուսեյն Ալի Խանի հետ: Հերակլ 2-րդի դաշնակից Իբրահիմ Խանը պատերազմի մեջ է մտնում Խոյի Ահմադ Խանի հետ և Հերակլ 2-րդը, ունենալով Խոյ արշավելու ծրագրեր, ստիպված պետք է անցնեն Արարատյան դաշտով, ինչի համար էլ նրան պետք էր հաշտություն Հուսեյն Ալի Խանի հետ⁴⁰⁶: Կարծում ենք, որ այս իրադարձություններին հաջորդել է Հերակլ 2-րդի կողմից միջնորդներից որևէ մեկի միջոցով Հուսեյն Ալի Խանին հաշտվելու ցանկության մասին հայտնելը: Դրա մասին է հուշում Երևանի Հուսեյն Ալի Խանի Հերակլ 2-րդին ուղղված նամակներից մեկը, որով Խանը նշում է, որ մեծ ուրախությամբ է ընդունել վերջինիցս եկած լուրը և ֆինանսական միջոցներ է ուղարկում նրան⁴⁰⁷: Նամակը վերնագրված է «Վալիի մոտ բանակցող ուղարկելու վերաբերյալ», ինչը ենթադրում է, որ Հուսեյն Ալի Խանը նոր պատվիրակություն է ուղարկել Հերակլ 2-րդի մոտ: Իրադարձությունների ուսումնասիրումն առավել խորքային է լինում սկզբնաղբյուրների հաղորդած այլ տեղեկությունների շնորհիվ: Համաձայն դրանց, Հուսեյն Ալին 1781թ.ի նոյեմբերին չորրորդ պատվիրակությունն է ուղարկում Հերակլ 2-րդի մոտ՝ իր որդի Ղուկամ Ալի Խանի գլխավորությամբ: Այս պատվիրակության այցին հաջորդում է Վրաստան բռնագաղթված գյուղացիների մի մասի վերադարձը Երևանի խանություն: Հաշտության շուրջ բանակցելու համար Ղուկամ Ալի Խանի հետ Երևան է գալիս Հերակլ 2-րդի ներկայացուցիչ Իվանե Մուխրան բեյը, ով, մինչև 1782թ. հունվարի 12-ը մնալով Երևանում, հասնում է հաշտության կնքման, որի համաձայն Երևանի Խանը պետք է

⁴⁰⁴Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 69-71:

⁴⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 70:

⁴⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 72:

⁴⁰⁷ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 222բ:

Հերակլ 2-րդին նախկինի պես տարեկան 3000 թուման վճարեր, անհրաժեշտության դեպքում իր զորքով օգնության հասներ, ինչպես նաև Երևանի խաները պետք է այսուհետ նախքան իրենց իշխանությունը ժառանգելը, հաստատվեին Հերակլ 2-րդի կողմից⁴⁰⁸:

Այսպիսով, Մատենադարանի դիտարկվող շրջանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալների ներգրավումը օգնում է առավել ամբողջական դարձնել վրաց թագավոր Հերակլ 2-րդի և Երևանի Հուսեյն Ալի խանի փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը և եզրակացնել, որ Երևանի խանի փորձերը տարածաշրջանի այլ ուժերի հետ համագործակցելով խուսափել Հերակլ 2-րդի նկատմամբ իր վասալական պարտականությունները կատարելուց միշտ չէ, որ պսակվում էին հաջողությամբ: Ի վերջո, Երևանի խանության նկատմամբ այլ հավակնորդների բացակայության պայմաններում Հերակլ 2-րդը կարողացավ մեծ ուժերով արշավել Երևան և ամրապնդել իր ազդեցությունն այստեղ: Եթե 1750-1770-ականների վերջ ընկած ժամանակահատվածում Հուսեյն Ալի խանը պարտավոր էր միայն 3000 թուման գումար հարկ վճարել՝ փոխարենը ստանալով ռազմական օգնություն վրաց արքայից և պահպանել ներքին ինքնուրույնություն, ապա Հերակլ 2-րդի 1779թ. արշավանքից հետո խանությունը ծանր դրության մեջ հայտնվեց և Հուսեյն Ալի խանի ու Հերակլ 2-րդի միջև 1782թ. կնքված հաշտությունից հետո Հերակլ 2-րդի ազդեցությունն ավելացավ Երևանում. այսուհետ Երևանի խաների ինքնուրույնությունը սահմանափակված էր խանության ներսում, քանի որ նրանք պետք է հաստատվեին Հերակլ 2-րդի կողմից, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության մեջ համագործակցեին նրա հետ՝ անհրաժեշտության դեպքում զորք տրամադրելով:

⁴⁰⁸Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 73:

ԳԼՈՒԽ IV. ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1780-ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

4.1 Երևանի խանությունը 1780-ականների ռուս-իրանական հարաբերությունների համատեքստում

Քերիմ խանի մահվանից հետո, երբ Իրանում շահական գահի օրինական ժառանգորդի բացակայության պայմաններում կրկին գահակալական կռիվներ սկսվեցին, Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության Այսրկովկասում իրենց ազդեցությունը տարածելու քաղաքականության համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: Իրանում Ռուսական կայսրության հյուպատոս Ի. Տումանովսկին, արտաքին գործերի կոլիգիային գրած հաշվետվությունում, նկարագրելով իրադրությունը Իրանում Քերիմ խանի մահվանը նախորդող ժամանակաշրջանում, նշում է, որ Իրանը, օրինական շահի բացակայության պայմաններում, ղեկավարվում է խաների կողմից, ովքեր, իրենց տիրույթներում ունենալով անսահմանափակ իշխանություն, զվարճանում են միմյանց հետ պատերազմելով, միմյանց հյուր կանչելով հանում են աչքերը, երկիրն ավերակների է վերածվում: Այնուհետև հեղինակը, հաշվետվությունում նշելով, որ Իրանում տարածված լուրերի համաձայն վեքիլը մահացու հիվանդ է, փորձում է կանխատեսել, թե ինչպիսին կլինի իրադրությունը Իրանում վեքիլի մահվանից հետո, գրելով, որ երկրում երկար ժամանակ արյունահեղություն կլինի, մինչև որևէ մեկը հաջողության հասնի և դառնա շահ կամ վեքիլ, քանի որ Քերիմ խանի որդիները չեն համարվում օրինական ժառանգորդներ⁴⁰⁹:

Հյուպատոսի կանխատեսումներն իրականություն դարձան և Իրանում գահի համար ընթացող պայքարին Ռուսաստանը փորձեց ակտիվ դիվանագիտական մասնակցություն ունենալ՝ փորձելով նման կերպ ամրապնդել և տարածել իր ազդեցությունը Այսրկովկասում: Քերիմ խանի մահվանից հետո (1779թ. մարտի 2) իշխանության համար պայքար ծավալվեց գենդերի միջև՝ Քերիմի եղբայրներ Ջեքի խանի, Սադեղ խանի և Քերիմի որդի Աբուլ Ֆաթի խանի միջև: Աբուլ Ֆաթի խանը,

⁴⁰⁹РГАДА, фонд 15, оп. 1, дело 192, с.134/25 об. 25.

իրեն հայտարարելով Քերիմ խանի ժառանգորդ, կարողանում է հաստատվել Շիրազում: Սակայն նրան իշխանությունից զրկում է Սադեղ խանը⁴¹⁰: Գիլանի Հեդայեթ խանը, ցանկանալով Ռուսաստանին ներգրավել այս պայքարի մեջ, Աստրախանի նահանգապետ Ժուկովին գրած նամակում Քերիմ խանի որդու անունից օգնություն է խնդրում վերջինիս իշխանությունը իրանում հաստատելու համար⁴¹¹: Հայտնի չէ, թե ուսական իշխանություններն ինչպես են պատասխանել Հեդայեթ խանի այդ նամակին, սակայն աղբյուրներում տեղեկության չենք հանդիպել նամակը ստանալուն հաջորդող ժամանակահատվածում իրանում ծավալված միջֆեոդալական պայքարին հոգուտ Հեդայեթ խանի և Աբուլ Ֆաթի խանի ուսական օգնության և միջամտության մասին:

Երևանի խանի⁴¹² Սուլեյման փաշային գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ իրանում ընթացող իրադարձություններին հետևում էին նաև օսմանյան իշխանությունները՝ քայլեր ձեռնարկելով Այսրկովկասի խաներին միավորելու և տարածաշրջանն իրանի խաների ոտնձգություններից զերծ պահելու ուղղությամբ: Նամակից տեղեկանում ենք, որ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանն ու լեզգիների Ումմա խանը նամակներ են ուղարկել Երևանի խանին՝ տեղեկացնելով, որ լեզգի զորահրամանատարներն անցել են իրենց (հավանաբար Երևանի խանը նկատի ունի իրեն, Սուլեյման փաշային, Իբրահիմ խանին և իրենց դաշնակիցներին) կողմը⁴¹³: Նամակով հաղորդվում է նաև, որ «Ախալցխայի, Էրզրումի և Ռումի կողմերի սանջակբեկերի միրմիրանի պաշտոնը» տրվել է Երևանի խանին, և հրամայվել է, որ

⁴¹⁰ Պատմութիին Պարսից, Յորագրէ Մեսրոպայ Դ Թաղիդեանց Վ. Ա. Սարկախագի Ս. Էջմիածնի Ճրդեամբ և Ծախիիք Պարոն Յովհաննիսի Սարգսեան Սաղմաստցիոյ ի հայրապետութեան Տեառն Տեառն Ներսիսի Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, Հատոր Ա, Կալկաթա 1846, էջ 205: https://books.google.am/books?id=redoAAAACAj&pg=PA205&lpg=PA205&dq=%D5%A1%D5%AC%D5%AB+%D5%B4%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A1%D5%A4+%D5%AD%D5%A1%D5%B6&source=bl&ots=o4YrEJ_amv&sig=n40K1dZ2QxKqRnx-I04rfOWP70Y&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjBxMaBiaXaAhUhm5oKHZvWDoQQ6AEILDAB#v=onepage&q=%D5%A1%D5%AC%D5%AB%20%D5%B4%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A1%D5%A4%20%D5%AD%D5%A1%D5%B6&f=false

⁴¹¹ РГВИА, фонд 52, оп 1/194, ч. 1, дело 237, ч. 2, л.6.

⁴¹² Հայտնի չէ թե չէ որ խանն է նամակի հեղինակը:

⁴¹³ ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 107ա-107բ:

եթե որևէ օգնության կարիք լինի, ապա պետք է առանց հապաղելու իրեն օգնության գան⁴¹⁴:

Օսմանյան իշխանությունների կողմից տարածաշրջանի խաների ու փաշայությունների մասնակցությամբ դաշինք ստեղծելու փորձը նպատակ ուներ դիմագրավելու Այսրկովկասում Իրանի խաներից որևէ մեկի ազդեցության տարածմանը: Օսմանյան իշխանությունները փորձում էին Իրանի խաների ազդեցությունից զերծ պահել հատկապես Երևանի խանությունը: Թերևս դրանով էր պայմանավորված Երևանի խանին միրմիրանի պաշտոն տալը: Դա ամենայն հավանականությամբ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ մեր կողմից ուսումնասիրված սկզբնաղբյուրներում չկա որևէ հիշատակություն խանի, որպես «Էրզրումի, Չլդրի և Ռումի կողմերի սանջակբեկերի միրմիրան», որևէ գործունեություն իրականացնելու վերաբերյալ:

Այս ընթացքում Իրանում որոշ հաջողությունների հասած Ալի Մարդան խանը գործունեություն է ծավալում իր իշխանությունը նաև Արաքսից հյուսիս ընկած տարածքներում ընդարձակելու ուղղությամբ: Իրադարձությունների նման ընթացքով որոշակի սպառնալիք առաջացավ նաև Երևանի խանի իշխանության համար: Ալի Մարդան խանի օգնությամբ Չանարդուլի խանը կարողացավ Նախիջևանում իշխանությունից հեռացնել Աբասդուլի խանին և տիրանալ Նախիջևանին: Աբասդուլի խանի կողմնակից Զիլպի-Ղարաբեկը գրավում է Նախիջևանից 20 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Հաջի Դեմուր և Զարի բերդերը: Աբասդուլին իր զորքով միանում է նրան և լուր ուղարկում Ղուլամ Ալի խանին՝ խնդրելով նրա օգնությունը: Բուռնաշևը, ակտիվորեն հետևելով այդ իրադարձություններին, 1784թ. մարտի 26-ին Պ. Պոտյոմկինին ուղղված իր զեկուցագրով հայտնում է, որ Ղուլամ Ալին որոշել է օգնել նրանց⁴¹⁵: Աբասդուլին օգնության խնդրանքով դիմում է նաև Հերակլ 2-րդին, սակայն վերջինս, զբաղված լինելով իր երկրի ներքին խնդիրներով, չի կարողանում օգնել նրան: Հերակլ 2-րդը Բուռնաշևին տեղեկացնում է, որ ինքն Աբասդուլին խորհուրդ է տվել սպասել գեներալ Պ. Պոտյոմկինի Վրաստան ժամանելուն, որից հետո հայտնի

⁴¹⁴ Նույն տեղում, էջ 108ա:

⁴¹⁵ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

կլինի Ալի Մարդանի և ռուսական իշխանությունների միջև ընթացող բանակցությունների մասին: Աբասղուլի խանը միաժամանակ նամակ է ուղարկում Բուռնաշևին՝ հայտնելով, որ ցանկանում է ռուսահպատակ դառնալ, սակայն զրկվել է իր տիրույթներից⁴¹⁶:

Երևանի խանը որոշում է օգնել նրան, քանի որ Ալի Մարդան ծանր, հավակնելով իր ձեռքում կենտրոնացնել նաև այսրկովկասյան տարածքները,⁴¹⁷ հետագայում կարող էր հարձակվել Երևանի վրա⁴¹⁸: Աղբյուրներում տվյալների սակավության պատճառով հայտնի չէ, թե ինչպես ավարտվեց Ղուլամ Ալի խանի և Աբասղուլի խանի համագործակցությունը:

Ալի Մարդան խանի այսրկովկասյան տարածքների նկատմամբ հավակնություններ ունենալու մասին է վկայում Հակոբ Անտոնյանի գեներալ Պոտյոմկինին գրած նամակը: Հակոբ Անտոնյանն Ալի Մարդան խանի մոտ էր ուղարկվել գեներալի կողմից: Վերջինիս ուղարկած նամակին ծանոթանալուց հետո Ալի Մարդան խանը պատասխանում է, որ եթե «տիրուհին (Եկատերինա 2-րդ 1762-1796թթ.) իրենից շրջան կամ քաղաք է խնդրում, ապա թող իմանա, որ ինքն աստծու կամոք ամբողջ Իրանը կիսելու իշխանություն ունի, սակայն տեղյակ է, որ տիրուհին ունի շատ քաղաքներ և տարածքներ, ուստի չի կարծում, որ պետք է իրենից տարածքներ խնդրի»: Ալի Մարդան խանն իր այս մերժողական պատասխանին հավելում է, որ Ռուսաստանի հետ հարաբերություններում լավ է տրամադրված⁴¹⁹: Խանի այս պատասխանից պարզ է դառնում, որ ռուսական արքունիքից եղել է Այսրկովկասում որոշ տարածքներ զիջելու առաջարկ: Թե որ տարածքների մասին է խոսքը, կարելի է ենթադրել Բուսկովի աշխատությունում առկա հիշատակումից: Համաձայն դրա՝ խանը ռուսական օգնությամբ շահ դառնալու դիմաց պատրաստ էր Ռուսաստանին զիջելու ոչ միայն նախկինում Ռուսաստանին պատկանած

⁴¹⁶ Նույն տեղում, էջ 84-85:

⁴¹⁷ Չնայած Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը նախկին իրանական կայսրության մի մասն էր, այնուամենայնիվ դրա նկատմամբ Ալի Մարդան խանը հավակնություն չունեի կամ չէր կարող ունենալ, քանի որ այն անցել էր Ռուսաստանի հովանու ներքո, իսկ Ալի Մարդան խանն էլ, իր հերթին, ռուսական իշխանությունների հետ բանակցում էր նաև Հերակլ 2-րդի միջոցով (տե՛ս Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 262):

⁴¹⁸Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

⁴¹⁹Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 301.

տարածքները, այլ նաև Ղարադաղը, Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Երևանը⁴²⁰: Սակայն, ինչպես վերևում արդեն տեսանք, Ալի Մարդան խանի կողմից տարածքներ հանձնելու առաջարկը մերժվեց, ինչը նշանակում էր, որ նա հավակնում էր հետագայում իր իշխանությունը տարածել այսրկովկասյան վերոնշյալ խանությունների վրա: Ուստի կարծում ենք, որ Ղուլամ Ալի խանի թուրքամետ դիրքորոշումը⁴²¹ պայմանավորված էր ոչ միայն Հերակլ 2-րդի ենթակայությունից դուրս գալու ցանկությամբ, այլ նաև նրա խանությանը Ալի Մարդան խանի կողմից սպասվող վտանգի առկայությամբ:

Այս համատեքստում կարևոր ենք համարում նաև անդրադառնալ Երևանի խանի և Ալի Մարդան խանի հարաբերություններին, որին մինչ այս անդրադարձ չի կատարվել ուսումնասիրողների կողմից: Մատենադարանի արաբատառ № 233 ձեռագրում առկա են Ղուլամ Ալի խանի նամակներն ուղղված Ալի Մարդան խանին: Այդ նամակներից մեկով Երևանի խանը հայտնում է, որ Ալի Մարդան խանի դեսպանի միջոցով ստացել է վերջինիս հրամանը և նրա մոտ դեսպան ուղարկելով՝ տեղեկացնում, որ պատրաստ է այն կատարել⁴²²: Մեկ այլ նամակով Ղուլամ Ալի խանը Հերակլ 2-րդին տեղեկացնում է Ալի Մարդան խանի հրամանի մասին, որը վերաբերվում էր Իրանում կատարվող իրադարձություններին⁴²³: Համաձայն նամակի, Ալի Մարդան խանի որդին՝ Շեյխ Ուվեյս խանը, պարտության է մատնել Աղա Մուհամմադ խանին և տիրել Մազանդարանին, Դամաղանին և այլ տարածքների, որոնք պատկանում էին վերջինիս⁴²⁴: Փաստորեն, Ալի Մարդանը ոչ միայն հավակնություններ ուներ իր իշխանությունը տարածել Երևանի խանությունում, այլ արդեն իսկ այն համարում էր իր ազդեցության գոտի և Երևանի խանին հրամաններ էր տալիս: Իսկ նամակում իր ռազմական հաջողությունները թվարկելը դիվանագիտական քայլ էր, որով Ալի Մարդանը, ցանկանում էր ցուցադրել իր ուժը և խանի վրա դիվանագիտական ճնշում գործադրել՝ իր հրամաններին ենթարկվելու համար: Ղուլամ Ալի խանն իր հերթին փորձում էր պահպանել իր ինքնուրույնությունն ու դիրքերը՝

⁴²⁰П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа. ч. II, с. 148.

⁴²¹ Ղուլամ Ալի խանի և օսմանյան իշխանությունների հարաբերություններին առավել մանրամասն կանդրադառնանք մեր աշխատության հաջորդ ենթագլխում:

⁴²²ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 165բ:

⁴²³ Գահի համար ընթացող պայքարի ընթացքին:

⁴²⁴ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 169ա:

օգտագործելով տարբեր գործիչների միջև առկա հակամարտությունները: Այդ իսկ պատճառով նա Ալի Մարդան խանի դեսպանի մասին հաղորդեց Հերակլ 2-րդին՝ փորձելով նրա դեմ պայքարել նաև վերջինիս օգնությամբ: Սա փաստում է նաև այն մասին, որ տվյալ ժամանակաշրջանում պահպանվում էր Երևանի խանության վասալական կախվածությունը վրաց թագավորից, ինչի դիմաց վերջինս պարտավոր էր թշնամիներից պաշտպանելու Երևանի խանությունը:

4.2 Երևանի խանությունը ռուս-վրաց-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում 1780-ականներին

Մինչ Իրանում գահի համար պայքար էր ընթանում Աղա Մուհամմադ Խանի և Ալի Մարդան խանի միջև, Այսրկովկասի քաղաքական կյանքում արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան. 1783թ. հուլիսի 24-ին Գեորգևսկ ամրոցում կնքվեց ռուս-վրացական պայմանագիրը, որով Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը (Արևելյան Վրաստան) անցավ Ռուսական կայսրության հովանու ներքո: Պայմանագրի վեցերորդ հոդվածով Ռուսական կայսրությունը Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը համարում էր իր դաշնակիցը, պարտավորվում պաշտպանել այն թշնամիներից՝ չմիջամտելով երկրի ներքին գործերին⁴²⁵:

Թվում էր, թե Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը վերջնականապես ազատագրվեց թուրքական և պարսկական հարձակման վտանգից: Գեորգևսկի պայմանագիրը մեծ ոգևորություն առաջացրեց նաև հայ ազատագրական գործիչների մոտ: Կրկին ի հայտ եկան Արևելյան Հայաստանը Ռուսական կայսրության օգնությամբ ազատագրելու նախագծեր, ռուս-հայկական դաշնակցային պայմանագրի օրինակներ, որոնք պետք է կնքվեին Ռուսական կայսրության օգնությամբ Արևելյան Հայաստանի

⁴²⁵О. Маркова, указ. соч., с. 168-169.

ազատագրումից հետո⁴²⁶: Այս իրադարձություններում առանցքային դերակատարում ուներ նաև Արարատյան դաշտի մեծ մասը ընդգրկող Երևանի խանությունը:

Գեորգևսկի պայմանագրի կնքումից հետո Այսրկովկասում էլ ավելի սրվեց ռուս-թուրքական մրցակցությունը: Երկու կողմերը սկսեցին ակտիվորեն բանակցել տարածաշրջանի մյուս տիրակալների հետ՝ փորձելով հնարավորինս շատ տեղական իշխողների գրավել իրենց կողմը: Գեորգևսկի պայմանագրի կնքումից մի քանի օր անց գեներալ Պոտյոմկինը նրանց է ուղարկում իշխան Պոտյոմկինի հրովարտակները՝ առաջարկելով ընդունել Ռուսական կայսրության գերիշխանությունը և անցնել դրա ենթակայության ներքո: 1783թ. հոկտեմբերի վերջից նոյեմբերի սկիզբ ընկած ժամանակահատվածում Երևան է ժամանում կոմս Ապրակսինը՝ Հուսեյն Ալի խանին Պոտյոմկինի հրովարտակը հանձնելու համար⁴²⁷:

Չնայած Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, ինչպես արդեն գիտենք, լինելով Քարթլի-Կախեթի թագավոր Հերակլ 2-րդի հարկատուն, բազմիցս փորձել էր դուրս գալ վերջինիս ազդեցությունից՝ խուսափելով հարկատվությունից, այդ տարիներին Հերակլ 2-րդի դեմ ակնհայտ թշնամական գործողությունների չդիմեց, քանի որ, ըստ Իրանում Ռուսաստանի հյուպատոս Բոգոյուբովի, Երևանի հայերը պաշտպանում էին Հերակլ 2-րդին⁴²⁸: Բացի այդ, ինչպես արդեն նշել ենք, խանը գտնվում էր տնտեսական և ռազմական թույլ վիճակում և չէր ցանկանա Հերակլ 2-րդին մեկ անգամ ևս առիթ տալ արշավելու դեպի Երևան: Իսկ ցարական Ռուսաստանը Այսրկովկասի խանությունների վրա իր իշխանությունը տարածելու քաղաքականությունում համագործակցում էր Հերակլ 2-րդի հետ: Այս քաղաքականության համար հիմք էր նախապատրաստվել Գեորգևսկի պայմանագրի երկրորդ հոդվածով, որով կայսրուհին երաշխավորում էր ոչ միայն Հերակլ 2-րդի թագավորության այն ժամանակվա սահմանների

⁴²⁶Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ա. Մնացականյան, 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջ, Բանբեր մատենադարանի № 4, Երևան, 1958, էջ 139-160:

⁴²⁷Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴²⁸О. Маркова, указ. соч., с. 141. Երևանի խանությունում հայությունը կազմում էր բնակչության մեծ մասը, տե՛ս А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся къ Грузии, Том 1, с 1768 по 1774, с. 434. 1783թ. փետրվարի 9-ին ռուսական գործակալ Ռայնեգըր լինելով Երևանում, բերդի մասին գրում է. «վաթսուն լեռնականը բավական է խանին և բոլոր պարսիկներին Երևանից քշելու համար: Խանը ներսից պաշտպանված է հայերի կողմից: Քաղաքը լի է հայերով»: Տե՛ս А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, с. 214.

ամբողջականությունն ու ապահովությունը, այլ նաև այն տարածքների, որոնք հետագայում կմիացվեին Հերակլ 2-րդի թագավորությանը⁴²⁹: Վերջինս ռուսներին առաջարկում էր Ռուսաստանի և իր ազդեցությունն Այսրկովկասում ուժեղացնելու համար իր թագավորությունն ապահովվել լեզգիների արշավանքներից, օգնել, որպեսզի իր իշխանությունն ամրապնդվի Գանձակում և Երևանում, տարածել իր ազդեցությունը նաև Նախիջևանում⁴³⁰:

Իշխան Պոտյոմկինի նամակը ստանալու պահին Հուսեյն Ալի Խանը, վախենալով վրաց թագավորի և ռուսների հետ խնդիրներ ունենալուց, խուսափում է մերժողական պատասխան տալ: Ուստի չմերժեց ռուսներին ենթարկվելու առաջարկը, սակայն խուսափեց նաև իրեն բացահայտ ռուսահպատակ հայտարարելուց: Նա պատասխան նամակ գրեց Պոտյոմկինին, որով հայտնում էր, որ քանի որ ինքը Հերակլ 2-րդի հպատակն է, հետևաբար վերջինիս հետ միասին ևս դառնում է ռուսահպատակ⁴³¹: Այդպես Հուսեյն Ալին, չմերժելով ռուսներին, մի կողմից չի թշնամանում նրանց հետ և կարողանում է պահպանել իր ինքնուրույնությունը, մյուս կողմից որևէ պարտավորություն չի ստանձնում ռուսական իշխանությունների առաջ:

Ռուսական գործակալների Այսրկովկասի տիրակալների հետ հանդիպումները, Հուսեյն Ալիի կողմից Ապրակսինին լավ ընդունելության արժանացնելը օսմանյան իշխանությունների կողմից դիտարկվեցին որպես այդ տարածքներում ռուսական ազդեցության ավելացմանն ուղղված քայլեր: Դրան հակազդելու համար Օսմանյան կայսրությունից գրություններ և հրամաններ ուղարկեցին սահմանային փաշաներին⁴³²: Ի կատարում այդ հրահանգների 1783թ. Վրաստանին սահմանակից թուրք փաշաները զինվեցին, որից հետո լուրեր տարածվեցին, որ թուրքերը պատրաստվում են պատերազմի և Կովկասում նոր ճակատ են բացել: Ախալցխայի, էրզրումի, Կարսի և Բայազետի փաշաները կապեր հաստատեցին Երևանի և Այսրկովկասի մյուս խաների հետ՝ հրավիրելով համատեղ հարձակման Հերակլ 2-րդի վրա⁴³³: Օսմանյան

⁴²⁹О. Маркова, указ. соч., с.167.

⁴³⁰Там же, с. 174.

⁴³¹ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 192ա, 192բ:

⁴³²Ա. Սաֆրասոյան, նշվ. աշխ., էջ 247:

⁴³³О. Маркова, указ. соч., с. 202.

կայսրությունն իր այսրկովկասյան քաղաքականությունում հատուկ տեղ էր հատկացնում Երևանին: Երևանի բերդն իր դիրքով և անառիկությամբ ռազմավարական նշանակություն ուներ, ինչպես նաև տնտեսական առումով կարևոր էր Վրաստանի համար: Երևանի խանության տնտեսության և այնտեղի հայ բնակչության ունեցած դերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև ռուսական գործակալ Ռայնեգսը, ով, չորս օր լինելով խանի հյուրը, արժանանում է լավ ընդունելության և նշում է, որ խանի վերաբերմունքից հասկացել է, որ խանը պատրաստ է ռուսահպատակություն ընդունել, միայն եթե նման առաջարկ արվի: 1783 թ. փետրվարի 9-ին նա գրում է, որ մեկ տարի առաջ բամբակի 7-րդ մասը հավաքել է խանը, որն արժե մոտավորապես 476000 ռուբլի⁴³⁴:

Օսմանյան կայսրությունն իր հերթին քայլեր է ձեռնարկում Երևանը հակավրացական կռաւիցիայի մեջ ընդգրկելու ուղղությամբ: 1783թ. աշնանից 1784թ. ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում Խալիլ-էֆենդու գլխավորած պատվիրակությունը, Այսրկովկասի խանությունների ղեկավարների հետ հանդիպումներ կազմակերպելով, փորձում էր հակավրացական և հակառուսական դաշինք կազմել: Դադստանից, Շիրվանից և Ղարաբաղից հետո նրա պատվիրակությունը գալիս է Երևան: Թե Երևանի ո՞ր խանի հետ է հանդիպել նա և ինչպիսի բանակցություններ են ընթացել հայտնի չէ⁴³⁵: Սակայն հայտնի է, որ Երևանի խանի կողմից ուղարկված զորք չկար 1784թ. փետրվարին Շուշիում Իբրահիմ խանի մոտ հավաքված 8000-անոց բանակում, որը, ըստ Մարկովայի, Խալիլ-էֆենդու բանակցությունների արդյունքում ձևավորված հակավրացական կռաւիցիա էր՝ հիմնականում բաղկացած դադստանցի ֆեոդալներից: Իբրահիմ խանի հակավրացական և հակառուսական կռաւիցիայի մեջ լինելը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: 1783թ. վերջում Գանձակում տեղի ունեցած ապստամբության ադրյունքում տեղի կառավարիչը վտարվեց: Սա Իբրահիմ խանի

⁴³⁴А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, с. 214-215. Որպեսզի հասկանալի լինի թե որքան արժեք ուներ այդ գումարն այն ժամանակվա համար, պարզապես անդրադառնանք Դուբրովինի հաղորդմանը, համաձայն որի Հերակլ 2-րդն իր երկրի հանքերի եկամտից կարող էր տարեկան ընդամենը 250 000 ռուբլի հատկացնել Վրաստանի ռուսական զորքերի համար:

⁴³⁵ Հուսեյն Ալի խանը մահացել է 1783թ. նոյեմբերի վերջ - դեկտեմբերի սկիզբ ընկած ժամանակահատվածում, որից հետո Երևանի խան է դարձել Ղուլամ Ալի խանը:

համար հարմար առիթ էր, որպեսզի Գանձակը, որը մինչ այդ իր և Հերակլ 2-րդի ազդեցության ներքո էր, ամբողջությամբ իրեն ենթարկեր⁴³⁶: Սակայն ռուսական իշխանությունների դիվանագիտական միջամտությամբ այդ կռիվից փլուզվեց:⁴³⁷ Երևանի խանության համար մրցակցությունը առավել սուր բնույթ կրեց 1783թ.: Այդ տարվա նոյեմբերին մահացավ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը: Խանական իշխանության ժառանգորդ Ղուլամ Ալի խանի⁴³⁸ հետ ակտիվ նամակագրական կապեր սկսեցին հաստատել տարածաշրջանի տիրակալները: Ղուլամ Ալի խանն իր հերթին շարունակում էր բարեկամական կապեր պահպանել և՛ վրացական և՛ օսմանյան իշխանությունների հետ: Ղուլամ Ալին ցավակցական նամակ է ստանում նաև վրաց Դարեջան թագուհուց, որի համար շնորհակալական նամակ է ուղարկում նրան, նշելով, որ թագուհու խոսքերը շատ են սփոփել իրեն հոր մահվանից հետո⁴³⁹:

Ղուլամ Ալիի խան ընտրվելուց հետո Երևանի հայ հոգևորականությունը և քաղաքի ավագանին պատվիրակություն են ուղարկում Հերակլ 2-րդի մոտ՝ նրան որպես խան հաստատելու համար⁴⁴⁰: Նոր խանի ընտրության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություն ենք գտնում Գյուտ քահանա Աղանյանցի մոտ. «*Երևելի մեծամեծք այլազգեաց զընտրութիւն իշխանութեանն հաստատել ի վերա մեծ որդւոյ նորին Ղուլամալի խանին....*»⁴⁴¹: Այսպիսով Ղուլամ Ալիին խան են ընտրել Երևանի այլազգի՝ այսինքն ոչ հայ, մեծամեծերը, սակայն նրան խան հաստատելու համար Հերակլ 2-րդի մոտ պատվիրակություն է ուղարկում նաև հայ հոգևորականությունը: Այս երևույթն արտացոլում է ժամանակի հայ հոգևորականության դերը Հերակլ 2-րդի և Երևանի իշխանությունների հարաբերություններում: Միաժամանակ հարկ ենք համարում անդրադառնալ այն փաստին, որ հայությունը, անկախ խանությունում ունեցած

⁴³⁶А. Иоаннисян, Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, с. 101.

⁴³⁷О. Маркова, указ. соч., с. 204.

⁴³⁸Ղուլամ Ալիի մայրը Հուսեյն Ալիի առաջին կինն էր և Երևանում բնակություն հաստատած քրդական մի ազդեցիկ ցեղի առաջնորդ դուստրը:

⁴³⁹ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 69ա-:

⁴⁴⁰Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 267. Բուռնաշևի Պ. Պոստյոմկինին գրված զեկուցագրում Ղուլամ Ալի ներկայացվում է որպես քրդերի առաջնորդ Շամտին աղայի թոռը: Սակայն Գ. Աղանյանցի մոտ առկա տեղեկատվության համաձայն Ղուլամ Ալին Սուլեյման փաշայի թոռն էր: Տես՝ Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ 195: Իսկ Վ. Գրիգորյանի մոտ նշվում է, որ քրդերի առաջնորդ Շամտին աղան Ղուլամ Ալիի մորեղբայրն էր: Տես՝ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 88:

⁴⁴¹Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Ա-Բ, էջ 7:

տնտեսական և քաղաքական դերին, խանութայան գլխավոր ղեկավարի ընտրությանը մասնակից չի եղել: Կարծում ենք, դա կարող էր պայմանավորված լինել հայերի լավ հարաբերություններով վրացիների և ռուսների հետ, ինչը երբեմն հանգեցնում էր հայերի նկատմամբ մահմեդական իշխանությունների անվստահությանը:

Ղուլամ Ալիին, որպես խան հաստատելուց հետո, Հերակլ 2-րդը քայլեր է ձեռնարկում Երևանում իր դիրքերն էլ ավելի ամրապնդելու ուղղությամբ: Երևան է ուղարկում Ահմադ սուլթանին, ցուցումներ է տալիս, թե ինչպես վարվի խանը նրա և Երևանի մեծամեծերի հետ: Խանն իր հերթին պատասխանում է, որ վալիին հասկացել է բառ առ բառ և կկատարի նրա ցուցումները: Ինչպես նաև հայտնում է, որ Միրզա Գուրգենի ժամանելուց հետո լուրը ստացել է նրա միջոցով և հոր մահվանից հետո անցել է գործերի կատարմանը⁴⁴²: Ցավոք տեղյակ չենք թե ով էր Ահմադ սուլթանը և ինչ դերակատարում նա կարող էր ունենալ Երևանի խանությունում, սակայն Հերակլ 2-րդի ցուցումները նրա և Երևանի մեծամեծերի հարաբերությունների վերաբերյալ թույլ է տալիս ենթադրելու, ա) Ահմադն ամենայն հավանականությամբ վրաց արքայի ներկայացուցիչն է եղել Երևանում, բ) Հերակլ 2-րդը միջամտում է նաև խանի և Երևանի ազդեցիկ անձանց միջև փոխհարաբերություններին, ինչը չէր լինում Հուսեյն Ալի խանի օրոք:

Այս ընթացքում ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն էին ծավալում նաև օսմանյան իշխանությունները: Ղուլամ Ալիի մոտ են ժամանում Ախալցխայի, Կարսի, Էրզրումի և Բայազետի փաշաների դեսպանները՝ իբրև հոր մահվան համար ցավակցելու: Սակայն նրանք նպատակ ունեին բանակցել Ղուլամ Ալիի հետ համապատասխան գումարի դիմաց բերդը հանձնելու հարցի շուրջ⁴⁴³:

Այս բանակցությունների արդյունքում Ղուլամ Ալի խանը, չնայած Հերակլ 2-րդի կողմից էր որպես խան հաստատվել, թուրքամետ դիրքորոշում է ընդունում և սկսում քայլեր ձեռնարկել Հերակլ 2-րդի ազդեցությունից դուրս գալու ուղղությամբ: Ղուլամ Ալի խանի քաղաքականության վերաբերյալ Երևանում ռուսական գործակալներից Սահակը գրում է հետևյալը. «*նոր խանը ցանկանում է ավելացնել իր ուժերը և նրա*

⁴⁴² ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 110ա:

⁴⁴³ О. Маркова, указ. соч., с. 205.

Հերակլին ենթակա մնալը կասկածելի է, քանի որ նախկին լուրերը, որ ռուսական զորքերը առաջ են գալու, հիմա կասկածելի են: Կարծիք կա, որ այդ լուրերը կեղծ են և Հերակլի հրամանով են փարածվել՝ Հերակլին (խանությունը- Վ. Հ.) ենթակա պահելու համար»⁴⁴⁴: Ղուլամ Ալի խանը սկսեց երկակի քաղաքականություն իրականացնել, ինչը նպաստավոր էր Օսմանյան կայսրության համար: Նոր խանը մի կողմից իր բարեկամություն և հավատարմություն էր հավաստում վրացական արքունիքին⁴⁴⁵, ուղտեր և այլ նվերներ է ուղարկում Հերակլ 2-րդին,⁴⁴⁶ մյուս կողմից օսմանյան սուլթանին պատրաստականություն էր հայտնում ամեն ինչ անել իսլամի թշնամիներին (ըստ էության սվյալ դեպքում խոսքը վրացիների մասին է Վ. Հ.) ոչնչացնելու համար⁴⁴⁷:

Գեներալ Պոտյոմկինը Հերակլ 2-րդին խորհուրդ է տալիս ուշադիր հետևել Երևանի նոր խանի քայլերին, ում երկակի քաղաքականության մասին նա տեղեկացված էր: Ախալցխայի, Բայազետի, Կարինի և Կարսի փաշաները Ղուլամ Ալին առաջարկում են բերդը հանձնել թուրքերին, մյուս խաների հետ հարձակվել Վրաստանի վրա՝ փոխարենը խոստանալով գումար և առանձնահատուկ շնորհներ սուլթանից⁴⁴⁸: Այդ ժամանակ Երևանի խանը սուլթանից նվերներ և 2000 աշրաֆի ոսկի է ստանում⁴⁴⁹: 1784թ. հունվարի 15-ին գեներալ Պոտյոմկինը Երևանից լուր է ստանում, որ Ղուլամ Ալի խանը թուրքերից նամակ ստանալուց հետո սկսել է զորքեր հավաքել և իր դիրքերն ամրացնում է⁴⁵⁰:

Հերակլ 2-րդի իշխանությունը շարունակում է թուլանալ Երևանում, փոխարենն աշխուժանում էին թուրքամետ ուժերը: Ռուսական իշխանությունները Հերակլ 2-րդի հետ սկսում են միջոցներ ձեռնարկել Երևանում թուրքամետ ուժերը ճնշելու համար: 1784թ. ապրիլի 14-ին Բուռնաշևը գեներալ Պոտյոմկինին գրած զեկուցագրում նշում է, որ Երևանի խանի Հերակլ 2-րդին ուղարկած նվերները քիչ են նախկին խանի կողմից տրված հարկից: Իսկ քրդերի ցեղապետ Շամտին աղան դադարեցրել է Հերակլ 2-րդին

⁴⁴⁴Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 274.

⁴⁴⁵ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 69ա:

⁴⁴⁶Վ. Գրիգորյան, նվ. աշխ., էջ 87:

⁴⁴⁷ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 74ա:

⁴⁴⁸Ղուլաս Կարինեցի, Դիվան հայոց պատմության, կազմեց Վ. Գրիգորյանը, գիրք I, հատոր Ա 1780-1785, Երևան 1984, էջ 57:

⁴⁴⁹ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 74ա:

⁴⁵⁰Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 303.

հարկ ճարել⁴⁵¹: Հարկ ենք համարում նշել, որ նախկինում քրդերի կողմից հարկատվությունից խուսափելը հանգեցրել էր վերջինիս կողմից պատժիչ արշավանքների իրականացումը և ինչին հաջորդել էր քրդերի վրա իր իշխանության վերականգնումը:

Աղբյուրների հաղորդումների վերլուծությունից պարզվում է, որ Ղուլամ Ալին բավականին հաջող դիվանագիտական գործունեություն է իրականացրել: Նա, հավատարմություն հայտնելով օսմանյան իշխանություններին, ոչ թե նվազեցրել է իր իշխանությունը Երևանում և կախվածության մեջ ընկել օսմանյան սուլթանից, այլ ձեռք է բերել ավելին, քան սուլթանի կողմից ուղարկված նվերները: Օսմանյան կայսրությունը հակավրացական և հակառուսական կոալիցիայի մեջ ընգրկում են նաև Ատրպատականի խաներին՝ Խոյի Ահմադ խանի գլխավորությամբ⁴⁵²: Երևանի խանին նամակ է ուղարկվում, որով հավաստվում է, որ Երևանի վրա որևէ հարձակում լինելու դեպքում օսմանյան սահմանային փաշայությունները, Ատրպատականի խաներն Ահմադ խանի գլխավորությամբ օգնություն կտրամադրեն⁴⁵³: Նամակում նշվում է, որ վերոնշյալ անձինք, բացի Երևանից, պետք է պաշտպանեն նաև Իրանի և Օսմանյան կայսրության սահմանները⁴⁵⁴: Երևանի առանձին նշումը Օսմանյան կայսրությունից և Իրանից նշանակում է, որ այն թուրքերի կողմից դիտվում էր որպես Իրանից անկախ իշխանություն և թուրքերը չէին ճանաչում Իրանի որևէ տիրակալի իրավունքները Երևանի նկատմամբ:

Ղուլամ Ալի խանն իր հերթին պատասխան նամակով տեղեկացնում է, որ Հերակլ 2-րդը հավատարիմ է իր հոր՝ Հուսեյն Ալի խանի հետ կնքած համաձայնագրին և ո՛չ վրացական, ո՛չ ռուսական կողմից որևէ ոտնձգություն առայժմ չկա⁴⁵⁵: Միաժամանակ խնդրում է հրամանագիր շնորհել Օսմանյան կայսրության սահմանային տիրակալներին և Ահմադ խանին, որ անհրաժեշտության դեպքում իրեն անհապաղ

⁴⁵¹Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 87: Երևանի քրդերը 1765թ. դարձել էին Հերակլ 2-րդի հարկատուն: Տե՛ս Գ. Աղանյանց, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ ՃՁԴ:

⁴⁵² ՄՄ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 112բ: Սա պետք է տեղի է ունեցած լինի այն ժամանակահատվածում, երբ ոչ Ալի Մարդան խանը, ոչ Աղա Մուհամմադ Խանը և ոչ էլ Իրանի գահի հավակնորդներից որևէ մեկը իշխանություն չունեին Ատրպատականում:

⁴⁵³ Նույն տեղում, էջ 112ա-112բ:

⁴⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 112ա:

⁴⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 112բ:

օգնություն շնորհեն և չթերանան այդ հարցում⁴⁵⁶: Շարունակելով զարգացնել իր հարաբերությունները թուրքական իշխանությունների հետ՝ Ղուլամ Ալին կարողանում է նոր հաջողություններ գրանցել: Սուլթան Աբդուլ-Համիդ I Ղազիի (1774-1789թթ.) վեզիր Ազեմին գրած նամակով, շնորհակալություն հայտնելով իրեն ուղարկված գումարի և սամույրե մուշտակի համար, հավաստում է իր հավատարմությունը: Ղուլամ Ալին, գովեստի խոսքեր ասելով Չլդրի և Էրզրումի վեզիրների, Կարսի և Բայազետի միրմիրանների հասցեին, մեծ ուրախություն է հայտնում Անատոլիայի բեկլարբեկությունն իրեն շնորհելու կապակցությամբ⁴⁵⁷:

Հարկ ենք համարում քննության ենթարկել այս տեղեկատվությունը, քանի որ այն մինչ այս անհայտ և պատմագիտական շրջանառությունից դուրս է եղել: Բացի այդ, այնքան էլ տրամաբանական չէ այն, որ սուլթանը Ղուլամ Ալին կարող էր հանձնել ամբողջ Անատոլիան: Այնուամենայնիվ, սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրումից պարզվեց, որ Անատոլիան Ղուլամ Ալին շնորհելու հրամանի վերաբերյալ նամակ եղել է, քանի որ Ղուլամ Ալին արդեն սուլթանին ուղարկած նամակով, նշում է, որ որոշ խնդիրների պատճառով անհանգստացած է եղել և երբ լուր է ստացել, որ սուլթանն իրեն է շնորհել Անատոլիայի բեկլարբեկությունը, մեծ ցնծություն է ապրել⁴⁵⁸:

Ղուլամ Ալիի նման քաղաքականությունից ելնելով՝ ռուսական և վրացական իշխանությունները սկսեցին կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել Երևանի խանությունը Հերակլ 2-րդի ազդեցության ներքո պահելու համար: Գեներալ Պոտյոմկինը Բուռնաշևի միջոցով Հերակլ 2-րդին խորհուրդ է տալիս հետևել նոր խանի քայլերին և վերցնել Երևանը⁴⁵⁹: Արդյունքում Ղուլամ Ալի խանը 1784թ. հունիսի 7-ին դառնում է դավադրության զոհ⁴⁶⁰: Ղուլամ Ալի խանին փոխարինում է Հուսեյն Ալի խանի կրտսեր որդի Մոհամմադ, ում մայրը Հուսեյն Ալի խանի երկրորդ կինն էր: Նոր խանին հաստատելու համար Երևանի մեծամեծերը դիմում են Հերակլ 2-րդին: Վերջինս

⁴⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 113ա:

⁴⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 197ա:

⁴⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 197բ-199ա:

⁴⁵⁹ О. Маркова, указ. соч., с. 205.

⁴⁶⁰ Ղուկաս Կարինեցի, Դիվան հայոց պատմության, կազմեց Վ. Գրիգորյանը, գիրք I, հատոր Ա 1780-1785, էջ 13:

հաստատման թուղթը արքայազն Գեորգիի հետ ուղարկում է Երևան⁴⁶¹: Մոհամմադ խանի մայրը վրացուհի էր, ինչն ընկալվում էր որպես Հերակլ 2-րդի դիրքերի ամրապնդում Երևանում: Ախալցխայի Սուլեյման փաշան քայլեր ձեռնարկեց Երևանում Հերակլ 2-րդի ազդեցության ամրապնդմանը խոչընդոտելու և Երևանի բերդը գրավելու ուղղությամբ: Նա բանակցությունների մեջ մտավ Երևանի ազդեցիկ ֆեոդալներից մեկի՝ Ահմեդ սուլթանի և Խոյի Ահմեդ խանի հետ: Այդ ժամանակն Օսմանյան կայսրության հատուկ հրամանն ուղարկվեց Երևան, որով խանության բնակիչներին կոչ էր արվում պատերազմի դուրս գալ Հերակլ 2-րդի և ռուսների դեմ: Էրզրում գումար ուղարկվեց, իսկ Ախալցխայի Բայազետի և Կարսի փաշաներին հրաման ուղարկվեց զորք հավաքելու Երևանը Հերակլ 2-րդից պաշտպանելու համար⁴⁶²: Ղուկաս Կարնեցին, անդրադառնալով այդ ժամանակ Երևանում տեղի ունեցած իրադարձություններին, նշում է, որ նոր խանից դժգոհ հանգուցյալ խանի կողմնակիցները, մի շարք քոչվոր ցեղերի գլուխ անցած, ապստամբում են նրա դեմ և սկսում են ավերել խանության գյուղերը: Այս ավերածություններից տուժում է նաև խանության հայ բնակչությունը: Նման խառնակ ժամանակաշրջանում Ղուկաս Կարնեցին մի շարք քայլեր է ձեռնարկում խանության տարածքում խաղաղություն հաստատելու համար: Հայոց կաթողիկոսը, պաշտպանելով նոր խանին, փորձում է համոզել ապստամբներին ենթարկվել նրան: Սակայն սկզբում Ղուկաս Կարնեցին այս գործում հաջողություններ չի ունենում: Երևանցիները դիմում են Հերակլ 2-րդին և վերջինս խոստանում է ապստամբների չինազանդվելու դեպքում օգնել և նրանց դուրս հանել խանության տարածքից: Հերակլ 2-րդի նոր արշավանքը դառնալու էր նոր մեծ ավերածությունների ու թալանի պատճառ: Ուստի Ղուկաս Կարնեցին շարունակում է ջանքեր գործադրել երկրում խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ: Նա կարողանում է ապստամբներից Շամտին աղային համոզել վայր դնել զենքը և ընդունել նոր խանի իշխանությունը⁴⁶³: Հերակլ 2-րդի ուղարկած ուժերի օգնությամբ Երևանի խանը կարողանում է հնազանդեցնել մնացած ապստամբներին:

⁴⁶¹Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, էջ 200-201:

⁴⁶²Օ. Маркова, указ. соч., с. 206.

⁴⁶³Ղուկաս Կարնեցի, Դիվան հայոց պատմության, կազմեց Վ. Գրիգորյանը, գիրք I, հատոր Ա 1780-1785, էջ 484:

Օսմանյան իշխանությունները շարունակում էին Այսրկովկասի խաներին Ռուսաստանի և Վրաստանի դեմ միավորելու քաղաքականությունը: 1784թ. դեկտեմբերի 23-ին գնդապետ Բուռնաշևը գեներալ Պոտյոմկինին գրում է, որ թուրքերը շատ խաների մուշտակ, փող և նվերներ են ուղարկել՝ նրանց հորդորելով միասին գործել Ռուսաստանի կողմից որևէ ձեռնարկման դեպքում՝ խոստանալով գումար դրա համար: Սուլթանի ֆերմանում հատուկ ընդգծված է, որ թույլ չտան (ռուսներին Վ. Հ.) տիրել Երևանի բերդին⁴⁶⁴: Դուբրովինի հաղորդման համաձայն 1785թ. Այսրկովկասի բոլոր խաները, բացի Երևանի խանից, Օսմանյան կայսրության դրդամբ միավորվեցին Հերակլ 2-րդի դեմ⁴⁶⁵:

Այսպիսով, Հերակլ 2-րդը տևական պայքարից հետո կարողացավ պահպանել իր ազդեցությունը Երևանի խանությունում: Օսմանյան կայսրությունը, ձախողվելով Երևանի խանության ներսում իր ազդեցությունը տարածելու քաղաքականությունում, քայլեր ձեռնարկեց խանության հարևանների միջոցով Երևանը գրավելու և այնտեղից Վրաստանի վրա հարձակվելու ուղղությամբ: Ախալցխայի Սուլեյման փաշայի միջոցով Խոյի և Ղարաբաղի խաները սուլթանից նվերներ և նամակներ են ստանում, որոնցով առաջարկվում էր միասին հարձակվել և գրավել Երևանը⁴⁶⁶: Սակայն Ղարաբաղի և Խոյի խաները, ինչպես նաև Այսրկովկասի յուս խաները, որոնց նույնպես նման առաջարկ էր արվել օսմանյան իշխանությունների կողմից, մերժում են՝ զգուշանալով Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները փչացնելուց⁴⁶⁷:

Սուլեյման փաշան շարունակում է քայլեր ձեռնարկել Երևանի խանությունը Հերակլ 2-րդի ազդեցությունից դուրս բերելու ուղղությամբ՝ փորձելով այն դարձնել իրեն հարկատու⁴⁶⁸: Բացի Սուլեյմանից, Երևանի նկատմամբ հավակնություններ է ցուցաբերում նաև Խոյի Ահմեդ խանը, ում դստեր հետ ամուսնացել էր Երևանի Մոհամմադ խանը: Սակայն Ահմադ խանը հաջողության չի հասնում. Երևանում նրա

⁴⁶⁴Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800гг., Сборник документов, том IV, с. 328-329.

⁴⁶⁵Н. Дубровин, Истории войны и владычества русских на Кавказе, т. 2, с. 84.

⁴⁶⁶Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 115:

⁴⁶⁷Նույն տեղում, էջ 116:

⁴⁶⁸Նույն տեղում, էջ 119:

ներկայացուցիչ Աղա Հուսեյնը, ով մեծ ազդեցություն ուներ խանության նեքին և արտաքին քաղաքական կյանքում, դավադրության զոհ է դառնում⁴⁶⁹:

Մոհամմադ խանի իշխանության գալուց հետո իրադրությունը Երևանի խանության շուրջ չխաղաղվեց: Նրա կառավարման առաջին տարիներից սկսած Երևանի խանությունը պատերազմական գործողությունների մեջ է մտնում հարևան խանությունների հետ: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանն իր հպատակությունն է հայտնում օսմանյան սուլթանին և օգնություն խնդրում նրա թշնամիներին ոչնչացնելու համար: Այնուհետև, ստանալով սուլթանի խրախուսանքը, նա գործի է անցնում՝ իրագործելու Երևանի և Նախիջևանի խանությունները գրավելու իր ծրագիրը: 1787թ. գարնանը նա գրավում է Նախիջևանը և այնտեղ իշխանության բերում Աբասղուլի խանի: Նախիջևանի նախկին Ջաֆարղուլի խանն օգնության խնդրանքով դիմում է Երևանի Մոհամմադ խանին և Հերակլ 2-րդին: Վերջիններս մի քանի արշավանք են իրականացնում դեպի Նախիջևան: Չնայած այս արշավանքներով նրանք չկարողացան վերականգնել Ջաֆարղուլի խանի իշխանությունը Նախիջևանում, այնուամենայնիվ այն թուլացրեց Իբրահիմ խանի դիրքերը և վերջինս քայլեր չձեռնարկեց Երևանը գրավելու ուղղությամբ⁴⁷⁰:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ (1768-1774թթ.) օսմանյան իշխանությունները շարունակում էին քայլեր ձեռնարկել օսմանյան փաշայությունների միջոցով Վրաստանին և Երևանի խանությանը վնասելու ուղղությամբ: 1787թ. ամռանը Երևանի Մոհամմադ խանը պատերազմի մեջ է մտնում Բայազետի Իսհաղ փաշայի դեմ, որը տևում է երկու տարի: Ի վերջո Ախալցխայի փաշայի միջնորդությամբ կողմերը 1789թ. հաշտություն են կնքում: Այս, ինչպես նաև հետագայում Խոյի խանության դեմ մղվող պատերազմում Երևանի Մոհամմադ խանը գործում էր Հերակլ 2-րդից անկախ, քանի որ Քարթլի-Կախեթից ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո վրաց թագավորի դիրքերը թուլացել էին և նրա իշխանությունը Երևանում ձևական բնույթ էր կրում⁴⁷¹ մինչև դրա լիակատար վերացումն ու խանության անցումն Աղա Մոհամմադ խանի տիրապետության տակ:

⁴⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 123-124:

⁴⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 131-135:

⁴⁷¹ Նույն տեղում, էջ 136-138:

Այս ընթացքում Իրանում ծավալված գահակալական պայքարում զենդերն անհաջողություն են կրում ղաջարներից: Աղա Մուհամմադ Խան Ղաջարը, հաստատվելով Թեհրանում, կարողանում է իր ազդեցությունը տարածել շրջակա տարածքներում և 1794թ. վերջնական պարտության մատնում զենդերին⁴⁷²: Քարթլի-Կախեթի թագավորության և Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունների, այդ թվում նաև Երևանի խանության համար մեծ սպառնալիք էր Աղա Մուհամմադ Խան Ղաջարը: Նա, Իրանում հաղթելով իր մրցակիցներին, 1794թ. իրեն շահ է հռչակում և նախապատրաստություն սկսում Այսրկովկասն իրեն ենթարկելու համար⁴⁷³: Երևանի Մուհամմադ խանը, հույս ունենալով, որ օգնություն կստանա Հերակլ 2-րդից, մերժում է Աղա Մուհամմադ Խանի իրեն ենթարկվելու և զորք ուղարկելու պահանջը և փակվում Երևանի բերդում՝ բնակչության մի մասին՝ 7000 մարդ, հավաքելով այնտեղ⁴⁷⁴: 1795թ. հուլիսին Աղա Մուհամմադ Խանի 20000 զորքը նրա լավագույն զորավարներից մեկի՝ Ալի Ղուլի խանի⁴⁷⁵ և Ջաֆարղուլի խանի գլխավորությամբ մոտենում է Երևանին⁴⁷⁶ Մինչ այդ Աղա Մուհամմադ Խանը հրամանագիր էր հրապարակել՝ էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսին ու միաբանությանը, հնազանդության համար պահովություն խոստանալու վերաբերյալ⁴⁷⁷: Հրամանագրով արգելվում էր Երևանը պաշարած զորքի զորապետերին որևէ վնաս հասցնել կաթողիկոսին և միաբաններին⁴⁷⁸: Մուհամմադ խանը, մոտ երկու ամիս մնալով պաշարման մեջ և օգնություն չստանալով Հերակլ 2-րդից, օգոստոսի վերջին հաշտություն է կնքում Ալիղուլի խանի հետ՝ պատրավորվելով լինել Աղա Մուհամմադ Խանի հպատակը, հարկ տալ, հարկ եղած դեպքում զորք և զենք տրամադրել: Որպես երաշխիք պատանդ է տալիս իր կնոջը և նորածին որդուն⁴⁷⁹:

⁴⁷² R. Foltz, *Iran in World History*, Oxford University Press, New York, 2016, p. 84.

⁴⁷³ Վ. Բայբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 401

⁴⁷⁴ Ռ. Տիտանյան, Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), Երևան, 1981թ., էջ 177:

⁴⁷⁵ Мирза-Адигезал-Бек, Карабаг-наме, Баку 1950, с. 76.

⁴⁷⁶ [Բարսեղ Սուրդունեանց], նշվ. աշխ., էջ 284:

⁴⁷⁷ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, վավ. 53:

⁴⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 98:

⁴⁷⁹ Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում, էջ 164:

Հաշտությունից կարճ ժամանակ անց՝ 1795թ. սեպտեմբերի 15 - հոկտեմբերի 15-ը ընկած ժամանակահատվածում, Աղա Մուհամմադ Խանը նոր հրամանագիր է հրապարակում, որով Երևանի խանին կարգադրում է հարգել Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսին և հոգ տանել նրա մասին⁴⁸⁰: Աղա Մումահհադն Էջմիածնի վանքին վերաբերվող հաջորդ հրամանագիրն հրապարակում է 1797թ. արդեն որպես Իրանի շահ: Այս հրամանագրով շահն արգելում է առանց օրինական հիմքերի հարկեր պահանջել Վաղարշապատ գյուղից⁴⁸¹:

Թերևս Աղա Մուհամմադ Խանի արշավանքներով սկիզբ դրվեց Երևանի խանության կիսանկախ կարգավիճակի ավարտին: Մի քանի տարի անց խանությունը վերածվեց Իրանի վարչատարածքայն միավորի և Երևանի խանն այլևս չունեի նախկին ինքնուրույնությունը ներքին և արտաքին քաղաքականություն վարելիս:

⁴⁸⁰ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ, վավ. 54:

⁴⁸¹ Նույն տեղում, վավ. 55:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Նադիր շահի սպանությունից հետո սկսված խառնակ ժամանակաշրջանում 1750-ականներին Երևանի խանությունում իշխանության էին գալիս տարբեր խաներ: Այս ժամանակահատվածի պատմության վերաբերյալ մինչ այս խորքային ուսումնասիրություն չէր կատարվել, և այն հիմնականում լուսաբանված չէր: Երևանի խաների պարսկալեզու վավերագրերն առաջնային սկզբնաղբյուր են այդ բացը լրացնելու համար: Ատենախոսությունում առավել մանրամասն ներկայացվեցին Երևանի շուրջ Ազատ խանի և Հերակլ 2-րդի մղած պայքարը, Ազատ խանի Երևանում ծավալած գործունեությունը, Էջմիածնի կաթողիկոսների և Երևանի Ազատ խանի, ապա նաև Խալիլ խանի հարաբերությունները:

Այսրկովկասում Իրանի ազդեցության թուլացմանը զուգահեռ Օսմանյան կայսրությունը և Ռուսաստանը փորձեր կատարեցին տարածաշրջանում իրենց ազդեցությունը տարածելու և ամրապնդելու ուղղությամբ: Այս իրադրությունում Երևանի խաները սկսեցին ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն ծավալել՝ փորձելով խուսանավել և չտուժել ռուս-թուրքական մրցակցությունից: Երևանի խաների պարսկալեզու նամականին կարևոր սկզբնաղբյուր է խանության արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրման համար: Խաների թուրքական արքունիք ուղարկված նամակների ուսումնասիրման արդյունքում մինչ այս պատմագրությանն անհայտ նոր փաստեր վեր հանվեցին, ինչի շնորհիվ առավել խորքային քննության ենթարկեցինք խանության և օսմանյան իշխանությունների հարաբերությունները՝ ներկայացնելով օսմանյան իշխանությունների տարածաշրջանային քաղաքականությունը, Երևանի խանության դերակատարումն Այսրկովկասում ընթացող քաղաքական գործընթացներում: Երևանի խաները, լինելով տերությունների մրցակցության կիզակետում, պահպանեցին իրենց կիսանկախ կարգավիճակը՝ չմերժելով ո՛չ ռուսական, ո՛չ օսմանյան իշխանությունների իրենց ենթակայության ներքո անցնելու առաջարկը՝ միաժամանակ նաև բացահայտորեն չդաշնակցելով հակամարտող կողմերից մեկի հետ ընդդեմ մյուսի:

Երևանի Հուսեյն Ալի և Ղուլամ Ալի խաների վրացական արքունիք ուղարկված նամակներում կարևոր տեղեկություններ են առկա երկկողմ հարաբերություններին առնչվող զանազան հարցերի վերաբերյալ: Նամականու ուսումնասիրման միջոցով աստենախոսությունում ներկայացվել են Երևանի խաների վրացական արքունիք ուղարկվող հարկերից խուսափելու միջոցները, կողմերի հարաբերությունները Հերակլ 2-րդի 1779թ. Երևան կատարած պատժիչ արշավանքին նախորդող ժամանակահատվածում, վրաց արքայի հետ հաշտվելու ուղղությամբ Հուսեյն Ալի խանի ձեռնարկած քայլերը և երկկողմ փոխհարաբերություններին վերաբերվող այլ հարցեր: Ղուլամ Ալի խանի նամակների հաղորդած տեղեկությունների ուսումնասիրման միջոցով ներկայացրեցինք վերջինիս արտաքին քաղաքականությունը. հարաբերություններն օսմանյան իշխանությունների հետ, վրացական ազդեցությունից դուրս գալու և թուրքամետ քաղաքականություն վարելու փորձերը, որոնք ավարտվեցին Ղուլամ Ալիի սպանությամբ:

Այսպիսով, գրեթե կես դար Երևանի խանությունը կիսանկախ իշխանություն էր՝ ունենալով պետությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշները՝ իրանական տիպի վարչական կառավարման համակարգ, ռազմական ուժեր և այլն: Դրանք ենթարկվում էին խանությունում իշխանության գլխին կանգնած խանին, ով իր հերթին ուներ բացարձակ անսահմանափակ իշխանություն խանության տարածքում և անկախ էր այլ իշխանությունների ու պետությունների հետ հարաբերություններում: Խանությունում կարևոր տնտեսական և քաղաքական դերակատարում ուներ բնակչության մեծամասնությունը կազմող հայ բնակչությունը: Երևանն առանցքային դերակատարում ուներ Այսրկովկասում ընթացող գործընթացներում, ինչով պայմանավորված էլ խաները վարում էին ակտիվ արտաքին քաղաքականություն՝ մանևրելով ռուսական և օսմանյան իշխանությունների, Հերակլ 2-րդ արքայի և Իրանում մեծ ազդեցություն ունեցող գործիչների հարաբերություններում: Այս ամենի արդյունքում Երևանի խաները մինչ Աղա Մուհամմադ Խան Ղաջարի արշավանքը պահպանեցին իրենց կիսանկախ կարգավիճակը:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԱՆՏԻՊ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ՝ ՁԵՌԱԳՐԵՐ ԵՎ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

1. Մ Մ, արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 233:
2. Մ Մ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 353, վավ. 354, վավ. 355, վավ. 401, վավ. 405, վավ. 406, վավ. 417:
3. Մ Մ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 528:
4. Մ Մ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 861:
5. Մ Մ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1զ, վավ. 931, վավ. 1032:
6. Մ Մ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1323, վավ. 1326, վավ. 1327, վավ. 1338, վավ. 1339, վավ. 1344, վավ. 1353:
7. Մ Մ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 52, վավ. 336, թ. 3-4:
8. Մ Մ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 18:
9. РГВИА, ф. 52, оп 1/194, ч. 1, дело 237, ч. 2.
10. РГВИА, ф. 52, оп 1/194, ч. 2, дело 263, ч. 2.
11. РГАДА, ф. 15, оп. 1, дело 192.

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Աբրահամ Կաթողիկոս Կրետացիոյ, Պատմութիին Անցիցն և Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ 1870, էջ 129:
2. Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն պատերազմաց, 1721-1736, Երևան, Արմֆան հրատ., 1938, էջ 108:
3. Աբրահամյան Հ., Կալվաճագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ 1, Երևան, Մատենադարան, 1941, էջ 192:
4. Աղանյանց Գ., Դիվան Հայոց պատմության, Գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, տպ. Ռօտինեանցի, 1893, 326 էջ:
5. Աղանյանց Գ., Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ, Սիմեոն Կաթողիկոսի Յիշատակարանը 1763-1767, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Շարաձե, 1894, էջ 891:

6. Աղանյանց Գ., Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Դ, Ղուկաս Կաթողիկոս (1780-1800), Թիֆլիս, Տպ. Մ. Շարաձե, 1899, 804 էջ:
7. Աղանյանց Գ., Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Ը, Սիմեոն Կաթողիկոսի Յիշատակարանը, Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանցի Պոլից, 1908, 663 էջ:
8. Բարոն Օգոստ Ֆոն Հակոստհաուզենայ, Ճամփորդություն հայսկույս կովկասու այն է ի Հայս և ի վիրս, Վաղարշապատ 1872թ:
9. Զուլայան Մ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 1990, էջ 365:
10. Կոստիկյան Բ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր, պրակ երրորդ (1652-1731), Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2005, էջ 728:
11. Կոստիկյան Բ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականեր, պրակ չորրորդ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2008, էջ 386:
12. Կոստիկյան Բ., Մ. Խեչո, Մատենադարանի պարսկերեն շարիաթական նոտարական փաստաթղթերը (ԺԷ – ԺԸ դարեր), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2018, 224 էջ:
13. Հակոբյան Հ., Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հատոր 2, Երևան, Մելիքյան ֆոնդ հրատ., 1934, էջ 888:
14. Հազարչրբեցի Ս., Պատմություն Պարսից, Սպահան, 1786, էջ 488:
15. Ղաֆադարյան Կ., Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 251:
16. Ղուկաս Կարինեցի, Դիվան հայոց պատմության, կազմեց Վ. Գրիգորյանը, գիրք I, հատոր Ա 1780-1785, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, էջ 804:
17. Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Գ, (ԺԸ- ԺԹ ԴԴ.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, էջ 346:
18. Շահխաթունեանց Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842, էջ 410:

19. Պատմութիին Պարսից, Յօրագրէ Մետրովայ Դ Թաղիդեանց Վ. Ա. Սարկաիագի Ս. Էջմիածնի Ճրդեամբ և Ծախիիք Պարոն Յովհաննիսի Սարգսեան Սաղմաստցիոյ ի հայրապետութեանՏեառն Տեառն Ներսիսի Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, Հատոր Ա, Կալկաթա, տպ. Արարատեան ըկերության, 1846, էջ 281:
- 20.Սաֆրաստյան Ա., Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հատոր Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, 404 էջ:
21. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2003, էջ 613:
- 22.Տիտանյան Ռ., Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.,1981, էջ 269:
- 23.Փափագյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականեր, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺՁդդ.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, էջ 315:
- 24.Փափագյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականեր, պրակ երկրորդ (1601-1650թթ.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, էջ 593:
- 25.Փափագյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, կալվածագրեր, պրակ I (ԺԴ-ԺՁդդ), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968, էջ 640:
- 26.Փափագյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728թ թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր Մատենադարանի, № 5, Երևան, 1960, էջ 431-465:
- 27.Փափագյան Հ., Երևանի Մուհամմադ խան Ղաջարի՝ Միրզա-Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը(XVIIIդ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIII, Քրդագիտություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, էջ 272-281:
- 28.Փափագյան Հ., Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, Պատմաբանասիրական հանդես, 1984, № 3, էջ 195-214:

29. Փափազյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728թթ. թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր Մատենադարանի, № 5, Երևան, 1960, 431-465:
30. АКТЫ, собранные Кавказской археографической комиссией, под. Ред. Ад. Берже, т. I, т. VI/1, т. VIII, Тифлиς, типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1866-1904, 1866, с. 827, 1874, с. 941, 1881, с. 1009.
31. Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов, т. III, В. Восканян, Дж. Галустян, В. Мартиросян, Ереван 1978. 410 с.
32. Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800гг., Сборник документов. т. IV, А. Алексанян, В. Мартиросян, М. Нерсисян, П. Чобанян, Ереван 1990. с. 591.
33. Арутюнян А., Жизнь Артемия Араратского Уроженца селения Вагаршапаты близь горы Арарата, СПб., типография И. Иоаннесова, 1813, с. 286.
34. Броссе Л., Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год, П. Г. Буткова, Хронологический и алфавитный указатель, ч. III, СПб., типография Императорской Академии Наук, 1869. с. 622.
35. Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 года, ч. I, СПб., типография Императорской Академии Наук, 1869, с. 601.
36. Бурнашев С., Описание областей Азербайджанских в Персии и их политического состояния, Курск, типография курского приказа общественного призрения, 1793, с. 27.
37. Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся къ Грузии сь 1768 по 1774, под ред. А. А. Цагарели, СПб., типография в.о. Киршбаума, том I, 1891, с. 518.
38. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказь, т. II, СПб., типография И.Н. Скороходова, 1886, с. 318.
39. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. III, СПб., типография И. Н. Скороходова, 1886, с. 550.
40. Линч, Армения, путевые очерки и етюды, Х.Ф.Б. Линча, том 1, русские провинции, типография М. Мартиросяна, Тифлис 1910. с. 599.
41. Мирза-Адыгезал-Бек, Карабаг-наме, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1950, 160 с.

42. Хубов Е., Описание достопамятных происшествий в Армении случившихся в последние тридцать лет, т. е. от патриаршество Симеонова (1779 г) до 1809 года, СПб., 1811, типография И. Иоаннесова, с. 130.
43. Цагарели А., Сношения России с Кавказом в 16-18 столетиях, СПб., типография в.о. Киршбаума, 1891, с. 51.
44. Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, типография Имп. Академии Наукъ, с. 1240.
45. K. Kostikyan, Catalogue of Persian Manuscripts in The Matenadaran, Yerevan, "Nairi" publ., 2017, p. 347.
46. Minorsky V., Tadhkirat Al-Muluk, A manual of Safavid Administration (circa 1137-1725), Persian text in Facsimile, translated and explained by V. Minorsky, London, printed by W. Heffer and sons LTD., 1943, p. 348.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բայրուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, «Ձանգակ-97» հրատ. , 2006, էջ 783:
2. Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780-1800), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. , 1958, էջ 228:
3. Թորոսյան Հ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում, Երևան, Մեսրոպ արք. Աճառյան մատենաշար, 2007, էջ 266:
4. Լեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. , 1946, էջ 1120:
5. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801-1879), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1959, էջ 672:
6. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1971, էջ 524:

7. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, ցուցակ 1, Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2001, էջ 916:
8. Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – XIXդ. վերջ), Գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես – 1918թ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, «Զանգակ-97» հրատ. , 2010, էջ 704:
9. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հ. Գ, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱԱ հրատ., 1977, էջ 720:
10. Մարկոսյան Ս., Ագրարային հարաբերությունները Արարատյան երկրում: Քննական ուրվագծեր, Երևան, Հայաստանի պետական հրատ. , 1959, էջ 492:
11. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Հատոր Բ, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ. , 2001, էջ 3894:
12. Շահագիզ Ե. , Հին Երևանը, Երևան, Մելիքյան ֆոնդ հրատ. , 1931, էջ 258:
13. Չոբանյան Պ., Հայ-ռուս- վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2006, էջ 560:
14. Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство в Армении В 17-18 в.в., Ереван, изд. Армфан, 1940, с. 128.
15. Иоаннисян А., Иосиф Эмин, Ереван, изд. Егу, 1945, с. 353.
16. Иоаннисян А., Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, изд. гос. ун-та., 1947, с. 285.
17. Папазян А., Аграрные отношения в Восточной Армение, в XVI- XVII, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1972, с. 304.
18. Маркова О., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, Академия Наук СССР, 1966, с. 322.
19. Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград, изд. Ленинградского гос. Университета им. А. А Жданова, 1949, с. 383.

20. Махмудов Я., Иреванское ханство, Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Баку, изд. Национальная академия наук Азербайджана, 2010, с. 620.
21. Сметанин В., Византийское общество XIII-XV веков по данным эпистографии, Свердловск, изд. Уральского университета., 1987, с. 289.
22. Bournoutian G. Eastern Armenia in the last decades of Persian rule, 1807-1828: a political and socioeconomic study of the khanate of Erevan on the eve of the Russian conquest, California, Undena publ., 1982, p. 290.
23. Goldenberg S., Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder, London, Zed Books publ., 1994, p. 256.
24. Lockhart L., Nadir shah, a critical study based Mainly upon contemporary sources, London, Luzac & Co publ., 1938, p. 344.
25. Perry J., Karim Khan Zand, Oxford, Oneworld publ., 2006. P. 160.
26. Perry J., Karim Khan Zand: A History of Iran 1747-1779, 1979, University of Chicago Press, p. 340.
27. The Enciclopedia of Islam, New Edition, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schasht, vol. II, Leiden E.J. Brill publ., 1991, p. 1146.
28. The Cambridge History of Iran, v. 7: From Nadir Shah to The Eslamic Republic, Edited by Avery P., Hambly G. R. G., Melville C., Cambridge University Press, 1991, p. 1162.
29. Foltz R., Iran in World History, New York, Oxford University Press, 2016, p. 176.
30. سرهنگ دکتور جهانگیر. قاسم مقامی. بر شناخت اسناد تاریھی. تهران 1350. ص 78

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

1. Ավդալբեգյան Թ., Բահրան և մյուսքը XVII-XVIII-րդ դարերում Նորք Գրական գիտական յեվ քաղաքական հանդես, № 2, Յերեվան, 1923, էջ 141-165:
2. [Բարսեղ Սուրդունեանց], Յիշատակարան ազգային արդեան պատմության համար.- «Կռունկ Հայոց աշխարհի» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ Դ., ապրիլ, Տիխիս, 1862, էջ 327:
3. Ե. Բ., Բարոն Օ. Հակաստիաուզենի ճամփորդությունից մի գլուխ, «Կռունկ Հայոց աշխարհի» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ Ա., հունւար, Տիխիս, 1862, էջ 87:

4. Կարապետյան Մ., Իմամ Ջաֆարի օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, № 1, էջ 219-221:
5. Կարապետյան Մ., Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724—1800թթ., Պատմաբանասիրական հանդես, № 3, Երևան, 1987, էջ 95-103:
6. Հակոբյան Վ., Երևանի խանությունը 1749-1755թթ., Արևելագիտության հարցեր, № XIII, Երևան, 2018, էջ 91-100:
7. Հարությունյան Բ., Վարձու աշխատանքը Երևանի խանության մեջ XVIII դարում և XIX դարի առաջին քառորդում. Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1, Երևան, 1959, էջ 81-98:
8. Ճեմճեմեան Ս., Տպագրիչ Պողոս Արապեան և Հերակլ Բ. Վրաց թագավորը, Բազմավեպ, 1978թ, 1-2, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, էջ 67-98:
9. Մնացականյան Ա., 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջ, Բանբեր մատենադարանի № 4, Երևան, 1958, էջ 139-160:
10. Փափազյան Հ., Շարիաթական իրավական նորմերը և հողի ֆեոդալական սեփականության հարցը Արևելքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 12, Երևան, 1966, էջ 22-34:
11. Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դար), Տեղեկագիր 1960, հ. 7-8, էջ 21-40:
12. Փափազյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, ՀՍՄՌ ԳԱ հրատ., 1956, № 3, էջ 85-99:
13. Altstadt A., Ethnic Conflict in Nagorno-Karabagh, Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis, New York 1997, pp. 227-253.
14. Bournoutian G., The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh, Journal of the Society for Armenian Studies, vol. 9, 1999, pp. 99-103.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Բառարան հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ եզրույթների

Պարսկերեն վավերագրերում հանդիպում ենք բազմաթիվ տերմինների, որոնք արտացոլել են ժամանակի վարչա-քաղաքական, հարկային և այլ իրողություններ և բացատրության կարիք ունեն: Բառարանը կազմելիս օգտվել ենք Հ. Փափազյանի և Ք. Կոստիկյանի աշխատություններից⁴⁸²:

Ամիլ – այն պաշտոնյաներն էին, որոնք հաշվառման էին ենթարկում բոլոր հարկատու օբյեկտները, չափում ցանքսերն ու այգիները, ցուցակագրում բոլոր չափահաս աշխատունակ մարդկանց և ըստ դրա որոշում, թե տվյալ օբյեկտից որքան հարկ պետք է գանձվի:

Աշրաֆի - իրանական ոսկեդրամ, որը համարժեք էր թումանին և հաճախ օգտագործվում էր դրա փոխարեն:

Ավարիզաթ – այս տերմինի տակ հասկացվում էր ռայաթների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այդ պարտավորությունը երբեմն փոխարինվում էր դրաական տուրքով:

Բեկլարբեկ - Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող ամիրները կամ խաները կոչվում էին «բեկլարբեկեր»:

Դանգ - մուլքատու գյուղերի ամբողջ եկամուտը դիտվում էր որպես մեկ ամբողջություն: Մեկ գյուղի ամբողջական մուլքը, անկախ դրա չափից, հաշվվում էին 6 դանգ (նույն դակն է):

Իխրաջաթ – այսպես էին կոչում այն արտակարգ ծախսերը, որ տարբեր առիթներով ռայաթները պարտավոր էին հատուցել պետությանը կամ նրա պաշտոնյաներին:

⁴⁸² Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺՁդդ.), Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ երրորդ, Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ:

Խարաջ - XVI-XVIIIդդ. այս տերմինը հասկացվում էր բնակչությունից գանձվող մի շարք պետական հարկերի իմաստով (բացի գլխահարկը), որպես հավաքական հարկային տերմին:

Խարվար - կշռի միավոր. մեկ խարվարը հավասար էր մոտ 288 կգ-ի

Հաքիմ - այսպես էին անվանում գավառապետին, քաղաքացիական դատավորին:

Հողուղ-ե-դիվանի - ռայաթների հարկ ային պարտավորությունները պետության նկատմամբ

Մալ - գլխավոր եկամտահարկը և սեփականության հարկն էր, որ գանձվում էր ամեն տեսակ եկամտաբեր օբյեկտից բնամթերքով և կանխիկ դրամով:

Մալոջհաթ - մալոջհաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մի մասն էր կազմում՝ երբեմն դիվելով որպես հավաքական հարկային տերմին:

Միրմիրան - փաշայության զինված ուժերի հրամանատարը:

Մու'աֆ - հարկային իմունիտետ, ազատում բոլոր տեսակի պետական հարկերից, երբեմն միայն որոշ հարկերից և պարտավորություններից: Հոմանիշը՝ «մուսալլամ», «թարխան»:

Յասավուլ-ե-սոհբաթ - շահի ընդունելության սրահի սպասավոր: Այս պաշտոնին նշանակվում էին հիմնականում նշանավոր ամիրների որդիները: Նրանք 8- 9 հոգի էին և ծառայում էին իշիք աղասուն պալատական ժողովների ժամանակ, հանդիսությունների ընթացքում՝ կանգնած էին շահի դիմաց:

Շար - հոգևորականների բարձրագույն կրոնական-դատական ատյաններ, որոնք առաջնորդվում էին մուսուլմանական կրոնական օրենքներով և հաստատված նորմերով:

Շեյխ-ուլ-իսլամ - այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի մուսուլմանների գլխավոր կրոնապետը: Յուրաքանչյուր խոշոր նահանգական-վարչական կենտրոն ուներ իր «շոյք-ուլ-իսլամը», որը գլխավորում էր շարի հոգևոր դատարանը: Խորհրդում քննվող զանազան հարցերի վերաբերյալ շեյխ-ուլ-իսլամները տալիս էին վճիռներ՝

«Ֆաթվաներ», որոնք օրենքի ուժ ունեին և ենթակա էին գործադրման տվյալ նահանգի կամ շրջանի սահմաններում:

Չոբանբեկի - մանր եղջերավոր անասուններից դրամով գանձվող հարկը:

Ջիգյա - չափահաս քրիստոնյաներից գանձվող հարկ:

Ջառչի - մունետիկ, զինվորական պաշտոն:

Ռաղամ - թագավորական հրովարտակ:

Սադերաթ կամ սադերիաթ - արտակարգ հարկեր

Սոյուրսաթ - ռայաթների կողմից տվյալ վայրում գտնվող զորքի ապահովությունն էր մթերքով:

Վակֆ - բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «ամրանալ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված հողերը, որոնք այլևս ենթակա չէին որևէ կարգի օտարման:

Վեքիլ կամ վաքիլ - որևէ մեկի կողմից լիազորված անձ: Քերիմ խանը, իր ձեռքում կենտրոնացնելով իշխանությունը, իրեն հռչակեց շահի անունից լիազորված անձ՝ վեքիլ:

Քալանթար - քաղաքագլուխ:

Ֆակոնետ - փոքր հրանոթ, որը Եվրոպայում ավելի շատ տարածված էին XVI-XVII դարերում: